

**МІНІСТЕРСТВО ПРАЦІ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА,
СОЦІАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ПРАЦІ**

Козинець О.Г.

**РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ ТА
ПІДГОТОВКИ КАДРІВ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ ХІХ
СТОЛІТТЯ**

Монографія

Чернігів 2009

УДК 355.233 (470+571) “18”
ББК 68.43г (4РОС)
К 59

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці (протокол № 4 від 28 листопада 2008 року)

Рецензенти:

Зайченко І.В., доктор педагогічних наук, професор
Ячменіхін К.М., доктор історичних наук, професор
Кухарук О.В., кандидат історичних наук

К 59 Козинець О.Г., Реформування системи військової освіти та підготовки кадрів російської армії у другій чверті XIX століття [Текст] : монографія. – Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2008. – 182 с.

ISBN 978-966-1647-32-8

У монографії зроблена спроба проаналізувати діяльність уряду та особисто імператора Миколи I у галузі підготовки військових кадрів у Російській імперії в другій чверті XIX ст. Особливу увагу приділено характеристиці системи військової освіти та виховання, а також змінам у галузі військової освіти після сходження на престол Миколи I. На основі джерел особового походження досліджується відношення членів російського суспільства до заходів імператора та його уряду у сфері підготовки кадрів російської армії.

Книга розрахована на спеціалістів-істориків, студентів та викладачів гуманітарних спеціальностей, читачів, які цікавляться російською історією.

УДК 355.233 (470+571) “18”
ББК 68.43г (4РОС)

ISBN 978-966-1647-32-8

© Козинець О.Г., 2009
© Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2009

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ I. Підготовка кадрів російської армії у другій чверті XIX ст. як науково-історична проблема	6
§ 1. Аналіз стану дослідження проблеми	6
§ 2. Джерела	22
Розділ II. Зміни в системі військової освіти та комплектуванні військ у другій чверті XIX ст.	34
§ 1. Перетворення в системі управління військовими навчальними закладами	34
§ 2. Зміни в порядку проведення рекрутських наборів	46
Розділ III. Підготовка офіцерів у військових навчальних акладах та у військах	60
§ 1. Вища військова школа	60
§ 2. Пажеський Його Імператорської Величності Корпус	74
§ 3. Кадетські корпуси	83
§ 4. Підготовка офіцерів у військах	108
Розділ IV. Підготовка молодшого командного складу російської армії	120
Заключення	140
Висновки	144
Перелік умовних скорочень	166
Джерела та література	167

ПЕРЕДМОВА

Історія Російської імперії XIX ст. включає два великі періоди, розмежовані початком “Великих реформ” 60-70-х рр. XIX ст. У свою чергу, обидва ці періоди чітко поділяються на декілька етапів, хронологічні рамки яких співпадають з роками правління того чи іншого імператора. Друга чверть XIX ст. – це період правління Миколи I, який в історіографії уже давно був названий періодом реакції і занепаду країни. Логічним завершенням його вважають Кримську війну 1853-1856 рр., однією з причин поразки в якій є начебто низький професійний рівень командного складу армії, недостатня підготовка нижніх чинів.

Дослідники, які звертались до часів правління Миколи I, вивчали цей період переважно через призму таких подій, як придушення повстання декабристів 1825 року та поразки у Кримській війні, що не дозволяло тривалий час підійти до вивчення цього періоду “без гніву та пристрасті”. Для характеристики періоду правління Миколи I як періоду реакції наводили одні й ті ж цитати з низки наративних джерел і в той же час залишали поза увагою більшу частину джерел з позитивними чи нейтральними оцінками діяльності уряду Миколи I у галузі підготовки кадрів російської армії та свідченнями сучасників про перетворення, які проводились у цій галузі.

Необхідно відмітити, що збройні сили імперії завжди були улюбленим “дитям” усіх російських монархів. Не був винятком і Микола I. Отримавши військове виховання, перебуваючи на різноманітних посадах в інженерних підрозділах армії будучи ще великим князем, добре усвідомлюючи необхідність реформування армії у зв’язку з радикальними змінами історичної ситуації на Європейському континенті, він намагався за допомогою заходів виключно адміністративного характеру, не торкаючись соціально-економічних та політичних підвалин держави, провести перетворення в справі управління та комплектування збройних сил.

Микола I, як глава держави, не міг не розуміти, що визначальним чинником сили, могутності, авторитету, політичної стабільності будь-якої держави є її армія. У свою чергу, боєздатність збройних сил держави значною мірою залежить від рівня професійної підготовки командного складу, методів

комплектування армії та вмінь нижніх чинів. Виходячи з цього, упродовж другої чверті XIX ст. уряд Російської імперії та особисто імператор Микола I приділяли значну увагу підготовці військових кадрів, про що переконливо доводять різноманітні джерела.

Отже, підготовка кадрів російської армії у другій чверті XIX ст. є органічною складовою як військової політики, зокрема, так і внутрішньої політики Російської держави взагалі. Через надання характеристики проблемі підготовки кадрів російської армії формується більш чітке уявлення про особливості того чи іншого періоду історії, зокрема про період правління імператора Миколи I, а також вивчення зазначеної проблеми за допомогою нарративних джерел дозволяє під новим кутом зору подивитись на процес підготовки військових кадрів у другій чверті XIX ст., оскільки ці джерела дають можливість з'ясувати роль суб'єктивного чинника у проведенні перетворень у військовій галузі, проаналізувати історичні події та факти, які відбувались у реальному житті, що має певні відмінності від статутних вимог і дає відомості не про те, як могло бути, а як було і як сприймалось це сучасниками. По-третє, воно забезпечує можливість поглибити знання про місце і роль імператора Миколи I у підготовці й вихованні кадрів російської армії та змінах, що відбулися у військовій сфері.

Підготовка військових кадрів і комплектування армії як один із напрямків військової політики є складною проблемою. Необхідно зауважити, що поняття “підготовка військових кадрів” можна застосовувати у декількох аспектах. Якщо мати на увазі це поняття в широкому розумінні, то підготовка військових кадрів включає підготовку офіцерів у військових навчальних закладах та військах, унтер-офіцерів – у військових підрозділах, підготовку технічних спеціалістів з числа рядових. Військові кадри у цьому розумінні – це всі військовослужбовці, які перебувають на строковій, надстроковій та діючій службі. У вузькому розумінні поняття “підготовка військових кадрів” включає лише підготовку офіцерських кадрів. Виходячи з вищезазначеного, ведучи мову про підготовку кадрів російської армії та методи її комплектування, ми будемо використовувати це поняття у широкому розумінні.

Отже, предметом нашого дослідження є процес комплектування

армії офіцерами та нижніми чинами у другій чверті XIX ст., засоби їх підготовки та висвітлення цих заходів у наративних джерелах.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період правління Миколи I, що припадає на другу чверть XIX ст., час, коли були проведені значні реформи у військовій сфері, у тому числі у комплектуванні збройних сил офіцерським та рядовим складом.

Метою дослідження стало відтворення цілісної картини історії підготовки військових кадрів та методів комплектування армії в другій чверті XIX ст., а також відгук на ці заходи уряду з боку деяких представників суспільства, пов'язаних з діяльністю військових установ.

РОЗДІЛ І. ПІДГОТОВКА КАДРІВ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТ. ЯК НАУКОВО-ІСТОРИЧНА ПРОБЛЕМА

§ 1. Аналіз стану дослідження проблеми

Підготовка військових кадрів і комплектування армії в другій чверті ХІХ ст. була однією з важливих складових частин військової політики і військової історії даного періоду. Слід підкреслити, що історіографія військової політики імператора Миколи І досить невелика. Реакція різних верств суспільства на ці процеси майже не вивчалась протягом усіх етапів дослідження проблеми. Така ситуація склалась, незважаючи на те, що практично всі дослідники періоду правління Миколи І так чи інакше звертались до окремих сюжетів цієї проблеми. Тому для більш чіткого уявлення про рівень дослідження теми ми вимушені зупинитись на всіх складових історіографії цієї проблеми, виокремлюючи і суто конкретну проблему, пов'язану з реакцією суспільства на військову політику уряду Миколи І.

В історіографії проблеми можна умовно виділити декілька етапів: перший – 60-80-ті роки ХІХ ст., коли це питання тільки-но було порушене історичною наукою і дістало висвітлення переважно в публіцистичних роботах, хоча з'явилися і окремі монографічні дослідження; другий – кінець ХІХ – початок ХХ ст.ст., коли історики звернулись до архівних джерел і з'явилися наукові праці, присвячені окремим аспектам внутрішньої політики періоду царювання Миколи І; третій – за радянських часів, коли основна увага дослідників була приділена соціально-економічним проблемам і питанням класової боротьби; четвертий – останнє десятиріччя ХХ – початок ХХІ ст.ст. До початку четвертого етапу в поняття “вітчизняної історіографії” ми включаємо твори як російських, так і українських авторів. На четвертому етапі вказане поняття поширюється лише на українську історіографію.

Підготовка військових кадрів у спеціальних навчальних закладах Російської імперії другої чверті ХІХ ст. не була предметом спеціального дослідження в дореволюційній історичній науці. Лише з деяких аспектів цієї проблеми є окремі монографії, статті, нариси.

У військово-історичній дореволюційній науці, на думку Л.Г. Безкровного, можна виділити дві течії: офіційну (охоронну) та прогресивну¹. Представники офіційної течії прагнули зміцнити існуючу військову ідеологію, натомість представники прогресивної – намагались обґрунтувати необхідність її зміни.

У Російській імперії другої чверті ХІХ ст. провідне становище в

науці належало офіційній течії, головним завданням якої була боротьба за недоторканість існуючої системи суспільних відносин, збереження існуючих порядків у галузі освіти та виховання в армії. Більшість авторів інтерпретували історичні події в рамках історіографії романтизму, хоча в ряді питань вони ще не відійшли від методології просвітництва. На початку другої половини XIX ст. ситуація дещо змінюється, хоча офіційна (консервативна) течія неохоче поступалася місцем прогресивній (ліберальній). Справа в тому, що автори праць, які друкувалися протягом 50-х-60-х рр., у своїй більшості залишалися, як і раніше, під впливом офіційної ідеології. Поступово вітчизняна історіографія почала підпадати під вплив позитивістської методології, що сприяло її подальшій лібералізації.

Перші ґрунтовні дослідження з історії виникнення та розвитку військових навчальних закладів належали військовому історичному М.М. Мельницькому². Автор на основі великого фактичного матеріалу висвітлює історію виникнення та розвитку військової освіти в Російській імперії від початку XVIII ст. до середини 50-х рр. XIX ст.

Особливу увагу М.М. Мельницький приділяє періоду правління імператора Миколи I, коли інститут військової освіти розглядався як частина внутрішньої політики та системи державного управління. Він зазначає, що “зі вступом на престол Миколи Павловича настала для військових навчальних закладів блискуча епоха. До того часу ці заклади не могли мати нічого спільного: внутрішній та зовнішній порядок, система виховання, предмети – все було різним”³. І лише після вступу на престол імператора Миколи I, вважає М.М. Мельницький, почалася уніфікація військової освіти, створення єдиних програм навчання. Він висвітлює історію розвитку військових навчальних закладів за періодами царювання, при цьому звертає увагу на причини змін, які відбувалися за часів правління кожного монарха.

Із запровадженням ліберальних реформ, які розпочинаються за часів правління Олександра II, відбуваються зміни і в концептуальних характеристиках системи військової освіти другої чверті XIX ст. Так, 1863 р. виходить праця М.В. Медема⁴, якого вважають засновником прогресивної військово-теоретичної течії.

Автор піддає критиці характер військової освіти другої чверті XIX ст. та систему навчання в кадетських корпусах. Серед головних недоліків він виділяє поєднання спеціальної військової та цивільної освіти, а також збільшення кількості кадетських корпусів. На його думку, це не призводило до зміни якості навчання, бо кожний новостворений корпус неможливо було забезпечити необхідною матеріальною базою, що, у свою чергу, зумовило появу недоліків у підготовці офіцерів. Автор також намагається довести згубність поєднання військової освіти з цивільною, як це робилося в кадетських корпусах у другій чверті XIX ст.

У другій половині 70-х рр. інтерес до військових навчальних закладів другої чверті XIX ст. відновлюється. У цей час знову надається схвальна характеристика миколаївської системи військової освіти. Так, М.П. Лебедев у своїй оглядовій праці, присвяченій всім закладам освіти, приділяє увагу і кадетським корпусам⁵. Часи правління Миколи I він вважає періодом розквіту військових навчальних закладів завдяки особистій турботі Миколи I.

Подальший розвиток дослідження проблеми підготовки військових кадрів отримують у праці військового історика М.С. Лалаєва⁶. Друга її частина присвячена історії військових навчальних закладів другої чверті XIX ст. Лалаєв М.С. відзначає зміни, яких зазнали кадетські корпуси після вступу на престол Миколи I, напрямки розвитку існуючих і створення нових військових навчальних закладів. Особливу увагу він приділяє характеристиці новостворених губернських корпусів. Автор також аналізує принципи комплектування військових навчальних закладів, систему освіти та виховання, наводить дані про кількість випускників за роками. Основним недоліком праці є те, що історія військової освіти представлена у вигляді переліку фактів і подій, майже без аналітики.

Таким чином, на першому етапі розвитку історіографії проблеми були зроблені спроби окреслити її окремі сюжети, здійснена спроба залучити деякі статистичні матеріали. Концептуальні рішення більшості авторів не виходять за межі "охоронної" теорії "офіційної народності", яка домінувала в той час. Деякою мірою роботи авторів цього періоду можна вважати свідченнями сучасників, оскільки писалися вони по "гарячих слідах" безпосередніми свідками подій, що відбулися. Різке, діаметрально протилежне ставлення до змін у справі підготовки військових кадрів свідчить про складність та суперечність процесів, що відбувались у цій сфері.

Інтерес до періоду правління Миколи I в цілому та до військових

навчальних закладів, зокрема, поживався наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.ст. переважно у зв'язку зі сторіччям з дня народження Миколи І. Це знайшло відображення в цілому ряді досліджень, присвячених Миколі І та розвитку збройних сил за його доби. Серед цих робіт виділяється своєю ґрунтовністю і сумлінністю праця генерала М.К. Шильдера⁷. Результатом дослідження життя та діяльності Миколи І стали два фундаментальних томи з численними додатками і документами. На жаль, М.К. Шильдер описав події лише до кінця 20-х рр. ХІХ ст. Дослідження М.К. Шильдера засвідчили пробудження інтересу до періоду правління Миколи І серед фахових істориків. Свою роль, безумовно, відіграло і часткове відкриття архівів, у тому числі видання значної кількості джерел у збірниках Російського історичного товариства. Зміни настроїв у середовищі дослідників виявились і в роботах істориків, які звернулися до періоду царювання Миколи І. Справедливо критикуючи його методи управління імперією, вони водночас знаходили багато позитивного у його діях⁸. У порівнянні з попереднім періодом, дослідники більше уваги звертали вже не на особистість Миколи І, а на його державну політику. Так, наприклад, О.О. Кізеветтер детально проаналізувавши внутрішню політику Миколи І, дійшов висновку, що імператор, усвідомлюючи необхідність реформ, прагнув до змін у суспільному ладі. Але побоювання потрясінь, впевненість у тому, що суспільство ще не готове до змін, стримували його наміри. Саме тому імператор вдавався лише до часткових, паліативних заходів і спирався тільки на діяльність низки “таємних комітетів”, розраховуючи на перспективу. Автори зазначених праць в цілому не сприймали і тим більше не схвалювали політику Миколи І, але аналізували період його правління, застосовуючи більшою мірою наукові методи, і намагались відійти від суто суб'єктивних тверджень.

У цей же час вийшла праця М.С. Лалаєва⁹, в якій автор охарактеризував систему народної освіти взагалі та військової зокрема. Він наголосив, що “після вступу на престол Микола І взяв наші військові навчальні заклади під своє особисте заступництво і висловив волю, щоб ці заклади були оновлені за всіма частинами внутрішнього влаштування”¹⁰. У цілому М.С. Лалаєв схвалював систему військової освіти, яка існувала в другій чверті ХІХ століття, що дало йому можливість зробити наступний висновок: “Більшість вихованців виходила із закладів у самостійне життя, маючи найкращу підготовку до нього, більш скромні, ніж зараз, запити, менш чутливу сприйнятливості до неминучих негараздів у житті, таку відданість своєму обов'язку, яка відрізняла колишніх кадетів як

на службі, так і в побуті”¹¹. Для підтвердження своєї точки зору М.С. Лалаєв наводить висловлювання колишніх вихованців військових навчальних закладів, які також схвально ставились до “миколаївської” системи навчання та виховання. Факт залучення свідчень сучасників М.С. Лалаєвим вказує на те, що він уперше в історіографії зробив спробу охарактеризувати систему підготовки військових кадрів, безпосередньо звертаючись до оцінки сучасниками тих подій, які він описував.

Окрім робіт, присвячених імператору Миколі I, внутрішній політиці уряду в цілому, продовжували з’являтися роботи, в яких предметом дослідження були різні аспекти розвитку армії та функціонування військового відомства.

Зокрема, наприкінці XIX ст. з’являється нарис з історії військової справи в Росії, в якому досліджуються проблеми комплектування армії унтер-офіцерськими кадрами¹². Автори цієї праці схиляються до думки, що миколаївська армія була в достатній кількості забезпечена молодшою командирською ланкою. У другій чверті XIX ст. існували два основні джерела поповнення армії унтер-офіцерами: по-перше, за рахунок підвищення у чинах рядових за багаторічну бездоганну службу і, по-друге, унтер-офіцерами ставала більшість кантоністів після закінчення спеціальних військових навчальних закладів.

Подальшу розробку проблема комплектування армії та підготовки військових кадрів отримала в XX ст. Так, на початку століття починається публікація ювілейного видання, приуроченого до сторіччя Військового міністерства. Серед них були праці, безпосередньо присвячені системі військових навчальних закладів та проблемам комплектування армії за часів імператора Миколи I. Так, наприклад, у роботі П.В. Петрова¹³ розглядаються основні аспекти підготовки військових кадрів та комплектування армії офіцерами, які пройшли спеціальний курс навчання у військових навчальних закладах. Автор на підставі багатого фактичного матеріалу намагається відтворити цілісну картину підготовки військових кадрів у Російській імперії в другій чверті XIX ст., звертає увагу на перетворення в системі військової освіти, у галузі підготовки офіцерських кадрів, які відбувалися упродовж зазначеного періоду.

Інший автор праць цього циклу В.В. Щепетильников¹⁴ досліджував питання комплектування армії нижніми чинами в період правління імператора Миколи I. Автор приділив увагу основним проблемам реалізації рекрутської повинності, зокрема, методам проведення рекрутських наборів. Він також звернув увагу на

інститут військових кантоністів, які після отримання початкової військової освіти у спеціальних військових навчальних закладах (батальйони, напівбатальйони та роти військових кантоністів) були джерелом комплектування армії не тільки найбільш підготовленими солдатами, але й поповнювали склад унтер-офіцерів та спеціалістів технічного профілю. Щепетильников В.В. зазначав, що уряд, усвідомлюючи неможливість скасування рекрутських наборів за умов кріпосного ладу, намагався послабити тягар рекрутської повинності в другій чверті ХІХ ст. частково за рахунок змін у порядку проведення рекрутських наборів, а частково за рахунок окремої категорії населення, яка отримала назву військових кантоністів.

У цей же час побачила світ праця П.А. Галенковського¹⁵, який, змальовуючи зміни, що сталися в результаті реформ Петра І та його наступників, характеризує систему військової освіти та виховання за часів правління кожного монарха. Основну увагу автор приділяє методам виховання, покарання та заохочення у військових навчальних закладах. На думку П.А. Галенковського, позитивні зміни в системі військової освіти та функціонуванні військових навчальних закладів починаються в другій чверті ХІХ ст., коли думка про “необхідність дати єдине начало в заснуванні виховання і навчання вихованців військово-навчальних закладів стала реальністю”¹⁶.

Історії підготовки військових кадрів російської армії присвячена праця Ф.В. Грекова¹⁷, який, аналізуючи систему військової освіти упродовж тривалого часу її існування, зазначав: “За Олександра І був покладений початок урегулюванню військово-навчальних закладів, а правильний устрій кадетських корпусів, приведення їх до стрункої системи і подальшого розвитку було завершено за царювання імператора Миколи І”¹⁸. Греков Ф.В. звертає увагу на зміни, які відбувалися в галузі військової освіти, в організації військових навчальних закладів за часів Миколи І і зауважував, що “причиною перетворення старих кадетських корпусів і інших військово-навчальних закладів, що існували за царювання Миколи І, була та обставина, що організація їх, задовольняючи попередні потреби держави та військового відомства зокрема, вже не могла відповідати новим потребам загальної і військової освіти, які виникли і швидко розвивались у нас після вступу на престол Олександра ІІ”¹⁹.

У дореволюційній історіографії стану армії другої чверті ХІХ століття надавалися не лише схвальні та нейтральні характеристики. Мали місце й критичні погляди. Так, 1911 року з'являється праця військового історика С.П. Міхеєва, який,

називаючи часи правління Миколи I в історії Російської імперії “перехідною епохою”, дає критичну оцінку армії в цей період²⁰. Відводячи помітне місце заходам уряду Миколи I в галузі військової політики та військової освіти, автор робить висновок, що рівень освіти, яка надавалась у військових навчальних закладах другої чверті XIX століття, не позначався на бойовій підготовці армії²¹. Міхеєв С.П. звинувачував армію часів Миколи I у забутті принципів О.В. Суворова на користь “пруській бездумній шагістиці” та у відсутності належного духу солдатів²², а також зазначав, що у підготовці військових кадрів основна увага була звернена на зовнішність, на плац-парадні методи бойової підготовки армії.

Серед досліджень, присвячених історії російської армії, відрізняються праці генерала від інфантерії А.М. Зайончковського²³. Автор аналізує стан армії на початку 50-х рр. XIX ст., при цьому постійно акцентує увагу на тому, що з кінця 20-х рр. XIX ст. російська армія розвивалася під впливом військових реформ, проведених імператором Миколою I²⁴.

На базі значної кількості джерел офіційного походження була написана робота О.Ф. Редігера²⁵. Автор торкається проблеми комплектування російської армії та управління нею. Він не тільки досліджував питання бойової підготовки різних родів військ, але й робив це у порівнянні з іноземними арміями. Автор також висвітлює процес комплектування армії унтер-офіцерськими та нестройовими кадрами, підкреслюючи при цьому, що в Росії, в одній із перших країн у Європі, була закладена система підготовки нижчої командної та технічної ланки.

Останньою вагомою роботою у дореволюційній історіографії, присвяченою періоду правління Миколи I, але надрукованою у 1918 р., стала робота М.О. Полієвктова²⁶. Слід відзначити, що автор достатньо скептично ставився до особи Миколи I, але під час характеристики внутрішньої та зовнішньої політики намагався бути об'єктивним. М.О. Полієвктов у загальному контексті висвітлення подій часів правління імператора Миколи I приділив увагу і військовій справі. Зміни та перетворення, які відбувалися у сфері управління армією, галузі військової освіти та комплектуванні армії в другій чверті XIX ст., автор називає реформами²⁷, визнаючи тим самим позитивні результати військової політики Миколи I. Полієвктов М.О. говорить і про наявні недоліки, існування яких було відоме й імператору Миколі I: “Сам імператор Микола усвідомлював окремі негативні сторони цієї (військової – О.К.) системи”²⁸. Усвідомлюючи наявність негативних рис, Микола I намагався внести корективи в управління армією, поліпшити якість військової

освіти, полегшити тягар рекрутських наборів для податних станів. Глибина та масштаби цих заходів дали можливість деяким історикам назвати їх реформами.

Таким чином, аналіз дореволюційної історіографії військової політики Миколи I у галузі підготовки кадрів російської армії свідчить, що вона накопичила певний фактичний матеріал. У науковий обіг була введена значна частина архівних матеріалів, у тому числі джерел особового походження, але разом з тим зазначена проблема не розглядалась комплексно, дослідники торкались лише деяких її аспектів. У цілому дореволюційні дослідники дотримувались переважно схвальних характеристик військової політики Миколи I в галузі комплектування армії. Але, як правило, зазначені вище праці являли собою перелік фактів про досягнення чи недоліки в галузі виховання та освіти, про методи та прийоми підготовки та комплектування армії. Динаміка процесу в цілому залишилася поза увагою дослідників. Такий підхід був притаманний позитивістській історіографії, котра на перше місце ставила факт, а не процес і намагалась уникнути концептуальних рішень.

Революційні події 1917 р. внесли значні корективи у процес наукової розробки питань російської історії, у тому числі і військової політики другої чверті XIX ст. У перші роки після Жовтневої революції інтерес до історії військової освіти різко знизився. Цей аспект внутрішньої політики практично не досліджувався, оскільки дореволюційна система військової освіти упереджено розглядалася радянськими вченими виключно як антинародна та цілком бездарна.

Починаючи з 20-х рр. XX ст., на зміну академізму історичних досліджень початку XX ст., прийшов агітаційно-пропагандистський напрям. У ті часи особу Миколи I сприймали через ідеологічні кліше “страж абсолютизму”, “коронований барабанщик” тощо. Подібного роду характеристики висловлювалися як стосовно внутрішньої політики Миколи I в цілому, так і військової зокрема. Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. негативні оцінки цієї епохи стали загальноприйнятими. Саме в цей час марксистська методологія остаточно перемогла залишки позитивістської та неокантіанської історіографії. Якщо громадськість дореволюційної Росії деякою мірою могла судити про армію другої чверті XIX ст. здебільшого на підставі праць, подібних праці Л.М. Толстого²⁹, які носили публіцистичний характер, оскільки на формування суспільної думки більше впливає саме публіцистика, а не наукові праці, то для формування негативного сприйняття політики Миколи I у

після революційний час було накопичено багато матеріалу. У розпорядженні авторів був класовий метод дослідження, який дозволяв робити упереджені висновки. У цей час з'являється низка робіт, автори яких пишуть про фантастично тяжке становище солдатів та селян. Автори, які належали до революційно-публіцистичного напрямку, намагалися, насамперед, розкрити усі "жахи" самодержавства. Так, Є. Тарасов³⁰ засуджує методи внутрішньої та зовнішньої політики Миколи I та відзначає такі риси його правління, як деспотизм, формалізм³¹. З різкою критикою внутрішньої політики Миколи I на початку 20-х рр. також виступив М. Ашукін³².

Спеціальних праць, присвячених проблемам підготовки військових кадрів, комплектування армії, у цей період не було створено, але з'являються роботи, в яких ці проблеми вивчалися побіжно, як частина історії російської армії, російського військового мистецтва.

Одним із щасливих винятків була праця відомого російського історика О.Є. Преснякова³³. Критикуючи методи правління Миколи I, називаючи їх "військово-династичною диктатурою", "казенним націоналізмом", автор у вивченні внутрішньої політики другої чверті XIX ст. спирається на наукові методи дослідження, намагаючись об'єктивно оцінити події та визначити місце й роль у них Миколи I. Треба відзначити, що О.Є. Пресняков залишався на позиціях психологічного методу позитивістської соціології і намагався уникнути спрощеного класового трактування історичних подій і фактів.

У довоєнні часи не велися дослідження з історії розвитку військової освіти. Ситуація змінюється лише у середині 40-х рр. XX ст. По-перше, радянський уряд заохочував вивчення військової історії Російської імперії у зв'язку з піднесенням патріотизму в роки Вітчизняної війни. По-друге, створення суворовських училищ зумовило необхідність вивчення та використання досвіду дореволюційних загальноосвітніх військових навчальних закладів. Так, на початку 1944 р. з'являється стаття М.І. Алпатова про кадетські корпуси, яка містила переважно матеріали про виховну роботу в них³⁴. Того ж таки року Т.П. Жестковою була захищена кандидатська дисертація з історії кадетських корпусів як спеціальних військових навчальних закладів³⁵, у якій автор також поставила питання про необхідність вивчення дореволюційної системи військової освіти.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни значно розширюється тематика наукових досліджень з військової історії

дореволюційної Росії, поглиблюється розробка проблем підготовки військових кадрів, вивчаються такі важливі проблеми, як рівень підготовки педагогічних кадрів військових навчальних закладів, їхній соціальний склад тощо³⁶. Але найбільш суттєвих успіхів у вивченні питань підготовки військових кадрів та комплектування армії дореволюційної Росії радянські вчені досягли у 50-х рр. ХХ ст.

Однією з масштабних робіт цього напрямку стала праця М.І. Алпатова, яка узагальнила дослідження, розпочаті ще у 40-ві рр. ХХ ст.³⁷. Автор детально проаналізував систему організації військових навчальних закладів з моменту їх зародження до 1917 р., дав характеристику загальним педагогічним принципам, яких дотримувались вихователі майбутніх офіцерів. Практика навчання та виховання у військових навчальних закладах дореволюційних часів на сторінках його праці виглядає цікавою та багато в чому повчальною. Алпатов М.І. вважав, що до вивчення історії розвитку військової освіти потрібно ставитись критично, бо у навчально-виховній роботі військових навчальних закладів були закладені глибокі суперечності, зумовлені російською дійсністю. На жаль, автор приділив недостатню увагу підготовці майбутніх офіцерів, змісту військової освіти, її взаємозв'язку з розвитком військової справи, а також обійшов увагою заклади, які давали спеціальну військову підготовку.

Значний внесок у вивчення питань підготовки офіцерських, унтер-офіцерських кадрів та солдатів російської армії вніс Л.Г. Безкровний³⁸. У праці, присвяченій російській армії та флоту, Л.Г. Безкровний приділяє увагу проблемі підготовки унтер-офіцерських кадрів. Залучаючи різноманітні джерела, дослідник робить висновок, що “особливої системи підготовки унтер-офіцерських кадрів у першій половині ХІХ ст. не існувало. Як правило, унтер-офіцерські чини надавалися кантоністам, які отримували освіту у військово-сирітських відділеннях, та солдатам із старослужбовців”³⁹. Характеризуючи стан військової системи другої чверті ХІХ ст., він визнає в ній наявність змін, називаючи їх реформами.

У подальшому історія військової освіти, комплектування армії не були об'єктом спеціального дослідження аж до початку 90-х рр. ХХ ст. Лише окремі сюжети увійшли до праць загального характеру з військової історії та історії конкретних військових навчальних закладів, а також стали частиною біографічних нарисів, присвячених життю видатних полководців та військових діячів.

Підбиваючи підсумки розвитку історіографії проблеми у радянські часи, потрібно звернути увагу на залучення до наукового обігу значного фактичного матеріалу. Але значний пласт архівних

матеріалів залишився поза увагою радянських істориків. Загальна спрямованість їхніх робіт, що передбачала упереджене ставлення до історії царської армії, не дозволяла належним чином усвідомити реальні ідеологічні та інституціональні механізми, які визначали діяльність цих закладів, що, у свою чергу, значно спрощувало загальну картину.

Як уже зазначалось, наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. інтерес до історії дореволюційної Росії, у тому числі й до військової політики імператора Миколи I, починає інтенсивно зростати. Значною мірою це було пов'язано зі змінами в політичному та соціально-економічному житті країни. Характерним також є те, що авторами таких досліджень були здебільшого військовослужбовці. У межах незалежної України ці питання, як правило, не вивчалися.

На початку 90-х рр. проводяться дослідження, присвячені створенню кадетських корпусів та підготовці офіцерського корпусу Росії. Певний внесок у розробку цієї проблеми зробив А.І. Камєнєв⁴⁰. Він розглянув організацію навчально-виховного процесу в різних типах військових навчальних закладів з точки зору військової педагогіки, починаючи з князівських дружин XI ст. Автор подав порівняльну характеристику російської та закордонної вищої військової школи. Але рівень підготовки військових кадрів, зміст військової освіти, оцінка її сучасниками залишились поза увагою автора.

Починаючи з 1991 р., набувають поширення дослідження, пов'язані з окремими аспектами військової освіти та комплектування армії. Роботам цього часу притаманне подолання багатьох недоліків попередньої історіографії, котрі були пов'язані, насамперед, з класовим, заідеологізованим підходом в оцінці історичних подій. Це знаходить своє відображення у відході від догматизму та заідеологізованого соціального замовлення, у наявності повноцінних наукових дискусій, а найголовніше – у доступності архівних матеріалів та розширенні джерельної бази. Але усе ж таки можна констатувати і певні недоліки робіт цього часу, до яких можна віднести недостатню увагу до принципів взаємодії та взаємовпливу армії та суспільства.

1993 р. виходить праця Ю.О. Галушко та О.А. Колесникова⁴¹, в якій зібраний багатий матеріал про зародження та розвиток системи військової освіти в Росії з часів Петра I до 1917 р. Використовуючи архівні матеріали, автори виклали окремі факти процесу навчання та виховання у військових школах, кадетських корпусах та інших військових навчальних закладах, але в той же час вони уникають оцінок системи підготовки офіцерських кадрів, практично не

використовують дані про склад вихованців та співробітників військових навчальних закладів.

Дослідження проблем військової освіти неможливе без ознайомлення, хоча б у загальних рисах, зі становищем офіцерського корпусу в суспільстві. Таку спробу зробив С.В.Волков⁴², намагаючись показати еволюцію розвитку офіцерського корпусу дореволюційної Росії. Автор використовує різноманітний матеріал про соціальне походження, матеріальне становище, проходження служби офіцерами, а також про підготовку та навчання у військових навчальних закладах. У роботі розкриваються такі поняття, як військова честь та обов'язок, багато місця приділяється традиціям російського офіцерства.

У другій половині 90-х рр. вивчення проблем розвитку військової освіти набирає нової динаміки. Поступово автори позбавляються класових оцінок, заідеологізованих штампів. Так, А.М. Лушников⁴³ зробив спробу зіставити розвиток військової школи з внутрішньополітичним курсом уряду. Торкаючись переломних моментів в історії військової освіти та пов'язаних з ними наукових дискусій, А.М. Лушников намагався зблизити протилежні точки зору. Так, він пише, що централізація, яка відбувалася як в державі, так і в системі військової освіти, була необхідним та закономірним заходом. Тому видавати її за "реакційну політику", як це роблять деякі сучасні автори, не зовсім вірно. Автор також відзначав, що 1825 р. став рубежем у розвитку військової освіти і, визнаючи наявність змін у системі військового навчання, називає їх "організаційною перебудовою", а радикальні зміни самої системи розпочиналися, на його думку, тільки на початку 50-х рр. XIX ст.

У монографічній праці В.І. Харламова⁴⁴ йдеться про динаміку формування мережі військових навчальних закладів, аналізується їхній юридичний статус, професійні орієнтації вихованців, досліджуються принципи управління військовою школою, проводиться історико-соціологічний аналіз складу вихованців та вихователів військових навчальних закладів. Автор також намагався проаналізувати спроби державного планування розвитку військової освіти, зміст та методи навчання у військових навчальних закладах, виявив внесок професорів та викладачів у розвиток військової науки. Зазначена монографія вносить багато нового і цінного у розробку проблем військової освіти у дореволюційній Росії. Проблеми підготовки офіцерських кадрів, традиції та культура поведінки офіцерського корпусу аналізуються у працях О.М. Назарова⁴⁵.

Комплексному історичному дослідженню інститут вищої

військової освіти Російської імперії XIX – початку XX ст. був підданий М.О. Машкіним⁴⁶. Важливе місце відведено аналітичному опису таких мало досліджених питань, як внутрішній розпорядок, дисциплінарний режим, організаційні принципи навчального процесу вищої військової школи. Історія останньої розглядається автором у контексті військової політики уряду Росії, але при цьому автор тримає дистанцію як від жорсткої критики, так і від апологетики, яка, на жаль, дедалі частіше має місце у військово-історичних роботах деяких російських дослідників.

З останніх робіт, що містять нові підходи до вивчення історії підготовки військових кадрів, слід назвати видані 1998 р. монографії В.М. Крилова⁴⁷ та В.В. Ізонова⁴⁸. Крилов В.М. акцентував особливу увагу на ролі кадетських корпусів у підготовці офіцерів, а Ізонов В.В. зіставив роботу, яка проводилась у військових навчальних закладах, що готували обер-офіцерів, з діяльністю різних установ по підготовці унтер-офіцерів і солдатів. Потрібно зазначити, що недостатньо вивченою залишається історія підготовки унтер-офіцерських кадрів для військ та закладів військового відомства. На сучасному етапі вивчення цієї проблеми займається В.В. Ізонов, який на сторінках періодичних видань і в своїй монографічній роботі порушує питання про вивчення підготовки молодшої командної ланки⁴⁹. Також не можна обійти увагою монографію К.М. Ячменіхіна⁵⁰, яка присвячена історії військових поселень як унікальному державному інституту першої половини XIX ст.

Окрім монографічної літератури, розділів в енциклопедіях та працях, присвячених загальним питанням чи конкретним особистостям, існують довідники, які містять інформацію стосовно даної теми. Серед них особливе значення має покажчик літератури з історії кадетських корпусів⁵¹.

Монархічна форма правління мала суттєвий вплив на військову політику Росії, розвиток та вдосконалення збройних сил. На чолі держави перебував самодержавний монарх, який був уособленням держави. Військова політика, військове будівництво та керівництво армією було одним з пріоритетних напрямків загальнодержавної політики. Тому військова галузь була виключно сферою впливу імператора. Перш за все, це виявлялось у розробці військової доктрини держави, удосконаленні вищих органів управління та організаційної структури війська, вирішенні питань соціальної захищеності, комплектування армії, розвитку системи підготовки військових кадрів. Таким чином, російські імператори не були сторонніми спостерігачами у справі розвитку збройних сил держави, і у зв'язку з цим цікавим є портрет імператора Миколи I, який

надзвичайно багато уваги приділяв цим питанням. Цей сюжет знайшов деяке висвітлення в працях загальноісторичного характеру.

Так, необхідно відзначити дослідження С.В. Мироненка⁵², які стосуються деяких напрямків внутрішньої політики Росії першої половини XIX ст. Автор значну увагу приділяє аналізу спроб соціальних перетворень, насамперед, через дію низки “таємних комітетів” у часи правління Миколи I. Також приділяється увага постаті Миколи I і в працях, які пов’язані з аналізом політичних, соціально-економічних та військових перетворень у Російській імперії⁵³.

На сьогодні найґрунтовнішим дослідженням постаті імператора Миколи I як самодержавного правителя і як людини є праця російського історика Л.В. Вискочкова⁵⁴, який на основі залучення широкої джерельної бази прагне об’єктивно відтворити образ імператора Миколи I. Наводячи як негативні, так і позитивні відгуки сучасників про Миколу I як імператора та людину, автор показує, що позитивне в його політиці переважає. Характеризуючи імператора Миколу I, Л.В. Вискочков наділяє його такими якостями, як мужність, відданість справі, турбота про інших, особливо про офіцерів та солдатів. З цього приводу історик пише: “Микола Павлович був людиною свого часу і турбувався про солдатів, добре розуміючи їх повсякденні проблеми”⁵⁵. Метод “вживання” в епоху дозволив авторові зняти цілу низку штампів, які склалися в історіографії щодо постаті Миколи I.

Розглянувши основні віхи у розвитку російської історіографії проблеми, необхідно сказати декілька слів і про її вивчення в країнах далекого зарубіжжя. Що стосується військової справи в Російській імперії, то закордонні (зазначимо їх у такий спосіб) історики наполегливо пропагують відсталість російської військової думки, залежність її від Заходу. Але відомо, що, незважаючи на відставання Росії в економічному та політичному відношеннях, війни, які вела Росія, виявили чимало талановитих полководців та військових теоретиків. Вони внесли багато нового, оригінального у військову справу і не тільки такого, що відповідало потребам часу, але й багато в чому перевершувало західноєвропейську військову думку. Так, серед робіт іноземних авторів можна назвати праці таких вчених, як J. Curtiss, W.B. Lincoln, Д. Байрай, С. Van Dyke, Riasanovsky N.V⁵⁶.

Так, зокрема. J. Curtiss розглядаючи основні аспекти розвитку російської армії у другій чверті XIX ст., вважає, що саме завдяки армії Російська імперія мала у світі статус великої держави. За

джерельну основу своєї праці зазначений автор брав матеріали кінця XIX ст., надруковані у періодичних виданнях.

Певний інтерес у контексті досліджуваної проблеми становлять праці відомого німецького дослідника російської історії Д. Байрау. Значну увагу в дослідженні взаємовідносин суспільства та армії дореволюційної Росії автор приділяє розвитку та стану збройних сил у другій чверті XIX ст. Він оперує в дослідженнях як російськими, так й іноземними джерелами. У стислому вигляді його погляди представлені в статті, яка була надрукована у перекладі на сторінках часопису “Новый часовой”.

Заслуговує на увагу також праця С. Van Dyke, автор якої у рамках дослідження військової доктрини дореволюційної Росії аналізує й проблеми військової освіти. Але необхідно відмітити, що до сфери його наукових інтересів потрапляє лише питання про створення та діяльність Військової Академії Генерального штабу як першого вищого військового навчального закладу і водночас центру розвитку російської військової науки.

Загалом зазначені роботи закордонних дослідників містять лише окремі відомості про підготовку офіцерів. Вони присвячені питанням підготовки кадрів російської армії в цілому і в деякій мірі фрагментарно зачіпають порушені нами проблеми. Це цілком зрозуміло, оскільки їх автори не прагнули створити цілісну картину розвитку військової школи.

Таким чином, історіографія досліджуваної проблеми нараховує роботи різноманітного характеру як за змістом, так і за формою. Історіографічний аналіз доводить, що у вивченні питання підготовки військових кадрів у другій чверті XIX ст. можна виділити декілька значних періодів. У дореволюційний період дослідники накопичили значний фактичний матеріал і залишили переважно схвальні характеристики військової політики Миколи I. Але ці праці, що належали переважно військовим історикам, являли собою, як правило, перелік фактів про досягнення в галузі виховання та освіти молодих дворян, мали описовий характер, причому еволюція військової школи майже не зіставлялася з розвитком армії та політичними заходами уряду.

У радянські часи дослідження проблем, пов'язаних з будівництвом збройних сил, відбувалось досить нерівномірно. Але потрібно відзначити, що у цей період було накопичено значну кількість фактичного матеріалу, розширено коло досліджуваної проблематики, введено у науковий обіг нові архівні матеріали, які дозволили суттєво уточнити уявлення про військові навчальні заклади та методи комплектування армії. До негативних моментів

можна віднести упередженість класових оцінок та вузькість методологічних засад.

У пострадянській російській історіографії проблеми спостерігаються значні зміни. Але разом із становленням нового бачення проблеми виникає небезпека значної її суб'єктивізації, а інколи і відвертої апологетики. Емоційні оцінки часом починають переважати над науковими. Такі симптоми є вкрай небезпечними для розвитку історичної науки. Історіографічний аналіз свідчить, що подальшого дослідження потребують питання про специфіку військових навчальних закладів як професійних, вивчення реформ другої чверті XIX ст., які були проведені для поліпшення якості військової освіти та виховання, реорганізації військового управління, зміни методів комплектування армії.

На сучасному етапі розвитку історіографії проблеми спостерігається перехід від дослідження загальних питань діяльності військових навчальних закладів та військового відомства до вивчення конкретних проблем комплектування армії, виховання, навчання та психологічної підготовки особового складу. Значною науковою проблемою є виявлення та дослідження різноманітних аспектів підготовки військових кадрів. Важливим засобом на цьому шляху є вивчення наративних джерел та їх критичний аналіз. Тільки ті люди, які були свідками досліджуваних подій і в різній формі залишили свої свідчення, можуть надати значну допомогу у пізнанні минулого. Багато хто з представників офіцерського корпусу – колишніх вихованців військових навчальних закладів, кантоністів залишили спогади та щоденники. Проаналізувавши ці джерела, вилучивши з них об'єктивну інформацію, можна значною мірою скоригувати наші уявлення про сприйняття сучасниками військової політики імператора Миколи I у галузі комплектування армії і в такий спосіб проаналізувати цю важливу галузь внутрішньої політики російського уряду другої чверті XIX ст.

§ 2. Джерела

Важливою умовою наукової розробки будь-якої історичної проблеми є всебічне вивчення та аналіз джерел. Залучені нами джерела можна класифікувати за типами, родами та видами, що, на наш погляд, найбільш доцільно, актуально і відповідає головному завданню джерелознавчого аналізу. Так, за типом усі вони відносяться до писемних джерел, які, у свою чергу, поділяються на документальні та наративні. Рід документальних джерел складається з корпусу законодавчих матеріалів, офіційної

статистики, документів діловодного характеру тощо. Рід наративних джерел включає такі види: мемуари, щоденники, нотатки, автобіографії, епістолярії (джерела особового походження), а також періодичні видання та публіцистику. Подібна класифікація джерел є найбільш універсальною та загальноприйнятною.

Проаналізуємо кожний вид джерел. Найважливіше місце серед джерел офіційно-документального характеру посідають законодавчі матеріали. За часів правління Миколи I була проведена важлива робота з систематизації російського права, у ході якої спеціальна комісія підготувала та видала друком перше Повне зібрання законів Російської імперії в 45-ти томах, куди увійшли нормативні акти з 1649 до 1825 рр. За часів правління Миколи I був розпочатий друк другого зібрання Законів Російської імперії, яке охоплювало законодавчі матеріали, видані за період з 1825 до 1880 рр.

Законодавчі матеріали, які безпосередньо стосувалися військового відомства, містилися у Зводі Військових Постанов (1838-1914 рр.). Перше його видання з'явилося 1838-1839 рр. Звід складався з п'яти частин, кожна з яких включала кілька книг. Перша частина Зводу, що називалась "Утворення військових установ", включала чотири книги. Усі нормативні акти, що відносились до організації армії, були поділені на кілька відділів, а кожен відділ складав книгу. Так, у першій книзі зібрані закони, які визначали організацію центральних військових установ, наприклад, утворення Військового Міністерства; у другій – організацію окремих військових частин, призначених для безпосереднього ведення бою, наприклад, утворення армії і її управління; у третій - вміщені нормативні акти, що регулюють питання підготовки військових кадрів, наприклад, утворення військово-навчальних закладів для підготовки офіцерів, унтер-офіцерів; і в четвертій книзі зібрані нормативні акти, що регулюють питання забезпечення армії матеріальними засобами, наприклад, утворення господарських установ. У другій частині Зводу, що складався з двох книг і мав назву "Статут про службу по військовому відомству", зосереджені закони, що регулювали питання служби в армії і взаємовідносини між військовими. Тут мова йшла про порядок проходження військової служби, а також про привілеї і заохочення осіб, які знаходилися на службі, і про пільги при виході у відставку. У третій частині вміщені закони, що регулювали військовий побут, тобто внутрішнє життя армії як відособленої частини держави. Книга перша містить закони про внутрішнє управління збройними силами, а друга - містила ряд інструкцій, настанов про те, як повинен бути влаштований побут армії, як і де можна одержати військову освіту. У четвертій частині

Зводу зібрані нормативні акти, що регулювали економічні відносини армії і держави, і мали назву “Статут господарський”. Тут були вміщені нормативні акти, що регулювали питання фінансування й утримання армії, розподілу коштів, виділених на її потреби, а також ті, які визначають порядок звіту перед державою про витрату коштів. І, нарешті, п’ята частина Зводу, що мала назву “Статут військово-кримінальний”, містила ті закони, які були спрямовані на охорону встановленого порядку. Ця частина Зводу складалася з двох книг. Перша – про злочини і покарання військових чинів, а друга – про військовий суд.

Структура Зводу, таким чином, була побудована в логічній послідовності, що зробило Звід зручним у застосуванні. Також необхідно відзначити, що всі книги Зводу мали загальну нумерацію за томами, яких нараховувалося дванадцять.

Тим не менше прийняття Зводу не вирішило всіх проблем тому, що законодавство потребує постійної систематизації. Нормативні акти, що ввійшли до Зводу, не могли регулювати ті питання й відносини, що виникали в процесі розвитку армії, тому з’являлися нові акти, які необхідно було систематизувати і приводити у відповідність з тими, які діяли. Цю необхідність усвідомлював як імператор Микола I, так і юристи, які працювали над Зводом. Тому незабаром після видання Зводу військових постанов 1838 р. виникла необхідність у виданні додатків, які б містили нові нормативні акти, прийняті після видання Зводу, і тим самим його доповнювали. Це питання було позитивно вирішено у період правління імператора Миколи I.

Збір нормативних актів, їх підготовка до видання і саме видання продовжень Зводу було доручено Військово-Похідній Канцелярії Його Імператорської Величності. Однак практична сторона її діяльності виявилася іншою, ніж це було передбачено урядом. Замість щорічного видання продовжень Зводу за п’ять років з 1838 по 1843 роки було видано тільки три.

Незадовільний результат роботи із систематизації військового права змусив уряд Миколи I шукати вихід із такого становища. Так, 1843 р. при Канцелярії Військового Міністерства було утворено IV відділення, яке зайнялося подальшою роботою по інкорпорації російського військового права. Однак, в обов’язок цього відділення входило не тільки доповнення Зводу прийнятими нормативними актами, але й внесення змін в існуючі положення. Тобто, IV відділення вело роботу не тільки спрямовану на інкорпорацію російського військового права, але й на його кодифікацію. Суміщення в одній установі роботи з цих двох форм систематизації

позитивно позначилося на її результатах. Так, упродовж десяти років IV відділення видало шість продовжень до Зводу, а загалом до 1853 р. їх нараховувалось уже дев'ять, що значною мірою ускладнювало пошук і роботу з нормативними актами.

Так, ще у період правління імператора Миколи I виникла необхідність перевидання Зводу. Ця робота була також доручена IV відділенню Канцелярії Військового Міністерства, на виконання якої пішло шість років. Новий Звід був доповнений нормативними актами, виданими за період з 1 травня 1838 р. до 1 січня 1853 р., отримав назву Зводу Військових Постанов 1859 р. і вступив у дію з 1860 р. уже під час правління імператора Олександра II.

Таким чином, протягом усього часу правління імператора Миколи I велася робота із систематизації російського законодавства, результатом якої стала не тільки систематизація російського права взагалі, але й російського військового права. Інкорпорація законодавства, що була проведена в другій чверті XIX ст. під керівництвом М.М. Сперанського, мала велике значення тому, що це не тільки забезпечило можливість зробити закони доступними для ознайомлення, але зводи і збори, підготовлені II Відділенням власної Його Імператорської Величності канцелярії, IV Відділенням Канцелярії Військового Міністерства, стали цінним історичним і юридичним джерелом для вивчення історії підготовки військових кадрів у другій чверті XIX ст.

Переважає більшість матеріалів офіційного характеру, які містять відомості про підготовку військових кадрів і реформи в цій галузі знаходяться на зберіганні у Російському державному військово-історичному архіві в Москві. Зокрема, дані про перетворення, що відбувались у системі військової освіти після вступу на престол імператора Миколи I зосереджені, насамперед, у фонді Комітету у справах військових навчальних закладів під керівництвом К.І. Оппермана (ф.326), де зберігаються відомості про мету створення та діяльність зазначеного Комітету, про розробку основних документів, які були покладені в основу розвитку системи військових навчальних закладів за часів правління Миколи I. Також чисельні дані про перетворення у системі військової освіти другої чверті XIX ст. можна отримати з документів фондів Миколаївської академії Генерального штабу (ф.544), Михайлівської артилерійської академії та училища (ф.310), Першого кадетського корпусу (ф.314), Пажеського Його Імператорської Величності корпусу (ф.318) та інших. Дуже цікавими є документи фонду Головного управління військових навчальних закладів (ф.725). Тут зберігаються відомості про функціонування Ради у справах військових навчальних

закладів, про діяльність Штабу ЙІВ по управлінню військовими навчальними закладами, Штабу Головного начальника військових навчальних закладів. При обробці документів цього фонду ми отримали можливість простежити основні заходи уряду в галузі підготовки військових кадрів, зміни, що вносились до програм навчання протягом другої чверті ХІХ ст. Викликає інтерес фонд Канцелярії начальника Головного штабу ЙІВ (ф.35), в якому зберігаються відомості про штати військових навчальних закладів та звіти про використані кошти на їх утримання, а також справи стосовно влаштування до військових навчальних закладів дітей дворян.

Особливий інтерес для вивчення питання підготовки нижніх чинів та унтер-офіцерів становлять документи фонду Департаменту військових поселень (ф.405), де зберігається 80576 одиниць за період з 1810 по 1864 рр. Значний масив справ складають прохання мешканців різних губерній Російської імперії на ім'я імператора з тим, щоб їх дітей не забирали у кантоністи. Також тут містяться справи, в яких мова йде про зміни правил навчання та підготовки кантоністів військових поселень, а також багато інших справ, які допомогли реконструювати процес підготовки нижніх чинів у другій чверті ХІХ ст. і стали джерелом для перехресного аналізу, тобто перевірки відомостей, які надавали джерела особового походження.

Серед офіційних документів важливе місце посідають журнали засідань Комітету у справах військових навчальних закладів. Вивчення та аналіз цих журналів допомагає дослідити основні напрямки діяльності Комітету та виявити, який внесок у розробку основних питань розвитку військової освіти зробив той чи інший член Комітету, простежити, як створювалися такі важливі документи, як "Статут" та "Загальні положення для військових навчальних закладів"⁵⁷.

Не менш важливе значення для дослідження проблем комплектування армії мають звіти офіційних посадових осіб, які безпосередньо відтворюють процес підготовки військових кадрів. Серед цього різновиду джерел офіційного походження особливий інтерес становить огляд діяльності військово-сухопутного управління, складений військовим міністром графом О.І. Чернишовим⁵⁸. З цього джерела ми отримуємо інформацію щодо загальної кількості вихованців військових навчальних закладів, кількості вихованців, яким було надано офіцерський чин, кількості направлених в армію та гвардію, про направлених нижніми чинами у війська. Цей офіційний документ містить також відомості про випускників чотирьох УКП, які готували унтер-офіцерів.

У 1851 р. вийшов друком звіт про діяльність та функціонування військових навчальних закладів у другій чверті XIX ст.⁵⁹. Звіт має три розділи, в яких наведено статистичну інформацію про військові навчальні заклади станом на 1825 р., їх існування протягом наступних 25 років та надається характеристика станом на 1850 р.

Інший рід становлять нарративні джерела, найчисельнішим видом яких є джерела особового походження. Погляди на їх місце, роль та значення в історичних дослідженнях розвивались тривалий час, неодноразово виникали суперечки між вченими з приводу термінології, методів критики тощо. Основні поняття відносно критики джерел особового походження були закладені ще у XVIII ст. У той час вважалося, що джерело потрібно, по-перше, зробити відомим, а по-друге, при його вивченні піддати критиці. У середині XIX ст. ці положення були доповнені П.П. Пекарським⁶⁰, який вважав, що, насамперед, потрібно встановити особу автора, зрозуміти, чому він писав про одне і не згадував про інше, чим пояснити його погляд на факти, події, які були предметом уваги. У другій половині XIX ст. джерела особового походження стають предметом ще більшої уваги. Їх характеризували в оглядах основних джерел з історії Росії, у передмовах до публікацій мемуарів, а також у курсах лекцій. Однією з ґрунтовних праць того часу була робота Д.І. Чечуліна⁶¹, який відзначав, що мемуари – одне з найважливіших історичних джерел, і доводив, що лише за допомогою них можна краще зрозуміти минуле.

У XX ст. найяскравішим представником у справі вивчення джерел особового походження з історії Росії є відомий дослідник А.Г. Тартаковський⁶². На його думку, цей вид джерел має власну історію розвитку, оскільки розквіт мемуарної творчості припадає на другу третину XIX ст., і в цей же час відбувається набуття нею культурно-історичного статусу. Разом із збільшенням кількості мемуарів, спогадів покращується їх якість, і саме в цей час починають складатися цілі комплекси мемуарних творів з чітко окресленою проблематикою⁶³. На сучасному етапі розвитку історичної науки джерела особового походження вважаються рівноцінними поряд з іншими видами.

При дослідженні питань підготовки кадрів російської армії за основу були взяті нарративні джерела. Оскільки, на наш погляд, саме вони дозволяють більш глибоко “зсередини” дослідити процес підготовки військових кадрів Російської імперії у другій чверті XIX ст., з’ясувати ставлення сучасників до цього процесу, а також ці джерела сприяють формуванню цілісного уявлення про стан російської армії в зазначений період. Також значення нарративних

джерел визначається: по-перше, наявністю в них багатого фактичного матеріалу, який може бути відсутнім в інших видах джерел; по-друге, джерела особового походження насичені враженнями та спостереженнями, роздумами авторів про описувані події; по-третє, відображають пафос, колорит, дух часу, настрої та поведінку людей, їх ставлення до політики уряду. Зокрема, наративні джерела дають можливість з'ясувати роль суб'єктивного чинника у проведенні військових реформ другої чверті XIX ст., "розповідають", як події відбувались насправді і сприймалися сучасниками. Будь-яке інше джерело може висвітлити окремі сторони процесу підготовки військових кадрів, але, як правило, такі джерела не дають можливості реконструкції загальної обстановки, в якій відбувався цей процес. Мемуари мають виняткову цінність для вивчення рис характеру та психології монархів, видатних воєначальників, роль яких у процесі підготовки військових кадрів Російської імперії досить вагома. Таким чином, простежити взаємовплив та взаємозв'язок суспільства з таким важливим соціальним інститутом, як армія, значною мірою допомагають джерела особового походження.

Кожен з видів джерел, які відносяться до джерел особового походження, мають не тільки переваги, але й недоліки. Їх специфікою є крайня суб'єктивність, тому в роботі з ними від дослідника вимагається дуже обережне і критичне ставлення до інформації, яку вони містять. Потрібно відмітити, що цей суб'єктивізм обумовлений природою самого джерела. Адже спогади, мемуари – це опис фактів, подій, що відтворюються на основі особистих вражень автора, тому має місце і відношення автора до них. Отже, цілком закономірно, що в наративних джерелах можуть бути неточності та превалювати емоційність. Певний вплив на достовірність змісту джерела має час, що віддаляє подію від часу написання спогадів. Адже мемуари, спогади пишуться через певний час, у зв'язку з цим деякі деталі можуть бути забутими, події переплутаними, неточно згаданими внаслідок особливостей пам'яті, інколи автори з часом змінюють свої погляди, що, безумовно, позначається на відтворенні подій минулого. Точність відтворення значною мірою залежить і від особи автора, його інтелекту, поглядів, характеру, симпатій, антипатій, політичної орієнтації та ідеологічних установок. Проте, у спогадах події висвітлюються більш систематично порівняно з іншими видами джерел особового походження, наприклад, зі щоденниками. На відміну від мемуарів, щоденники є більш точним джерелом, оскільки записи робляться по гарячих слідах, і тому для них властивий більш

достовірний опис подій. Нами було опрацьовано близько ста джерел особового походження. Це щоденники, спогади, автобіографії колишніх вихованців, викладачів та вихователів військових навчальних закладів, сучасників.

Спогади вихованців дають яскраве уявлення про військові навчальні заклади другої чверті XIX ст., їх місце і роль у суспільному житті країни. Основною темою спогадів, щоденників є внутрішній світ, атмосфера, побут у військових навчальних закладах, звичаї, поняття товарищескості та військової гідності. Йдеться також про особливості виховання та освіти, про тих, з ким навчалися разом.

Потрібно підкреслити, що значна кількість спогадів, щоденників, автобіографій була опублікована, але, за винятком деяких робіт, практично не залучалися до аналізу системи підготовки військових кадрів та військової освіти. Також у нашому розпорядженні є джерела особового походження, які вперше були запроваджені нами до наукового обігу. Це щоденники Ф.В. Чижова (ВР РДБ, ф.332), невстановленої особи (ВПД ДІМ, ф.174), В.Д. Олсуф'єва (ДА РФ, ф.1019), мемуари та спогади Шипова (ВПД ДІМ, ф.450), О.Г. Щербатова (РДАДА, ф.1289), К.М. Добровольського (ВР РНБ, ф.874). Також нами були виявлені в Архіві СПб. ІРІ РАН в особовому фонді Балашових⁶⁴ спогади П.О. Балашова, який за родом своє служби був присутнім при проведенні рекрутських наборів у Пермській, Київській, Оренбурзькій губерніях у другій чверті XIX ст.

Основна проблематика джерел особового походження включає такі сюжети:

- спогади про минуле життя. Як правило, це мемуари загального характеру, які характеризують розвиток російської армії в цілому, її окремих частин, військових навчальних закладів тощо;

- порівняння основних рис військової політики другої чверті XIX ст. з основними рисами військової політики 1880-х рр., тобто з тим часом, коли була написана та опублікована переважна більшість спогадів;

- порівняння “колишніх” кадетських корпусів (які існували до реформи Д.О.Мілютіна) з військовими гімназіями.

Авторів цього виду джерел можна класифікувати у такий спосіб:

- колишні випускники військових навчальних закладів;
- офіцери-викладачі, педагоги, вихователі закладів військової освіти;

- сучасники, військові та державні діячі.

Якщо взяти до уваги останній класифікаційний підхід, тобто на перше місце поставити пряме відношення автора до військових навчальних закладів, армії взагалі, то перша підгрупа джерел буде найчисельнішою. Серед спогадів колишніх вихованців військових навчальних закладів можна виділити спогади М.К.Імеретинського⁶⁵, який навчався у Пажеському корпусі. Це джерело дає змогу дізнатися про побут, життя, особливості виховання та освіти пажів другої чверті XIX ст. Його записки були надруковані наприкінці XIX ст., а рукопис зберігається у ВПД ДІМ м. Москви⁶⁶.

Викликають інтерес спогади Д. Дарагана, рукопис яких зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві⁶⁷. Автор спогадів навчався в Пажеському корпусі наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XIX ст., і його згадки про ті часи дають уявлення не тільки про зміни, які відбувалися в корпусі на межі 20-30-х рр. XIX ст. у рамках загальнодержавної політики імператора Миколи I, але й про ставлення до них пажів та їхніх вихователів.

У нашому розпорядженні є також спогади слухачів Імператорської Військової академії, юнкерів Михайлівського Артилерійського училища, вихованців кадетських корпусів як столичних, так і губернських. Зокрема, це спогади Л.Л. Драке, П.А. Крижанівського, Л.О. Ушакова, О.М. Корсакова, Д.А. Скалона, М.І. Воронова, М.О. Крилова, О.Д. Бутовського⁶⁸ та багатьох інших.

Найбільш цікавими серед спогадів офіцерів-викладачів, військових педагогів можна виділити спогади Д.О. Мілютіна, М.С. Голицина, К.В. Зайковського, І.Р. Тимченко-Рубана⁶⁹. Спогади педагогів, вихователів допомагають подивитись на життя та побут вихованців військових навчальних закладів з іншого боку, із середини, оцінити перетворення, які відбувались у сфері військової освіти, з точки зору професіоналів.

Окрему підгрупу мемуарів складають спогади сучасників як підданих Російської імперії, так і іноземців, а також військових та державних діячів, які за родом своєї служби не мали професійного відношення до військових навчальних закладів, але висловлювали свої думки з приводу політики, яка проводилась у другій чверті XIX століття у цій галузі. Це, зокрема, спогади Л.В. Дубельта, О.Х. Бенкендорфа⁷⁰, які мали неабиякі військові чини, але служили у III відділенні ВІІВК. Спогади та щоденники іноземців є різноманітними за проблематикою, манерою викладення матеріалу. У них зафіксовані ті сторони російського життя, які піддані Російської імперії не помічали в силу специфіки своєї ментальності. Цей факт потребує дуже уважного і ретельного аналізу подібних

джерел. Найбільш відомими є записки прусського полковника Ф.Б. Гагерна та французького письменника маркіза А. де Кюстіна⁷¹.

Особливе місце у багатьох спогадах належить імператору Миколі I. Надзвичайно теплими є спогади тих сучасників, які писали свої записки у 80-х рр. XIX ст. Саме тоді система військової освіти, запроваджена Д.О. Мілютіним, зазнає значних змін, відбувається повернення до кадетських корпусів та тієї системи військових навчальних закладів, яка існувала у першій половині XIX ст. Це дало змогу авторам не тільки описати роки своєї молодості, але й порівняти колишню систему військової освіти з тією, що була започаткована в другій половині XIX ст. Звісно, не всі сучасники схвалювали систему виховання та освіти, яка існувала в другій чверті XIX ст. Були й такі, хто негативно ставився до всіх сторін корпусного життя, системи військової освіти взагалі. Співставлення різних точок зору допомагає знайти більш об'єктивні концептуальні рішення проблеми, що досліджується, зануритися в епоху, відчуті її особливості і колорит.

Таким чином, вивчення та аналіз джерел особового походження дозволяє значною мірою реконструювати суспільну думку щодо оцінки політики уряду в галузі військової освіти, реформи комплектування збройних сил за часів правління імператора Миколи I, подивитись на проблему під різними кутами зору. Джерела цього виду містять відомості про спосіб життя у військових навчальних закладах, армійських частинах, зв'язок армії з суспільством, військовий побут та вдачу російського офіцерського корпусу.

Наступний вид наративних джерел, які були нами залучені – це публіцистика. На сторінках періодичних видань, як військових, так і суспільно-політичних, деякою мірою були відображені життя та служба офіцерів, проблеми військової освіти та комплектування армії.

Найпопулярнішим серед військових видань другої половини XIX ст. був часопис “Военный сборник”, на сторінках якого друкували матеріали, які не тільки містили інформацію про реальний стан армії, але й формували уявлення про її минуле.

Так, до сторіччя з дня народження імператора Миколи I на сторінках “Военного сборника” побачила світ стаття, автор якої був військовим і служив за часів правління імператора Миколи I, але для читачів побажав залишитись невідомим⁷². Робота присвячена розгляду загального стану армії другої чверті XIX ст., важливою частиною якої були військові навчальні заклади. На думку автора, Микола I, виявляючи особливу турботу про кадетські корпуси, їх

вихованців, опосередковано впливав на формування особистості останніх. Після кожного приїзду Миколи I до того чи іншого кадетського корпусу і спілкування з його вихованцями вони “не підозрювали самі, що залишають у своєму серці гарячу юнацьку любов та безмірну відданість Монарху, повну готовність охороняти його славу та жертвувати життям на користь Вітчизни. З такими почуттями та моральними основами залишали вони шкільну лаву та вступали в ряди армії”⁷³. Саме наявність такої безмежної відданості, переконлива віра у правильність того, що було зроблено імператором та урядом у галузі військової освіти, дали змогу називати усіх, хто закінчив військові навчальні заклади у другій чверті XIX ст., “миколаївськими кадетами”, “миколаївськими офіцерами”.

Важливе значення та велику інформативність у висвітленні питань військової освіти мав часопис “Педагогический сборник”, який видавався з 1864 до 1917 рр. Тут регулярно друкувалися статті, в яких мова йшла про зміни, перетворення у військових навчальних закладах, а також матеріали, присвячені ювілеям різних закладів військової освіти. Існує систематичний покажчик статей, які були видані у даному часопису⁷⁴.

Для вивчення питань підготовки офіцерських кадрів особливе значення мають звіти та нариси з історії конкретних військових навчальних закладів, які видавалися до ювілейних дат. До нарисів можна віднести роботи О.П. Карабанова, М.Л. Ломана, П.П. Карцова, О.М. Поліванова⁷⁵. У цих працях відображена фактична історія кадетських корпусів та інших військових навчальних закладів від часу їх заснування до початку XX ст. Як правило, провідною темою таких видань була роль імператорського дому в історії того чи іншого закладу. У більшості зазначених робіт відсутній аналіз стану навчально-виховного процесу. Велика увага в них приділялася характеристиці тієї ролі, яку відігравали ці заклади в забезпеченні російської армії освіченими офіцерами, серед яких з часом сформувалося немало видатних воєначальників. Усі автори можуть бути віднесені до “миколаївських кадетів”.

Таким чином, аналіз джерельної бази дозволяє зробити висновок про те, що наявні джерела з проблематики, що вивчається, є досить різноманітними і репрезентабельними, що дозволяє реконструювати політику уряду в галузі підготовки військових кадрів у другій чверті XIX ст. та з'ясувати ставлення сучасників до цього процесу, а також сприяє досягненню основної мети дисертаційного дослідження, а саме: комплексному розгляду

основних аспектів військової політики уряду Миколи I у галузі підготовки військових кадрів та комплектування армії.

РОЗДІЛ II. ЗМІНИ В СИСТЕМІ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ ТА КОМПЛЕКТУВАННІ ВІЙСЬК У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ XIX СТ.

§ 1. Перетворення в системі управління військовими навчальними закладами

Перш ніж аналізувати реакцію суспільної думки на ситуацію, що склалася в системі підготовки військових кадрів, потрібно хоча б стисло охарактеризувати основні заходи уряду Миколи I, спрямовані на перетворення в галузі військової освіти, та деякі зміни в комплектуванні армії у другій чверті XIX ст.

Дійсно, створення та розвиток системи військової освіти було одним з першочергових завдань урядових кіл Росії, і особливо це стає очевидним у часи правління імператора Миколи I. Тому процес підготовки кадрів російської армії в другій чверті XIX ст. не може бути проаналізованим без урахування динаміки урядової політики в цій сфері.

Отже, підготовка та виховання військових кадрів стали одним з першочергових завдань уряду Миколи I з перших років його правління. Це було викликано, насамперед, змінами, що сталися у військовій науці того часу, реформуванням армій більшості західноєвропейських країн, технічним переозброєнням збройних сил. Значний вплив на прийняття рішень стосовно перетворень у галузі військової освіти відіграли події, пов'язані з повстанням декабристів у Петербурзі та в Україні. Виявилось, що армія, в тому числі й офіцерський корпус, не є міцною опорою самодержавства. Микола I це добре усвідомив особливо під час слідства та суду над декабристами. Невипадково матеріали цієї справи довгий час знаходились на його робочому столі.

Залишати військову систему в нереформованому стані було надзвичайно небезпечно. Імператор це добре розумів і тому багато зусиль доклав до проведення реформ військової освіти та часткової модернізації комплектування армії. На радикальні зміни він не наважився, оскільки цьому заважала існуюча феодально-кріпосницька система. Микола I, як відомо, доклав багато зусиль для її збереження і зміцнення.

Військова освіта посідала важливе місце в системі освіти Російської імперії. Так історично склалося, що формування системи світської освіти починається в Росії разом зі створенням спеціалізованих (військових) навчальних закладів. Якщо в Європі спочатку формувалася система цивільної освіти, виникали університети, то в Росії, навпаки, перші військові навчальні заклади

були створені на початку XVIII ст., що безпосередньо пов'язано з реформами Петра I, і лише 1755 р. з'явився перший університет. Як зазначає російський дослідник А.М. Лушніков, “у першій половині XVIII ст. так звана світська освіта була виключно військовою і до середини XIX ст. вона значною мірою залишалася військовою”⁷⁶.

Так, система військової освіти в Російській імперії починає формуватися за часів правління Петра I. Саме він, створивши регулярну армію, усвідомив необхідність підготовки командного складу в межах держави, а не запрошувати закордонних спеціалістів за браком своїх. У часи його правління були створені цифирні, навігацькі, артилерійські та гарнізонні школи. Але тоді військові навчальні заклади не відігравали значної ролі в системі підготовки офіцерів, бо, як і раніше, дворяни, прагнучи отримати військовий чин, віддавали перевагу вступу на службу до Преображенського та Семеновського полків гвардії, де службу починали рядовими.

У зв'язку з цим виникає необхідність у створенні таких військових навчальних закладів, які б, по-перше, були призначені тільки для виховання дворян, а по-друге, забезпечували б належну підготовку висококваліфікованих офіцерів. За часів правління Анни Іоанівни до цієї системи були внесені зміни, і 1731 р. з'явився перший на теренах Російської імперії кадетський корпус, який називався Шляхетним корпусом. Право вступати до цього закладу отримали дворяни у віці від 13 до 18 років, навчальний курс був розрахований на шість років і передбачав вивчення як загальноосвітніх, так і спеціальних військових предметів, тому вважалось, що система військової освіти в ті часи, зокрема в кадетських корпусах, мала університетський характер⁷⁷.

За часів правління Катерини II помітне зростання кількості військових навчальних закладів. За словами В.Й. Ключевського, “суспільна освіта обирала собі почесне місце там, де менш за все можна було цього очікувати, – у спеціальних військових навчальних закладах”⁷⁸. Так, 1762 р. був відкритий Артилерійський та Інженерний Шляхетний корпус, штат Сухопутного Шляхетного корпусу збільшений до 600 кадетів. Згідно з уставом, який склав І.І. Бецькой, до цього корпусу приймали дітей не з тринадцяти, як раніше, а з п'яти років, і навчання тривало 15 років. Освіта, як і раніше, мала університетський характер.

На межі XVIII-XIX ст.ст. відбулися нові зміни в системі військової освіти. У цей час була зроблена спроба вдосконалити систему виховання кадетів з метою пристосування її до реальних потреб військової служби. За часів правління Павла I Сухопутний

Шляхетний корпус був перейменований у 1-й Кадетський, а Артилерійський та Інженерний корпус втратив свою специфіку і почав називатися 2-м Кадетським корпусом. Крім того, у Санкт-Петербурзі був відкритий Військово-сирітський будинок, який складався з двох відділень: в одному навчалися діти солдатів, а в іншому – діти дворян та офіцерів. Перевага у прийомі до цього навчального закладу надавалася сиротам. Так в організації кадетських корпусів з'явився чітко окреслений благодійницький принцип, який згодом став домінуючим, тому що на відміну від інших військових навчальних закладів, у кадетських корпусах освіта надавалася за кошти держави. Таке становище зберігалось протягом першої половини XIX ст.

У першій чверті XIX ст. спостерігалися дві тенденції у розвитку військових навчальних закладів. По-перше, зросла їх кількість, а по-друге, відбулася так звана “воєнізація” закладів військової освіти. Так, Олександр I планував відкрити військові училища для підготовки дітей до вступу у старші класи кадетських корпусів у 17 губернських містах, але вдалося це зробити лише у трьох – Тулі, Тамбові та Оренбурзі. 1802 р. був реформований привілейований Пажеський корпус, який готував офіцерів для гвардії та царської свити. Також були створені спеціалізовані військові навчальні заклади – Училище колоновожатих, Інженерне та Артилерійське училища, Школа гвардійських підпрапорщиків.

Центральне управління військовою освітою у першій чверті XIX ст. було дуже слабким. Хоча й існувала з 1805 р. Рада у справах військових училищ, яка розповсюджувала свою владу на військові навчальні заклади усіх типів, але її компетенція не була чітко визначена. Оскільки голова Ради цесаревич Костянтин Павлович з 1815 р. переважно жив у Польщі, була спеціально запроваджена посада Головного директора Пажеського, кадетських корпусів та Дворянського полку, який вирішував поточні питання. Широкими повноваженнями також були наділені керівники навчальних закладів.

У другій чверті XIX ст. завершився процес формування системи військової освіти. Незважаючи на те, що основні риси системи військових навчальних закладів були сформовані за часів правління Олександра I, Микола I, прагнучи до всезагального впорядкування, провів ряд перетворень, які надали їй завершеного вигляду.

Характерною рисою системи освіти в Російській імперії в цілому і військової зокрема було те, що вона сприймалася в урядових колах не тільки як система підготовки спеціалістів, але й як місце, що може бути сприятливим або несприятливим для

розповсюдження усіляких, у тому числі й антиурядових, ідей. Саме тому особлива увага була приділена формуванню такого типу особистості вихованця військового навчального закладу, який би відповідав завданням та напрямам самодержавної політики. Так, основну причину повстання декабристів імператор вбачав передусім у невірному вихованні та недосконалій системі освіти. Тому з перших років правління Микола I узяв військові навчальні заклади під свій особистий контроль та патронат.

Необхідно зазначити, що в цей період у галузі військової освіти домінували дві основні ідеї: боротьба з “революцією” та боротьба з інакомисленням. Прояви інакомислення Микола I вважав наслідком неправильного виховання та хибного вибору пріоритетів у галузі освіти. Вже в перших відгуках на події 14 грудня 1825 р. лунали заклики дворян до внесення змін у систему виховання та освіти⁷⁹, і Микола I цілком поділяв подібні погляди.

Ось чому, насамперед, була змінена політика уряду в галузі освіти. Виступаючи проти гуманітарної освіти, а особливо проти викладання філософії в значних обсягах, уряд намагався спрямовувати свої дії на заохочення розвитку професійно-технічної, медичної та особливо військової освіти, що мала практично-прикладний характер⁸⁰.

У такий спосіб, змінивши пріоритетні напрями розвитку освіти, Микола I прагнув покласти край інакомисленню та вільнодумству. Єдиний вихід із ситуації, що склалася на початку його правління, імператор вбачав у “правильному вихованні” підданих і особливо армії, яка завжди має відповідати своєму головному призначенню: служити самодержцю та державі.

Таким чином, після повстання декабристів особливо гостро постало питання про те, як виховати надійних офіцерів. Миколі I потрібно було “завоювати” офіцерський корпус, щоб навести у Росії належний лад. “Завоювання” офіцерського корпусу імператор вирішив розпочати з вихованців військових навчальних закладів. Він дуже любив кадетські корпуси, і саме вони стали своєрідним символом “миколаївської епохи”.

Незважаючи на протистояння, яке спочатку існувало у взаємовідносинах між суспільством та Миколою I, останній зміг викликати до себе любов та пошану підданих, які доходили до благоговіння. Ним однаково захоплювалися і чоловіки, і жінки, і діти. Зокрема, французький мандрівник А. де Кюстін визнавав, що дворяни обожають імператора⁸¹. Потрібно відзначити, що не тільки дворяни, але й інші суспільні верстви боготворили імператора. На думку В. Сологуба, виникненню своєрідного культу,

атрибуту соціального етикету сприяв зовнішній вигляд імператора Миколи I, який вважався легендарним по всій території Російської імперії, і в очах народу був кимось на зразок казкового богатиря⁸². Так, вихованець костромської гімназії Ф.В. Чижов у своєму щоденнику за 1826 р., порівнюючи вплив імператорів Олександра I та Миколи I на свій народ, дійшов висновку, що уявляючи Олександра I, піддані відчувають любов, доброту; а уявляючи Миколу I, відчувають щось величне, любов до нього змішана з благоговійним страхом, - зазначає сучасник⁸³. Так само захоплювались імператором Миколою I і вихованці військових навчальних закладів. Кадети порівнювали своє захоплення Миколою I із захопленням інститутки⁸⁴. Сучасники і на початку правління, і вже під час Східної війни 1853-1856 рр. надавали переважно схвальні характеристики діяльності імператора Миколи I, при цьому зазначаючи, що серце імператора було завжди переповнене любов'ю до Росії⁸⁵.

Ще на початку свого правління імператор Микола I поставив собі за мету докорінно змінити основи управління та контролю за вихованцями військових навчальних закладів. Так, у рескрипті міністру народної освіти О.С.Шишкову від 14 травня 1826 р. він вказував на необхідність запровадження єдиних навчальних програм в усіх закладах освіти в такий спосіб: "Звірити та зрівняти усі статuti навчальних закладів імперії, а також розглянути і детально визначити на майбутнє всі курси навчання, визначивши й твори, за якими будуть викладатись. На жаль, я бачу, що в них немає належної й необхідної одноманітності, на якій повинні базуватись як виховання, так і навчання. Предмет цей настільки швидко може вплинути на благо державності, що необхідно негайно виправити цей недолік нашої навчальної системи"⁸⁶.

Водночас було запропоновано надати новий устрій військовим навчальним закладам, поєднавши їх в окрему галузь державного управління. 13 травня 1826 р. на ім'я інженер-г.-л. графа К.І. Оппермана від начальника Головного штабу ЙІВ надійшов циркулярний лист, в якому було повідомлення про бажання імператора створити "Особливий комітет, який би розглянув і визначив навчальні курси для кадетських корпусів та інших закладів, що займаються вихованням молодих дворян, призначених для військової служби"⁸⁷. У такий спосіб було створено Комітет у справах військових навчальних закладів під головуванням К.І. Оппермана. Микола I, призначивши голову та членів Комітету, наказав військовому міністру О.І. Чернишову поставити перед ними ряд завдань, зокрема:

- переглянути перелік дисциплін, викладання яких ведеться нині, провести чіткий розподіл класів, визначити принципи поступового переходу з класу в клас;

- визначити, які курси, що існують нині, можуть залишитись для всіх військових навчальних закладів, зробивши до них свої зауваження; які з цих курсів необхідно доповнити, а які створити заново, та якими творами слід керуватись при їх викладанні. При цьому необхідно детально визначити ці твори й витяги, які з них слід зробити, і назвати конкретні шляхи виконання цього, одночасно визначити можливості видання нових навчальних посібників для того, щоб розробити план навчання для кожного навчального закладу й викласти загальну думку всіх членів Комітету відносно майбутньої організації освіти, а також взагалі відносно навчальної частини кожного з цих закладів. У випадку, якщо виникнуть розбіжності, то необхідно викласти думки кожного члена, котрий має окрему думку. При цьому, однак, загальним правилом повинно бути те, що корпуси: Пажеський, 1-й і 2-й кадетські та Імператорський Військово-сирітський дім повинні мати загальний навчальний план. Однак, у навчальному плані Морського корпусу необхідно передбачити вивчення курсів морської справи, а артилерійське й інженерне училища, дотримуючись загальних правил навчання, повинні забезпечити вивчення вищих наук з тим, щоб одночасно з “Головною інженерною та артилерійською наукою” отримати широке коло знань;

- Комітет цей терміново відкрити і Журнали його подавати щотижня Його Імператорській Величності через військового міністра О.І.Чернишова”⁸⁸.

Одним з найбільш активних членів Комітету був видатний військовий теоретик барон А.А. Жоміні. Він запропонував програму перебудови системи військової освіти, яка стала основою створення навчальних програм для військових навчальних закладів. Сформулював А.А. Жоміні й принципи викладання в цілому. Так, наприклад, він вважав, що “хороша система викладання повинна складатись з чотирьох різних ступенів: викладання початкове, викладання вище, викладання вищих точних наук, застосування цих наук у різних видах служби. Ці різні ступені викладання не повинні об’єднуватись в одному закладі, а набагато краще мати: а) для перших двох ступенів – Кадетські, Військово-Сирітський та Пажеський корпуси, ліцеї, училища, які готують інженерів і артилеристів; б) для викладання вищих точних наук Центральне училище на зразок політехнічного у Франції”⁸⁹.

Основним завданням Комітету у справах військових навчальних закладів було створення “Загальних положень” та “Статуту військових навчальних закладів”. Для вирішення цього завдання 17 червня 1826 р. членам Комітету було запропоновано відповісти на ряд питань, серед яких були такі: чи має бути прийом до кадетських корпусів, як і раніше, у будь-який період року, чи його потрібно проводити один раз на рік; чи повинні існувати вікові обмеження для майбутніх вихованців, чи доцільно приймати малолітніх і в якому віці? Обговорення цих питань не викликало суперечок, і члени Комітету вирішили, що доцільно зараховувати на навчання один раз на рік, ураховуючи рівень підготовки, разом з дорослими потрібно приймати і малолітніх. Постало спірне питання про те, як треба виховувати і навчати малолітніх та дорослих вихованців – разом чи окремо. Під час обговорення цієї проблеми погляди членів Комітету розділилися таким чином: інженер-г.-л. Опперман, г.-л. граф Сіверс, генерал-майори Козен, Арсеньєв і Маркевич дотримувались думки, що малолітніх тримати в одному закладі з дорослими незручно, тому що, по-перше, від такого об’єднання кількість вихованців дуже зростає в одному й тому ж закладі; по-друге, малолітні й дорослі вимагають різного догляду, різних правил виховання як у фізичному, так і в моральному відношенні, а тому й корисніше малолітніх і дорослих виховувати в окремих закладах. При цьому, виховання в закладах для малолітніх повинне відповідати загальному плану освіти молодих воїнів. Г.-л. Гогель, г.-м. Перский і контр-адмірал Крузенштерн вважали, що цілком вигідним було б виховання й малолітніх в одному закладі з дорослими (безумовно, в особливих відділеннях, без зв’язку з дорослими). Користь від цього була б, оскільки малолітні, яких з юних років навчають, як передбачено загальним планом військової підготовки і під одним і тим же керівництвом, вступаючи з віком до вищих класів, не лише самі могли краще звикнути до єдиного загального порядку, але й керівництво, спостерігаючи за поступовим розвитком їхніх здібностей і формуванням їхньої моралі, надійніше б могло спрямовувати їх до загальної мети засобами військового виховання⁹⁰.

Члени Комітету визначили вікові межі “малолітніх” та “дорослих”. Це, відповідно, діти від семи до тринадцяти років включно та з чотирнадцяти до шістнадцяти років. Але непокоїло членів Комітету те, що до військових навчальних закладів буде вступати якась частина дорослих юнаків, і на це були дві причини: 1) дорослі вихованці, якщо не мали перед вступом нагоди набути доброї моралі чи на це були нездатні їхні батьки, чи через сирітство

й інші причини, розкладають морально й інших, які перебувають у закладі, показуючи їм погані звички і поняття; 2) траплялось, що у 14-річному і в ще більшому віці в кадетські корпуси рекомендували юнаків, які навіть майже грамоти не знають. З них неможливо було зробити хороших учнів, і вони, займаючи місця у закладах багато років, не могли потім принести користі й службі⁹¹. Ці та інші запитання з відповідями були внесені до так званих “листів запитів”, які стали складовою частиною “Статуту” та “Положень про військові навчальні заклади”.

Окремо на обговорення було поставлено питання про необхідність збереження замкнутого станового статусу корпусів. Прикладом вирішення такого роду питання є перейменування Імператорського Військово-сирітського дому: було запропоновано перейменувати його в Імператорський військово-сирітський дім для офіцерських синів, щоб він набув однакової чинності з іншими кадетськими корпусами не формально, а фактично. Під час заснування Військово-сирітського дому, 23 грудня 1798 р., “було визначено виховувати у військово-сирітському домі не лише дворянських, але й солдатських дітей, у тому числі дівчат, з поділом на два відділення: одне для благородних дітей, а друге – для солдатських”. Але з 1817 р. до цього закладу “приймали лише благородне юнацтво чоловічої статі”, яке “навчається, утримується і випускається на службу абсолютно на однаковій підставі з кадетськими корпусами”. Однак, дворян все ж насторожувала така назва, і, як наслідок, репутація даного закладу від цього не виграла. Виходячи з цього, члени Комітету звернулись з пропозицією на ім'я імператора: “Військово-сирітський дім називати Імператорський військово-сирітський дім для офіцерських дітей”⁹². Ця пропозиція була схвалена, і з 1829 р. Імператорський Військово-сирітський дім став називатися Павлівським кадетським корпусом, що остаточно зрівняло його в правах з рештою кадетських корпусів. Таким чином, для членів Комітету предметом уваги були різноманітні проблеми, які їм потрібно було вирішити.

Комітет у справах військових навчальних закладів працював протягом п'яти років. Результатом його діяльності стали проекти “Загальних Положень” та “Статуту для військових навчальних закладів”, які були затверджені імператором 1830 р. У “Загальних Положеннях” була визначена мета запровадження військових навчальних закладів, яка стала основою урядової політики в цій сфері: “військово-навчальні заклади відкриваються з тією метою, щоб юному російському дворянству дати гідне звання цьому виховання в тому напрямку, як повинно бути, аби зміцнити у

вихованцях цих правила благочестя й чистої моралі та навчити їх усьому, що у визначеному для них званні необхідно, потрібно зробити їх здатними з користю й честю служити Государю, і добробут їхнього життя повинен базуватися на несхитній відданості Престолу”⁹³.

Після затвердження “Загальних Положень” та “Статуту для військових навчальних закладів” засідання Комітету припинились, але натомість була створена Рада у справах військових навчальних закладів⁹⁴. Як уже зазначалося, фактично вона була заснована ще 29 березня 1805 р., тоді до її компетенції входили питання про устрій та управління військовими навчальними закладами, але з часом вона практично не діяла, тому її відновлення 1830 р. можна вважати новим створенням. Рада у справах військових навчальних закладів розпочала свою діяльність 31 жовтня 1830 р. і збиралася на засідання щотижня. Члени Ради займалися вирішенням питань стосовно благоустрою військових навчальних закладів, перевіркою виконання останніми чинних законоположень, були присутніми на іспитах вихованців у військових навчальних закладах Санкт-Петербурга. Таким чином, Рада контролювала діяльність військових навчальних закладів, які 1834 р. були поділені на три класи, а 1841 р. – на три округи: Санкт-Петербурзький, Московський та Західний, і стала основним виразником політики уряду у сфері військової освіти.

За часів імператора Миколи I не була здійснена докорінна перебудова системи центральних установ, як це мало місце за часів правління імператора Олександра I, але поступово, в результаті перетворень, були внесені значні зміни як у систему військової освіти, так і в систему органів управління військовими навчальними закладами.

Особливе місце у сфері управління та контролю за діяльністю закладів військової освіти належало Головному Начальнику Пажеського, усіх сухопутних кадетських корпусів та Дворянського полку. Протягом ХІХ ст. на цій посаді перебували виключно особи імператорського дому. Тривалий час, з 1831 до 1849 р., Головним начальником сухопутних кадетських корпусів та Пажеського корпусу був вел. кн. Михайло Павлович. Період його управління відомством військових навчальних закладів був цілою епохою в їхньому житті. Великий князь Михайло Павлович “впродовж вісімнадцяти років віддано, невтомно, як християнин і вірнопідданий, з глибоким почуттям свого обов’язку допомагав вінценосному брату у великій та важкій справі виховання кадрів для армії”⁹⁵. Його основна функція полягала в нагляді за процесом виховання й освіти у

військових навчальних закладах у межах урядової політики. Також він був грозою всіх порушників дисципліни, Статуту та курців. Покарання очікувало кожного, хто наважився порушити встановлені правила. Тому, на перший погляд, складається враження, що великий князь виконував лише “каральні” функції, але, якщо звернутися до спогадів сучасників, то можна знайти в них інші думки. Вони вважали, що вел. кн. Михайло Павлович при тій зовнішній суворості, яку можна було спостерігати, мав добре й чуйне серце⁹⁶.

Великий князь Михайло Павлович мав власний погляд на систему військового виховання і на обов'язки вихованців, і у спогадах багатьох вихованців є свідчення того, як ревниво він дотримувався своїх постулатів і у той же час нерідко виявляв турботу про своїх підопічних: за свої кошти купував обмундирування для бідних випускників, допомагав кадетам з бідних родин⁹⁷. У цілому сучасники позитивно характеризували вел. кн. Михайла Павловича, зазначаючи, що він напускав на себе суворість, а насправді був найдобрішою людиною⁹⁸.

Поряд зі схвальними характеристиками вел. кн. Михайла Павловича існували й недоброзичливі відгуки сучасників. До числа останніх можна віднести Л.В. Дубельта, начальника штабу Корпусу жандармів, а пізніше управляючого III відділенням ВЙІВК. Будучи переконаним монархістом, Л.В. Дубельт залишив схвальні характеристики й Миколи I, і осіб царської родини, за єдиним винятком: він вважав вел. кн. Михайла Павловича справжньою бідою Росії, людиною, яка на своєму посту завдала їй великої шкоди. Дубельт Л.В. вважав, що вел. кн. Михайло Павлович зовсім не мав уяви про те, як потрібно виховувати підростаюче покоління: “Хіба він може бути хорошим вихователем юнацтва? Хіба він має поняття про справжнє виховання? Людина він чесна, але сердита, яка вміє думати лише про те, щоб у хлопчика гудзики були застебнуті, щоб фронт добре рівнявся і щоб діти спритно володіли зброєю. Іграшки! Хіба в цьому полягає справжнє моральне виховання? – Воля ваша, а ця людина – біда Росії. Своїм фронтом він збив з толку й Государя”⁹⁹.

Подальші перетворення у системі військової освіти були пов'язані з посиленням контролю за військовими навчальними закладами. Так, 29 лютого 1832 р. при Головному начальнику був створений Штаб управління військовими навчальними закладами. Першим начальником Штабу став г.-м. Кривцов, але вже 1835 р. на цю посаду був призначений Я.І.Ростовцев, який перебував на ній до 1860 р. На початку 40-х рр. XIX ст. при Штабі управління

військовими навчальними закладами був створений Навчальний комітет, головою якого імператор також призначив Я.І.Ростовцева. Сучасники свідчать, що вплив Я.І.Ростовцева у сфері військової освіти був достатньо значний і він багато зробив для її розвитку.

Інше управління, на відміну від Пажеського і кадетських корпусів та Дворянського полку, мали Артилерійське та Інженерне училища, які підпорядковувалися відповідно генерал-фельдцейхмейстеру та генерал-інспектору з інженерної частини. Навчальні заклади для солдатських дітей з 1824 р. підпорядковувались Департаменту військових поселень, а з 1826 р. були перетворені з військово-сирітських відділень у батальйони, напівбатальйони та роти військових кантоністів.

Таким чином, у середині 30-х рр. ХІХ ст. внаслідок ужитих урядом заходів був покладений край “вільності” закладів військової освіти, коли вони “були представлені самі собі й залежали виключно від волі й поглядів своїх начальників”¹⁰⁰.

Крім цього, протягом 1836-1837 рр. Штаб управління військовими навчальними закладами провів величезну роботу щодо створення Зводу законів, які стосувалися військових навчальних закладів. Підсумком цієї роботи став “Звід військових постанов”, який містив основні закони, що регулювали питання устрою та управління військовими навчальними закладами, закони про створення Штабу та Ради у справах військових навчальних закладів.

1843 р. відбулися подальші зміни в організації центрального управління військовими навчальними закладами, що безпосередньо було пов'язано зі збільшенням їх кількості. Так, 1843 р. було видано Положення “Про управління військовими навчальними закладами”. Згідно з ним, вел. кн. Михайлу Павловичу було присвоєно звання Головного Начальника військових навчальних закладів, його повноваження тепер дорівнювали владі міністрів. З розширенням повноважень Головного Начальника був змінений і характер Ради у справах військових навчальних закладів, яка перетворилася на дорадчий та спостережний орган. Організація центрального управління військовими навчальними закладами, встановлена Положенням 1843 р., зберігалася до середини 50-х рр. ХІХ ст.

Цілеспрямованість урядового курсу в галузі військової освіти, крім уніфікації навчальних програм, централізації системи управління військовими навчальними закладами, виявилася і в створенні єдиної державної ідеології. Потрібно було створити найбільш сприятливу для військових навчальних закладів “педагогічну” теорію, яка б допомагала формувати бажаний для

самодержавства тип особистості вихованця. У цьому сенсі справжньою знахідкою стала “теорія офіційної народності”, яку сформулював граф С.С. Уваров.

Навесні 1832 р. Микола I призначив С.С. Уварова товаришем (заступником) міністра народної освіти. І вже тоді він сформулював основну мету своєї діяльності та завдання, котрі були поставлені перед вищезгаданим міністерством. У записці на ім'я імператора С.С. Уваров зазначав: “Саме у сфері народної освіти належить, перш за все, відродити віру в монархічні та народні начала”¹⁰¹. Так була створена відома тріада “Православ'я, Самодержавство, Народність”, яка стала стрижнем державної ідеології Росії, основою “охоронної політики” у всіх сферах життя.

Поняття “самодержавство” обґрунтував ще на початку XIX ст. М.М. Карамзін, який після смерті імператора Олександра I прагнув прищепити його наступнику своє бачення подальшого розвитку Російської імперії, сформульоване у записці “О древней и новой России”: “Самодержавство, – писав він, – заснувало й відродило Росію, що, крім необмеженого, може в цій махині проводити єдність дій?” Карамзін М.М. вважав, що російський імператор не може обмежити свою владу і повинен “управляти верховно, неподільно. Цей заповіт є основа тієї влади, іншої не маєш, можеш все, але не можеш законно обмежити її!”¹⁰².

Згідно з доктриною М.М. Карамзіна, повстання декабристів було наслідком політики Олександра I та його оточення, і, щоб у майбутньому запобігти виникненню подібної ситуації, потрібні були більш суворі та швидкі заходи. Вільнодумству, яке веде до смуту, необхідно протиставити силу, анархічним пориванням – корінний порядок російського життя, який потребує зміцнення¹⁰³.

Погляди М.М. Карамзіна відповідали прагненням імператора Миколи I, тому основною метою діяльності уряду було зміцнення та збереження самодержавства. Для досягнення цієї мети до “теорії офіційної народності” були добавлені дві нові ідеї – “православ'я” та “народність”. Ідея православ'я у тріаді була поставлена на перше місце, тому що саме релігійна доктрина у суспільстві віруючих могла їх згуртувати. Церква завжди закликала до покірливості. А ідея народності вигідно протиставляла Росію з її національною ідеєю Заходу. На таких ідейних засадах ґрунтувалася основна доктрина урядового курсу часів правління Миколи I. Саме в рамках цієї доктрини здійснювалися перетворення в сфері військової освіти та комплектування армії.

Таким чином, за часів Миколи I відбулися значні зміни у системі військової освіти, що свідчило, з одного боку, про завершення

процесу її формування, а з іншого, – про те, що державний устрій та система військової освіти знаходилися у постійному зв'язку та взаємодії. Перетворення, що відбулися в цій сфері, призвели до значних змін – створення єдиних навчальних програм для військових навчальних закладів, централізації управління в галузі військової освіти, посилення контролю за вихованням та підготовкою майбутніх офіцерів.

§ 2. Зміни в порядку проведення рекрутських наборів

До кола проблем, які визначені як предмет дослідження, входить питання щодо комплектування армії нижніми чинами в означений період. Але перш, ніж приступити до аналізу цієї проблеми, необхідно розібратись, які зміни відбулись у цій сфері в другій чверті ХІХ ст. А для цього, в свою чергу, доцільно звернутися до витоків комплектування російської армії.

Разом зі створенням регулярної армії Петром І у 1705 р. був покладений початок проведенню так званих рекрутських наборів. У той час нести військову службу були зобов'язані представники усіх станів, за виключенням духовенства.

Наступники Петра І при кожному новому правлінні, шляхом створення відповідного Комітету або Комісії, вносили певні зміни у порядок проведення рекрутських наборів. Так, за Петра ІІІ було запроваджено статут, обмундирування, найменування полків за прізвищами шефів та інші перетворення за пруським зразком. Катерина ІІ, зійшовши на престол, також створила Комісію, яка пропонувала та вносила певні зміни у порядок проведення рекрутських наборів. У 1798 р. Павло І, у свою чергу, створив Комітет, покликаний вирішити питання про скорочення витрат держави на воєнні потреби та скорочення армії¹⁰⁴.

Взагалі, за час проведення рекрутських наборів внесення відповідних змін до порядку їх проведення було зумовлено тим, що після завершення тієї чи іншої війни виявлялись недоліки в комплектуванні армії, для ліквідації яких і створювались спеціальні комісії. Однак, ті зміни, які пропонувались, лише частково поліпшували положення, так як військовий побут був тісно пов'язаний із суспільним та державним ладом. Тому кардинально

змінити порядок комплектування армії нижніми чинами в умовах існування кріпосного права було неможливим.

Значні зміни в порядку проведення рекрутських наборів відбулись у період правління імператора Миколи I. Це було обумовлено рядом причин. Зокрема, головним було те, що військові поселення, які були створені в першій чверті XIX ст. і, на думку Олександра I, повинні були з часом перевести війська на самокомплектування і повністю замінити рекрутські набори, ставши основним джерелом комплектування армії нижніми чинами, внаслідок ряду причин не виправдали цієї надії. На початку правління імператора Миколи I військові поселення знаходились у кризовому стані. Особливо це стосувалось поселень піхоти, які так і не змогли перейти ані на самозабезпечення продовольством, ані на самокомплектування¹⁰⁵. Тому Микола I, вступивши на престол, негайно починає проводити перетворення в цій сфері як шляхом реформи системи військових поселень, так і шляхом модернізації порядку й правил проведення рекрутських наборів.

Насамперед, перед урядом імператора Миколи I виникло питання, яким чином зробити рекрутські набори найменш важкими для підданих, які виконують цю повинність. Спеціально створений для вирішення цього питання Комітет дійшов до висновку, що зменшити тягар “рекрутчини” можна наступним чином:

- скасувати набори, коли це дозволяють обставини;
- скасувати пільги і замінити грошові форми відбуття цієї повинності натуральною;
- встановити більш сприятливі та гуманні правила для відбуття повинності, ніж ті, які були визначені в Генеральній установі про набір рекрутів від 1766 р. зі змінами, внесеними у 1802 р.;
- реформувати інститут військових кантоністів, який у другій чверті XIX ст. розглядався не як основне, а як додаткове джерело комплектування армії¹⁰⁶.

Саме у цих напрямках і працював уряд за часів Миколи I. Насамперед, з кінця 20-х рр. XIX ст. почала проводитись політика, яка була спрямована на звуження кола осіб, яким надавались різного роду пільги при розподілі рекрутської повинності.

1827 р. разом з першим рекрутським набором за часів правління Миколи I (в загальному порядку проведення це був 91 набір) були внесені перші зміни до порядку його проведення. Зокрема, згідно зі Статутом рекрутської повинності й військової служби євреїв від 26 серпня 1827 р., несення рекрутської повинності у натуральній формі розповсюджувалось на представників цієї національності¹⁰⁷. Рекрутовані з євреїв у відповідності з віком поділялись на дві категорії: малолітні (з 12 до 18 років), яких направляли в підрозділи, що готували до військової служби (це були батальйони й напівбатальйони військових кантоністів), і ті, яким виповнилось 18 років. Останніх зараховували на дійсну військову службу.

З 1831 р. підлягали рекрутській повинності й так звані особи духовного звання. До цієї категорії відносились діти священнослужителів та церковнослужителів, які не несли службу по духовному відомству¹⁰⁸, а також священнослужителі, які внаслідок вчинення протиправної дії були позбавлені відповідного статусу.

Ці перші обмеження на рубежі 20-30-х рр. XIX ст. свідчили про те, що уряд зрозумів актуальність істотних змін у системі комплектування регулярної армії нижніми чинами, оскільки після ряду війн початку правління Миколи I необхідність удосконалення порядку проведення рекрутських наборів стала очевидною. Так, кампанії 1828-1831 рр. стали наглядним прикладом того, що армія, яку вважали оплотом могутності Російської імперії, знаходилась у кризовому стані. Ця криза поглибилась через відсутність законодавчої бази, так як через відсутність чітких правил проведення рекрутських наборів та розподілу рекрутської повинності існували сприятливі умови для різного роду зловживань. Відтак, у другій чверті XIX ст. окреслилась необхідність розробки й прийняття нового рекрутського статуту.

Був створений спеціальний комітет, основною метою якого стала уніфікація законодавства, що безпосередньо стосувалось визначення правил і порядку проведення рекрутських наборів. Результатом роботи цього комітету стало створення Рекрутського статуту, який був затверджений 1831 р. й набув чинності з 1 січня 1832 р.

За новим статутом рекрутській повинності підлягали усі стани, які платили подушну подать чи відповідну їй у казну: міщани, державні селяни різних категорій, удільні, поміщицькі селяни, вільні хлібороби. До поміщицьких селян відносились і дворові люди¹⁰⁹. Рекрутська повинність існувала, як і раніше, у двох основних формах: натуральній та грошовій. Як уже зазначалось, до 26 серпня 1827 р. грошима “відбували” рекрутську повинність євреї. Але за новим законом, враховуючи недоїмки й багаточисленність єврейських сімей, їм необхідно було відбувати рекрутську повинність натурою.

Грошима відбували рекрутську повинність, згідно зі статутом, вносячи за кожного рекрута по тисячі карбованців, такі категорії підданих:

1) податне населення усіх міст і поселень Архангельської губернії, крім інородців Кольського повіту;

2) мешканці прикордонної зони з Австрією й Прусією шириною в 100 верст;

3) жителі міст Стара Руса, Єлисаветграда, Ольвіополя і всі поселення удільних, поміщицьких селян і вільних хліборобів у повітах, де були розміщені військові поселення;

4) усі іноземці, які поселилися на Таврійському півострові з 1798 р. і прийняли російське підданство.

Також могли відбувати рекрутську повинність грошима жителі Нарви, які були занесені до книг ремісних гільдій, дійсні ремісничі, приписані чи куплені, штатні й позаштатні казенні люди на посесійних фабриках і приватних гірничих заводах. За них власники заводів вносили до казни встановлену плату, не вираховуючи із заробітної плати.

Грошима відбували рекрутську повинність, згідно з новим статутом, і поміщицькі селяни, які проживали в Кавказькій області взагалі, і в повітах Таврійської губернії, які розташовані на Кримському півострові, також казенні й удільні селяни, вільні хлібороби в неповних ділянцях з кількістю жителів менше 250-ти чоловік, а також усі діляниці поміщицьких селян, у яких нараховувалось не більше 20-ти чоловік¹¹⁰. По 500 карбованців замість поставки рекрутів платили лопарі Кольського півострова.

Але все ж їм було надано право замість грошей, за бажанням, поставляти рекрутів натурою.

У другій чверті XIX ст. були й такі категорії підданих, які не відбували рекрутську повинність ні грошима, ні натурою. Це:

- 1) купці усіх трьох гільдій;
- 2) державні селяни, які прослужили по виборах три терміни по три роки в земських чи інших судах;
- 3) державні селяни, які увійшли до складу військових поселень;
- 4) особи, які були нагороджені медалями, і почесні громадяни;
- 5) колоністи;
- 6) лотмани, які були приписані до Морського відомства і поставляли корабельних столярів і сторожів корабельних дібров;
- 7) сибірські іногородці й російські жителі Камчатки, Охотського узбережжя, Якутської області, Туруханського, Березовського, Тогурського округів і відділень;
- 8) не підлягали рекрутській повинності особи, які перейшли до православ'я з іншої віри, а також їхні діти, які народилися до цього переходу;
- 9) не підлягали повинності ті, хто народився після чергової ревізії. Це було надзвичайно важливе положення, так як повинність носила не особистий, а общинний характер. Від кількості врахованих осіб залежав номер черги для сім'ї й кількість чоловік, які проживали на ділянці;
- 10) не підлягали рекрутським наборам упродовж 3-х років ті, хто заново приписався до товариств. Вільновідпущені з поміщицьких людей не підлягали повинності до наступної ревізії, поселенці Сибіру, які відбували заслання, звільнялися від рекрутської повинності на 20 років¹¹¹.

Таким чином, вищеназвані дані свідчать, що в другій чверті XIX ст. рекрутська повинність поширилась на достатньо широкі верстви населення, тому важко погодитись з міркуванням, яке побутувало в радянській історіографії, що Рекрутський статут 1831 р. мав суто класовий характер, бо основний тягар військової служби покладався на селян та робітників¹¹².

Крім запровадження регламентації осіб, які підлягали рекрутській повинності, Статут чітко визначав порядок утворення

дільниць, обрахування кількості рекрутів чи грошей з дільниці, встановлював порядок прийому рекрутів, терміни їх представлення. З метою уникнення традиційних зловживань була запроваджена система жорсткого контролю. Чітко визначався порядок відправки, прийому рекрутів, забезпечення їх грошима й усім необхідним. Проведення рекрутських наборів суворо контролювалось владою й особливо прокурорами усіх рівнів. Але найголовнішим було те, що встановлювався порядок сімейних черг, де чітко вказувалось, які сім'ї і яким чином беруть участь у поставці рекрутів¹¹³.

Згідно з Рекрутським статутом, складались чергові списки, куди вносились усі працездатні віком від 18 до 60 років. Потім усі сімейства в порядку черги представляли рекрутів, починаючи з сімей, які мали багато працівників, при цьому звільнялись від поставки рекрутів тільки ті сім'ї, в яких був один працівник. До того ж, одне сімейство у черговий набір представляло одного рекрута, а в різні набори – не більше трьох¹¹⁴.

Таким чином, великі сім'ї, які поставили одного рекрута, повинні були поставити іншого тільки після поставки рекрутів сім'єю, яка нараховувала половину від кількості більшої сім'ї. Наприклад, сім'я із 12 осіб чоловічої статі поставляла другого рекрута лише після поставки рекрутів сім'ями, які складались з 6 осіб чоловічої статі. Сім'ї, які мали лише одного сина, не включались до черги, що є достатньо гуманним і розумним.

Рекрутській повинності підлягали, як правило, особи віком від 20 до 35 років. Якщо в сім'ї таких чоловіків було декілька, то перевагу надавали неодруженим, а з них – старшим за віком; якщо всі з них були одруженими, то, в першу чергу, віддавали бездітних. У випадку, якщо бездітних сімей не було, тоді член сім'ї йшов у рекрути або за добровільною згодою, або вибір робили батьки, або рекрута визначали шляхом жеребкування. Цей метод розподілу повинності практикувався з 1816 р. у Прибалтійському краї, де відбулося скасування особистої залежності селян. Пізніше порядок жеребкування поширився на удільних селян.

Одним з головних недоліків системи рекрутської повинності було те, що практично будь-який чоловік віком від 20 до 35 років не почувався у безпеці під час проведення рекрутського набору.

Найменша зміна у складі сім'ї могла поставити її на початок рекрутської черги. Намагаючись подолати цей недолік, уряд з 30-х рр. XIX ст. поступово починає запроваджувати замість чергової поставки рекрутів поставку їх шляхом жеребкування. Так, 1838 р. порядок жеребкування запроваджується у Санкт-Петербурзькій губернії, а потім поступово поширюється на всіх державних селян, міщан і близькі їм за соціальним положенням стани. 1854 р. черговий порядок поставки рекрутів для міщан і державних селян був законодавчо замінений жеребкуванням¹¹⁵. Характерною рисою жеребкування було те, що право тягнути жеребок надавалось у 20 років, а також 21-річним, яким виповнилось 20 в той рік, коли не відбувався набір. Жеребок тягнули в порядку рекрутської черги. Той, хто хоча б один раз взяв участь у жеребкуванні у мирний час, уже не підлягав рекрутським наборам. Якщо черга до когось не доходила, він брав участь у жеребкуванні до 25 років. При цьому зберігалось право використовувати заміну рекрута грошовим внеском чи заліковою квитанцією. Водночас з рекрутами визначались і так звані підставні. Вони повинні були в порядку номерів підміняти забракованих рекрутів чи “ставати під знамена”, якщо було оголошено додатковий набір того ж таки року.

Поширення жеребкування на поміщицьких селян було ускладнене, оскільки на них поширювались право особистої власності поміщика і право здачі ним кріпаків за погану поведінку в армію. Однак, у ряді регіонів імперії порядок жеребкування вводився і для поміщицьких селян.

Крім того, була передбачена заміна рекрута іншою особою по приватному найму. Сім'я чи громада могли замінити рекрута шляхом найму іншої особи з міщан, селян, вільних хлібопашців, за умови, що вони одного стану з наймачем. Однак, це призводило до того, що в армію дуже часто потрапляли особи з девіантною поведінкою. За різноманітні правопорушення замість тюремного ув'язнення особу могли віддати у рекрути¹¹⁶. Враховуючи це, уряд запровадив казенний найм і почав випуск так званих “залікових квитанцій”, суть яких зводилась до того, що власник квитанції мав право подати її до будь-якого набору і звільнити від служби себе чи когось іншого або продати цю квитанцію¹¹⁷. Заліки зараховувались

громаді чи поміщику за людей, які віддані були в рекрути до загального набору, в тому числі на власний розсуд поміщика, а для громад у випадку дебошу і малоцінних крадіжок, а також бродяг, невинуватих неплатників податей, осіб, які вели ганебне життя¹¹⁸. Однак, випуск “залікових квитанцій” не дав бажаного результату, оскільки бажаних служити в армії було набагато менше, ніж тих, хто бажав звільнитися від несення військової служби. Тому продовжувала збільшуватися кількість солдатів, які вступали на службу за приватним наймом. Система заліків також поширювалась на поміщиків та громади у випадку надання ними місць постійного проживання відставним солдатам та їх сім'ям¹¹⁹.

До позитивних моментів нового Рекрутського статуту також можна віднести й те, що він ліквідував подвійний підхід до комплектування регулярних військ через рекрутські набори і військово-поселенську систему. Прийняття статуту призвело до скасування застарілих законодавчих норм, які існували ще в середині XVIII ст.

Відзначимо, що Рекрутський статут 1831 р., фіксуючи основні принципи відбування повинності, вважався орієнтовним, а особливості кожного набору щоразу визначались Височайшим указом (маніфестом) та інструкціями. Передбачалась також можливість доповнень до Статуту¹²⁰.

Зміни та доповнення не примусили себе довго чекати. Невдовзі після придушення Польського повстання 1830-1831 рр., згідно з Положенням від 19 жовтня 1831 р., рекрутська повинність поширювалась на обивателів і однодворців Західних губерній¹²¹. Посилаючись на невизначеність прав шляхти і змішування “дійсно дворян” з особами, які нічим не могли підтвердити своїх прав на дворянство, уряд запровадив правову різницю між шляхтичами і тими, хто тільки називався шляхтою. Шляхетство перейменовувалось у дворянство з усім обсягом прав власне російського дворянства. Критерієм для класифікації шляхти було, в основному, майнове становище. Шляхтичі, які володіли землею з селянами, отримували можливість доступу у дворянський стан навіть за відсутності формально-документальних підтверджень своїх прав. Шляхта, яка не довела свого дворянського походження,

поділялась на два головних розряди: сільських і міських обивателів. Усі сільські обивателі отримали назву однодворців Західних губерній. Вони також поділялися на категорії: а) осілих, які займали різні посади, в тому числі й управляючих маєтками; б) неосілих, до яких належали однодворці, які упродовж одного року мали приписатись до будь-якого стану¹²².

До міських обивателів були віднесені, по-перше, мешканці, які за своїм становищем наближались до міщан і були приписані до цього стану; по-друге, особи, які мали освіту і “вели вчені заняття”. До них відносились вчителі, художники, адвокати, які отримали титул Почесних громадян.

Власне однодворці Західних губерній були звільнені від основних повинностей, державних і місцевих, але рекрутська повинність поширювалась на них у повному обсязі. Водночас вони сплачували грошовий збір на загальні доходи, утримання військ і відбували рекрутську повинність натурою. Грошовий збір мав “подимний” характер і становив три карбованці на рік з будинку, незалежно від кількості душ, неосідлі однодворці сплачували карбованець з душі. З першого січня 1833 р. (пізніше цей термін був продовжений на рік) однодворці мали відбувати повинність лише грошима. Поставка рекрута не звільняла сім'ю від сплати щорічного грошового податку на армію.

Однодворці отримали право добровільного вступу на військову службу за наймом за інші стани, без дозволу громад, до яких приписувались для контролю. Ті ж, хто побажав переселитися у внутрішні губернії, звільнялись від рекрутської повинності. З метою зробити військову службу більш привабливою для однодворців, для них встановлювався 13-ти річний термін служби.

Під час першого набору на цій території 1834 р. однодворці мали поставити по 10 рекрутів з 500 душ, що більше ніж у два рази перевищувало норми, встановлені для інших станів. Таким чином, з усіх прошарків, які підлягали рекрутській повинності, вони опинилися в найбільш важкому стані.

Водночас із однодворцями рекрутська повинність поширювалась і на округи військових поселень. Але якщо повинності однодворців різко зростали, то поселенці, які раніше

повинні були служити основою комплектування військ, почали підлягати звичайній рекрутській повинності нарівні з іншими станами. 8 листопада 1831 р. іменним указом управляючому Головним штабом ЙІВ по військовому поселенню запроваджуються нові правила відбуття військової повинності¹²³. Польові війська повинні були розквартируватися в округах військових поселень на загальних підставах. Поселенні батальйони та ескадрони відокремлювались від діючої армії, і мешканці округів піхоти перейменовувались у пахотних солдатів.

На колишніх поселенців, які залишились у категорії хазяїв, рекрутська повинність поширилась на загальних підставах. Для регулювання повинностей і з урахуванням сімейних обставин їм дозволялось вступати в рекрути й добровільно. У такому випадку термін служби скорочувався до 15 років¹²⁴.

Упродовж 1832 р. відбулося також розформування військових поселень кавалерії. Хоча вони формально і зберегли назву “військові поселення”, однак поселенська система як організація, що мала на меті витіснити комплектування військ через рекрутську повинність, остаточно перестала існувати.

Мешканці округів військових поселень кавалерії стали з 1 січня 1833 р. підлягати наборам на загальній підставі, їх обмундировували за рахунок позичкового капіталу військових поселень, який юридично належав мешканцям, оскільки формувався з їхніх внесків. Дітей військових поселенців не зараховували у кантоністи, а залишали в сім'ях. Замість грошового оброку, який сплачували пахотні солдати, вони зобов'язані були здійснювати поставки продовольства та фуражу для військ¹²⁵.

Практично водночас з перетворенням повинностей і поширенням рекрутських наборів на військових поселенців указом від 25 червня 1832 р. поширюється відбуття рекрутської повинності і на козаків Полтавської та Чернігівської губерній, які мали вступати до кавалерії. До цього вони були зобов'язані нести військову службу лише під час ведення військових дій. Для них був передбачений щорічний набір по 5 чоловік з 1000. Термін служби козаків визначався 15 роками. Після служби вони повертались до свого стану, якщо не отримали офіцерський чин. За рахунок громади

козак отримував провіант на 3 місяці, гроші на обмундирування і три карбованці на витрати¹²⁶.

Перший набір з козаків Чернігівської та Полтавської губерній планувалось провести з 15 січня 1833 р. Але, враховуючи послаблення напруженості в Європі, уряд 8 листопада 1832 р. скасував набір до січня 1834 року¹²⁷.

Таким чином, за рахунок розширення кола осіб, які зобов'язані були нести рекрутську повинність, тобто однодворців Західних губерній, козаків, пахотних солдатів, військових поселян, а також поширення натуральної повинності на євреїв, згідно із Законом від 1827 р., з'явилась можливість зменшити тягар рекрутської повинності для інших станів.

Значну роль у полегшенні тягара рекрутських наборів як для населення, так і для державного апарату, відіграла зміна системи наборів. Маніфестом від 1 серпня 1834 р. запроваджувались часткові набори на зміну загальних. Тепер для проведення наборів у мирний час Російська імперія поділялась на дві смуги – Північну і Південну, приблизно рівні за чисельністю населення¹²⁸. Відповідно до того, скільки щорічно вибувало особового складу в армії та на флоті, було визначено, що до закінчення 8-ї ревізії, яка проводилась, з кожної смуги набирати по п'ять рекрутів з 1000.

Проведення наборів по смугах поруч з перспективою зменшення кількості рекрутів, що поставлялись з дільниці, слугувало також підставою для зменшення витрат на супроводження рекрутів до рекрутських депо та до військових частин, що полегшувало громадам і рекрутським присутствам виконання цієї операції. Відповідно скорочувалась протяжність маршрутів рекрутських партій, вони поповнювали війська, які були ближче до смуги, що, в свою чергу, зменшувало кількість тих, хто захворів по дорозі.

Іменним Указом від того ж 1 серпня 1834 р. були визначені строки і порядок проведення рекрутського набору. Перший частковий набір з Південної смуги повинен був розпочатися 1 листопада 1834 р. і закінчитись до 1 січня 1835 р.¹²⁹.

Однак, уже 8 червня 1839 р. Маніфестом вводиться зміна в розподілі імперії на смуги. Пояснювалось це тим, що основні війська

були розташовані вздовж західного кордону і під час наборів рекрути із Східних губерній повинні щорічно долати тисячі верст не лише зі Сходу на Захід, але й з Півдня на Північ і навпаки. Тому було визнано доречним поділити Російську імперію на смуги Західну і Східну. Так, згідно з Маніфестом, до Західної смуги відносились такі губернії: Архангельська, Олонецька, Санкт-Петербурзька, Новгородська, Тверська, Смоленська, Псковська, Естляндська, Ліфляндська, Курляндська, Віденська, Гродненська, Мінська, Вітебська, Могилівська, Волинська, Київська, Подільська, Херсонська, Таврійська, Катеринославська, Полтавська, Чернігівська, Орловська, Курська й Харківська губернії та Білостоцька область. До Східної смуги відносились Вологодська, Костромська, Ярославська, Володимирська, Московська, Калузька, Тульська, Рязанська, Тамбовська, Воронежська, Астраханська, Саратовська, Пензенська, Симбірська, Нижньогородська, Казанська, В'ятська, Пермська, Оренбурзька, Тобольська, Томська, Єнісейська й Іркутська губернії та області Війська Донського та Кавказька¹³⁰. Часткові набори повинні були проходити згідно з Маніфестом 1 серпня 1834 р., в порядку черги, а 1839 р. з 1 листопада до кінця року призначався третій частковий набір з губерній Західної смуги.

Таким чином, у відповідності до програми, яка була окреслена ще Рекрутським уставом 1831 р., і внаслідок поділу Російської імперії на смуги, спочатку на Північну і Південну, а пізніше – на Західну і Східну, відбулося істотне зменшення тягара рекрутської повинності. Перш за все, це видно з того, що в мирний час проводились лише часткові набори, тобто за один рік з однієї смуги, і лише під час ведення Російською імперією війни вдавались до загальних наборів. Також внаслідок постійного реформування системи комплектування військ армія отримала необхідний контингент. Слід підкреслити, що, всупереч досить стійкому переконанню, яке склалося в історіографії про масу людей середнього віку, які підлягали призову, переважній більшості рекрутів було від 18 до 25 років¹³¹.

З переходом до системи жеребкування, коли жеребок тягли 20-22-річні, їх кількість ще більше зросла. У цьому віці вступало на

службу понад 90 % рекрутів. Упродовж усього правління Миколи I смертність і кількість втеч рекрутів неухильно знижувалась. Так, наприклад, 1842 р. з 45000 рекрутів втекло лише 34 чоловіки¹³². Незначним цей показник був і серед солдатів – менше одного відсотка.

У другій чверті XIX ст. спостерігається тенденція до поступового зменшення терміну несення дійсної військової служби нижніми чинами. Провівши значні перетворення в порядку комплектування армії нижніми чинами, уряд Миколи I зіткнувся з проблемою відсутності резерву армії. За часів Петра I було встановлено довічне несення військової служби, а 1793 р. термін служби був скорочений до 25 років. І лише 1834 р. уряд змушений був видати указ, який встановлював новий порядок звільнення нижніх чинів у так звану “безстрокову відпустку”¹³³. Офіційно таке рішення пояснювалось кількома причинами: перш за все, це було “нагородою нижнім чинам, які гідно прослужили”, а також необхідністю зближення солдатів з сім'ями, “не послаблюючи сили війська у випадку необхідності”. Однак найбільш важливою причиною цього указу було створення “особливого запасного війська”. Так, з 1834 р. термін несення військової служби був скорочений до 20 років дійсної служби: перші 15 років служили в діючих військах, а останні 5 – у резервних батальйонах та ескадронах своїх полків. При цьому через 20 років нижні чини звільнялись не у відставку, а в безстрокову відпустку на 5 років, звідки, в разі необхідності, їх могли знову призвати на службу. І лише потім вони йшли у так звану “чисту” відставку. Введення такого порядку свідчило про початок формування навченого резерву армії¹³⁴. Пізніше, після Східної війни 1853-1856 рр., термін служби рекрутів знову періодично скорочувався і до 1874 р., коли була запроваджена загальна військова повинність, фактично становив близько семи років¹³⁵.

***

Таким чином, можна зробити висновок, що впорядкування системи підготовки військових кадрів та методів комплектування армії стали одним з першочергових завдань уряду Миколи I. Повстання декабристів стало індикатором негараздів у тогочасному

суспільстві. Саме ця подія дала поштовх до реформ у військовому відомстві. Уряд прагнув бачити в офіцерському корпусі опору престолу і пішов по шляху перетворень системи військової освіти, що, в свою чергу, призвело до завершення процесу формування системи військових навчальних закладів, створення єдиних програм навчання, посилення контролю за навчанням та вихованням майбутніх офіцерів, а також до формування чіткої ідеології, що виражалась у тріаді “самодержавство, православ’я, народність”.

У другій чверті XIX ст. були проведені суттєві перетворення в галузі комплектування армії нижніми чинами. Розвиваючись поетапно, починаючи з прийняття рекрутського статуту 1831 р., система зазнала суттєвих змін, які призвели до створення загальної черги поставки рекрутів, введення жеребкового порядку відбору, наявності підставних, можливості заміщення, відбувалось поступове вирівнювання повинностей для різних станів шляхом розподілу повинності, спираючись на закон, прийняття якого було зумовлене часом. Паралельно приймалися прозорі та жорстко контрольовані правила наборів, чітко визначались повинності усіх категорій населення. Було вжито ряд заходів, спрямованих на полегшення несення рекрутської повинності, а також на більш зручне та дешеве її відбування. При цьому проходило більш якісне комплектування збройних сил. Враховуючи особливості історичної ситуації в період правління Миколи I, принципи комплектування регулярної армії нижніми чинами мали як позитивні, так і негативні сторони. До позитивних можна віднести скорочення строків несення військової служби, створення навченого резерву армії, прийняття Рекрутського статуту, який регулював кількість робітників у сім’ях селян при рекрутських наборах. До недоліків необхідно віднести існування великої кількості пільг, користувачі яких звільнялись від несення військової повинності, а також те, що основний тягар несення військової служби був покладений виключно на податний стан, а також на слов’янську частину населення, незважаючи на багатонаціональний склад населення Російської імперії.

РОЗДІЛ III. ПІДГОТОВКА ОФІЦЕРІВ У ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ТА У ВІЙСЬКАХ

§ 1. Вища військова школа

Розглянувши проблеми структурних перетворень в управлінні військово-навчальними закладами, у цьому розділі ми маємо намір відтворити побут, авторитет військової школи у другій чверті XIX ст., проаналізувати, на основі нарративних джерел, яке відношення склалося до системи військової освіти з усіма її складовими у підданих Російської імперії.

Відповідно до Зводу військових постанов усі військові навчальні заклади були поділені на три розряди¹³⁶. В основу поділу було покладено не рівень освіти, а рід спеціалізації. Так, до першого розряду військових навчальних закладів відносились Військова Академія, Інженерне й Артилерійське училища. Рівень освіти у цих військово-навчальних закладах був різним. В Академії давали вищу військову освіту, а в училищах – середню. Однак, в училищах були створені спеціальні вищі офіцерські класи, закінчивши які слухачі отримували вищу військову освіту. Не всі юнкери потрапляли до цих класів. Потрібно відзначити, що їх відсоток у співвідношенні з загальною кількістю тих, хто навчався, був незначний, але ті, хто закінчили вищі класи, мали перевагу перед випускниками середніх військових навчальних закладів. Подібним навчальним закладом була й Медико-хірургічна академія, яка, формально, була цивільним закладом, але юридично з 1838 р. була підпорядкована Військовому міністерству. До другого розряду військових навчальних закладів відносились Пажеський і кадетські корпуси, до третього – заклади для дітей нижніх чинів. Враховуючи таку градацію військових навчальних закладів, вважаємо за доцільне, перш за все, проаналізувати основні аспекти функціонування вищої військової школи та її оцінку сучасниками.

Вищу військову підготовку в першій половині XIX ст. надавали спеціально створені офіцерські класи Головного інженерного та Головного артилерійського училищ. У Положенні про Головне інженерне училище, яке було видане 1819 р., підкреслювалось, що воно створене для освіти інженерів, саперних і піонерних офіцерів. Училище складалось з вищого, чи офіцерського відділення, й нижнього, чи кондукторського¹³⁷. Саме офіцерське відділення забезпечувало отримання вищої військової освіти й укомплектовувалось з числа вихованців, які закінчили

кондукторське відділення. З 1819 до 1855 рр. училище випустило 675 офіцерів¹³⁸.

Подібні до офіцерських класів Головного інженерного училища існували і в Головному артилерійському училищі. Цей навчальний заклад почав свою діяльність 1820 р., а 1849 р. він був перейменований у Михайлівське артилерійське училище на честь шефа російської артилерії, генерал-фельдцейхмейстера вел. кн. Михайла Павловича “як вияв поваги до незабутніх заслуг щодо облаштування артилерії і всіх підпорядкованих їй установ”¹³⁹.

Необхідно відзначити, що спогадів про ці навчальні заклади збереглося дуже мало, і ми маємо в розпорядженні лише декілька джерел цього виду. Досить детальні свідчення про Артилерійське училище залишив його вихованець, який побажав залишитись невідомим і підписав спогади: “старий артилерист”¹⁴⁰. У цих нотатках він згадує про вищі офіцерські класи, вихованці яких перебували в привілейованому стані у порівнянні з юнкерами. Існувало п'ять юнкерських класів (старшим був перший клас), після закінчення яких юнкерам надавали офіцерський чин, а потім кращих у навчанні за результатами випускних екзаменів зараховували до офіцерських класів.

У системі закладів військової освіти виділялись Артилерійське та Інженерне училища. Вони значною мірою відрізнялись від кадетських корпусів. Різниця полягала, перш за все, в тому, що вихованців училищ називали юнкерами. Назвати юнкера кадетом означало для нього образу. Справа не тільки в тому, що назви були різними, різниця була в способі життя, побуті, виховних заходах. Зокрема, юнкери наголошували на тому, що в їхніх училищах не було тілесних покарань¹⁴¹. Різниця виявлялась і в програмах навчання. З цього приводу К.Д. Хлєбніков зауважував: “у мій час (вступив до Інженерного училища 1838 р. – О.К.) училище мало серйозний напрям. І це було в той час, коли в усіх військових навчальних закладах навчання фронту, маршируванню та ружейним вправам було відведене перше місце. У нас у Головному Інженерному училищі ми поважали науку, а до стройових занять відносились зневажливо”¹⁴². Навчально-виховний процес, незважаючи на програмне забезпечення, залежав безпосередньо від директора навчального закладу та його уподобань. У 30-х рр. XIX ст. посаду директора Інженерного училища займав г.-м. В.Л. Шарнгорст, який був людиною освіченою і саме тому, можливо, спрямовував навчальний процес у бік наукових знань, а не стройової підготовки, хоча остання була невід'ємним елементом військової освіти. Але було й загальне у побуті юнкерів та кадетів –

прискіпливе відношення до новачків. Один з вихованців Михайлівського артилерійського училища написав стосовно цього питання навіть нарис на основі своїх спогадів, у якому описував взаємовідносини між старшими вихованцями та новачками¹⁴³. Між Артилерійським та Інженерним училищами вихованці встановили навіть ступінь рідства – “двоюрідні брати”¹⁴⁴.

Потрібно зазначити, що навчальний процес в Артилерійському училищі не був організований належним чином, оскільки із 1197 чоловік, які вступили за період з 1825 до 1857 р., лише половина була переведена до офіцерських класів, причому, далеко не всім з них було присвоєно офіцерські чини. Це стало основною причиною реорганізації училища у 50-ті рр. XIX ст.¹⁴⁵.

Ще в першій чверті XIX ст. в межах процесу мілітаризації різних сторін суспільного життя, який досягнув апогею в другій чверті цього століття, у підпорядкування Військовому міністерству в різний час були передані Гірничий інститут, Інститут інженерів шляхів сполучення, Костянтинівський межовий інститут, Лісовий інститут. Вихованців Інституту інженерів шляхів сполучення називали кондукторами. Вони носили військову форму, навчались військовій справі, на яку була звернута значна увага¹⁴⁶. Ці вищі навчальні заклади лише умовно можна назвати військовими, оскільки вони хоч і випускали офіцерів, які проходили стройову підготовку та брали участь у військових навчаннях, але, як справедливо зауважив А.М. Лушніков, випускники цих закладів служили в основному не в армії, а в своєму відомстві¹⁴⁷. Саме тому вони істотно не впливали на процеси комплектування армії офіцерськими кадрами.

Необхідно відзначити, що, крім вищих офіцерських класів Артилерійського та Інженерного училищ, а також названих вищих навчальних закладів, штучно підпорядкованих Військовому міністерству, в Російській імперії у 30-ті рр. XIX ст. був створений перший вищий військовий навчальний заклад – Імператорська Військова академія, і, відповідно, в цей же час формується ставлення до неї сучасників.

Прообразом Військової академії, на думку М. Мельницького, можна вважати спеціальний навчальний заклад для колоновожатих, створений ще за Олександра I. Однак, А.М. Лушніков вважає, що цей навчальний заклад не можна вважати попередником Військової академії. Схожість спостерігається лише в тому, що вони готували офіцерів для Генерального штабу, але в іншому вони мають мало спільного¹⁴⁸. Подібної думки дотримувались і сучасники: “незважаючи на те, що наш Генеральний штаб і до того мав право пишатися такими офіцерами, якими були Дибич, Толь, Сухтелен і

інші, комплектування цього відомства складало великі труднощі і особливо після ліквідації 1826 р. у училища для колоновожатих, яке було джерелом поповнення Генерального штабу. Повернутися до попередньої системи – переводу з фронту (тобто стройових офіцерів – О.К.) в Генеральний штаб найбільш здібних до цього роду служби офіцерів – було немислимо через їх малочисельність”¹⁴⁹.

Навчальний заклад для колоновожатих був заснований у Москві близько 1810 р. 1823 р. він був переведений до Санкт-Петербурга з метою об'єднання з таким же училищем, яке було створено в столиці у 1820 р.¹⁵⁰. Директором училища для колоновожатих після об'єднання став г.-м. А.І. Хатов. Працювало училище плідно, готувало обер-офіцерів для квартирмейстерської частини, яку пізніше перейменували у Генеральний штаб. Так, за московський період його існування було надано чини офіцерів 138 особам¹⁵¹. Проіснувало воно недовго, що було пов'язано з подіями 14 грудня 1825 р., адже багато хто з випускників виявився причетним до руху декабристів. Відтак училище було закрито 1826 р.

Слід відзначити, що в рамках уніфікації програми військових навчальних закладів постало питання про необхідність створення вищого військового навчального закладу для підготовки офіцерів, які могли б мислити на стратегічному рівні. Викласти свої міркування з приводу викладання основних військових дисциплін було доручено генерал-ад'ютанту барону А.А. Жоміні.

У записці, яка була подана на ім'я імператора, А.А. Жоміні поставив запитання: чи слід тактику, стратегію й військову історію викладати усім вихованцям військових навчальних закладів, чи лише тим, які за своїми здібностями, любов'ю до військової справи можуть розраховувати у перспективі на командування значними підрозділами чи на заняття вищих посад у військовій ієрархії¹⁵². З цією метою він пропонував створити Центральну стратегічну школу в столиці. Слухачами школи повинні були стати виключно офіцери – випускники військових навчальних закладів.

Ідея А.А. Жоміні про створення вищого військового навчального закладу, мабуть, сподобалася Миколі I, тому що він залишив на проекті позначку такого змісту: “У проекті є дуже хороші ідеї. Школа ця буде складатися з кращих офіцерів усіх відомств, без винятку, під керівництвом Жоміні й у безпосередньому віданні начальника Головного штабу. Вона буде відзначатись найбільшою дисципліною, і всі будуть жити разом. Курс буде дворічний, і я бажаю в ньому лише вищу стратегію, географію і військову історію”¹⁵³. Проект А.А. Жоміні був однією з перших спроб створення

в Росії вищого військового навчального закладу, але його реалізація на певний період була відкладена внаслідок російсько-перської та російсько-турецької війн.

Паралельно з цим постало інше, не менш важливе, питання, яке виникло після ліквідації училища колоновожатих – про підготовку офіцерів спеціально для служби у Генеральному штабі. У лютому 1829 р. А.А. Жоміні подав імператору записку про організацію Генерального штабу. Він пропонував заснувати військову академію, в якій готували б офіцерів для служби у цій установі¹⁵⁴.

У жовтні 1829 р., після закінчення російсько-турецької війни, створюється комісія під головуванням генерал-ад'ютанта А.А. Жоміні, члени якої повинні були розглянути його записку про організацію Генерального штабу й розробити положення про вищий військовий навчальний заклад, який готував би для нього кадри¹⁵⁵. Уже на першому засіданні в роботі комісії виявились суперечки з питань перетворення Генерального штабу і діяльності майбутньої військової академії. У квітні 1830 р. А.А. Жоміні подав положення про Військову академію на розгляд товаришу (заступнику) начальника Головного штабу генерал-ад'ютанту О.І. Чернишову, який зажадав внести до нього ряд змін, які стосувалися комплектування професорсько-викладацьким складом і слухачами, утримання й інше. Зміни були внесені генерал-квартирмейстером Головного штабу генерал-ад'ютантом О.І. Нейгартом. Він же доповів начальнику Головного штабу генерал-фельдмаршалу І.І. Дибичу проект статуту, який, у свою чергу, вважав за необхідне внести ряд змін з питань управління академією й прийому слухачів¹⁵⁶.

У жовтні 1830 р. змінене й виправлене “Положення” було затверджене Миколою І і вийшло під назвою “Статут Військової академії”. Жоміні А.А., який ініціював створення вищої військової школи, написав її проект, опинився осторонь цієї події. Пізніше в листі військовому міністру генерал А.А. Жоміні зауважував, що, “хоч поданий проект дещо відрізняється від попередньо запропонованого положення, він все ж обіцяє дати Росії кращих в Європі офіцерів Генерального штабу”¹⁵⁷. Покладали надії на Військову академію як на єдиний у своєму роді військовий навчальний заклад й інші військові та державні діячі. “Академія повинна була стати, – писав М.П. Глиноєцький, – вищою від простого училища Генерального штабу. Програмами своїх курсів Академія повинна стати вищою від усіх існуючих в той час за кордоном подібних закладів”¹⁵⁸.

Незважаючи на те, що статут Військової академії був затверджений 1830 р., її відкриття стало можливим лише через два роки. Мета заснування даного навчального закладу була визначена в такий спосіб: “для підготовки офіцерів до служби в Генеральному штабі і для поширення знань в армії”¹⁵⁹. Цим визначався статус Академії як вищого загальновійськового навчального закладу, що надавав би офіцерам широку теоретичну підготовку, яка, в свою чергу, дозволяла б займати різноманітні командно-штабні посади. Курс навчання був розрахований на два роки й проходив у двох відділеннях: молодшому – теоретичному і старшому – практичному.

Право вступу до Академії поширювалось на всіх обер-офіцерів до штабс-капітана гвардії, артилерії й капітана армії включно. Крім того, директорам кадетських корпусів, Школи гвардійських підпрапорщиків та кавалерійських юнкерів, Пажеського корпусу було надане право направляти до Академії кращих випускників, які мали офіцерські чини. У кожному відділенні повинно було бути по 20-25 армійських і 4-5 офіцерів артилерійського й інженерного відомств. Вступники мали бути не молодші 18 років, мати відмінну атестацію й успішно скласти вступні экзамени. Статут Військової академії пропонував усім офіцерам, які прагнули вступити до вищого військового навчального закладу, “надати право просити про це начальство”¹⁶⁰.

Офіцери, які бажали вступити на перший курс Академії, складали вступні экзамени, на другий – вступні й перехідні, а бажачі набути право випускників Академії – ще й випускні. Офіцери-вступники продовжували рахуватись у своїх полках і користувались усіма перевагами військової служби нарівні з однополчанами¹⁶¹. У подальшому принципи й система комплектування Військової академії вдосконалювались у відповідності з розвитком військової справи¹⁶².

29 листопада 1832 р. розпочався перший навчальний рік. Один із сучасників – Д.І. Дараган, який щойно закінчив Пажеський корпус, у спогадах з цього приводу записав: “1832 року імператор Микола I заснував Академію Генерального штабу. Для відкриття було наказано прийняти до академії офіцерів, яких випускали того року в Гвардію із військових навчальних закладів, за бажанням”¹⁶³. Дараган дуже хотів стати слухачем академії, але з ряду причин відмовився від цієї ідеї. Пізніше він навіть не жалкував про це і в спогадах визнав, що горювати за тим, що сталося “тепер, коли я, отримавши вище у військовій ієрархії звання, закінчую свою службу, – було б нерозумно”. Продовжуючи роздуми про цей час, він надає інформацію, яку неможливо знайти в джерелах офіційного

походження: “академія забезпечувала Генеральний штаб здебільшого бездарною посередністю, розвиваючи в ній честолюбство й зверхність. Вони (офіцери генерального штабу – О.К.) зневажливо ставились до фронтових офіцерів, які розділяли з солдатом усі труднощі й тяготи мирної та бойової служби. За це не любили у військах офіцерів Генерального штабу. Вони залишались чужими у війську. А коли вони були виділені в окремий корпус офіцерів генерального штабу з привілеями проти армійських, то їх стали ненавидіти”¹⁶⁴. Така негативна оцінка службовців Генерального штабу, на нашу думку, була викликана, насамперед, образою за дні, які давно минули. Характерною рисою його спогадів є експресивність, однак свідчення про те, що служба в Генеральному штабі не була престижною в офіцерському середовищі, підтверджується документально. Це, наприклад, видно із протоколів засідань Ради Академії, коли її члени намагались розробити цілу систему заходів щодо залучення абітурієнтів. У рік відкриття Академії справи по комплектуванню слухачами йшли непогано, і було зараховано 27 офіцерів, що складало штатну норму.

У перший рік навчання слухачі набували теоретичних знань, а на другий засвоювали ті ж предмети, але вже на практичному рівні. У поняття “практичний курс” вкладався абсолютно інший зміст, ніж зараз: “офіцер повинен був навчатися застосовувати отримані знання для здійснення самостійного військово-наукового дослідження”¹⁶⁵.

Військова академія знаходилась у підпорядкуванні начальника Головного штабу ЙІВ, а керували нею директор і віце-директор, навчальною частиною відала Рада Академії на правах дорадчого органу. Існувала також Конференція Академії (на зразок педагогічної ради), яка розглядала питання, що пропонувались віце-директором і які стосувались програм навчання, методики викладання, а вже потім вони подавались на затвердження Ради.

Першим директором Академії імператор Микола I призначив генерал-ад'ютанта І.О. Сухозанета, який, на думку сучасників, не відповідав цій посаді. Незважаючи на те, що він був бойовим генералом (цей чин отримав у 27 років – О.К.), кавалером багатьох орденів, але водночас зневажливо ставився до педагогіки та науки, про що не обминув згадати один з його підлеглих, викладач Військової академії М.С. Голицин: “Призначення Сухозанета директором академії було негативно зустрінуте з боку громадської думки (звичайно, негласної, оскільки гласної на той час не було і бути не могло). Призначення його було не до вподоби суспільству й

генеральному штабу. Наслідки виправдали її (суспільну думку – О.К.)”¹⁶⁶.

Затвердивши програми для першого навчального року, Рада встановила розподіл річних та щоденних занять. В осінньо-весняний період заняття на теоретичному відділенні тривали з 1 листопада до 1 червня, а на практичному – з 1 листопада до 1 травня. Літній час, який був призначений для практичних занять, офіцери проводили зі своїми підрозділами у таборах, вирішуючи тактичні завдання з бойової підготовки військ і робили геодезичні зйомки. У серпні – жовтні проводилась підготовка до екзаменів та їх складання. Щоденно, з 9.00 до 15.30, відбувались три двогодинні лекції, раз на тиждень – стройові заняття. Вечорами, двічі на тиждень, були заняття з іноземних мов, і тричі – з верхової їзди та вольтижування.

Становлення Академії відбувалось непросто, особливо важко підбирався професорсько-викладацький склад. Про це свідчать спогади Д.О. Мілютіна. Зокрема, він так згадував свої перші кроки на новому полі діяльності: “директор Академії генерал-ад’ютант Сухозанет та віце-директор Ренненкампф прийняли мене дуже люб’язно, заявили, що очікували на мій приїзд з нетерпінням, оскільки кафедра військової географії залишалась декілька місяців без професора, і бажали, щоб я негайно приступав до своїх обов’язків”¹⁶⁷.

Протягом перших 20-ти років діяльності Військової академії майже всі навчальні дисципліни неодноразово переглядались, “то звужуючись, то надмірно розширюючись, змінюючи розподіл своїх частин, іноді навіть і сам характер їх викладу”¹⁶⁸. Особливістю педагогічної діяльності того часу було те, що професори та ад’юнкти не мали права самовільно змінювати тексти своїх лекцій без дозволу Ради Академії¹⁶⁹.

Головна увага у Військовій Академії зверталась на викладання тактики як найнеобхіднішого предмета для майбутніх офіцерів Генерального штабу. Для викладання тактики були запрошені полковники М.В. Медем і М.Ф. Веймарн, які мали досвід викладання в Артилерійському училищі та Школі гвардійських підпрапорщиків. Діяльність М.В. Медема була дуже плідна, ним була складена програма й розроблений курс лекцій, визначена програма практичних занять. Він викладав в Академії з 1833 р. й був, за свідченням сучасників, скромною людиною, незважаючи на великий вклад у військову науку. Богданович М.І. так писав про Медема М.В.: “На щастя для нашої вищої військової освіти, генерал Сухозанет мав можливість пізнати з дуже хорошого боку одного з

викладачів артилерійського училища, полковника Медема. Дійсно, барон Медем підготував тактику для училища – перший такий досвід російською мовою”¹⁷⁰.

Безумовно, це було великою заслугою, оскільки написання підручника вимагає великого досвіду і знань, тим більше, що написаний він був російською мовою. Адже при створенні Військової академії постало питання про те, де взяти спеціалістів, які можуть викладати військові науки, оскільки далеко не кожний теоретик чи практик може викладати ту чи іншу дисципліну. Для вирішення цієї проблеми пропонувалось навіть запросити іноземних спеціалістів. “Якщо б така пропозиція була втілена, – пише М.І. Богданович, – то, з одного боку, не змогли б вступити до академії офіцери, які були здібні, але погано володіли іноземними мовами, а, з іншого – що ще більш важливо – наша військова наука тягнулась би, як раб, дорогою, яку пропонували іноземці”¹⁷¹. З 1851 р. у викладанні тактики була посилена практична спрямованість, оскільки військове керівництво дійшло висновку, що Військова академія повинна була готувати не стільки вчених, скільки здібних офіцерів-практиків для служби у військах¹⁷².

Іншим, не менш важливим предметом в Академії була стратегія у зв’язку з військовою історією. Стратегія на той час являла собою систему поглядів на проблеми війни, “збагачуючи слухачів ґрунтовними відомостями, не звужуючи їхнього власного мислення і не пропонуючи безумовних правил, підводячи до дослідження істин”¹⁷³.

Провідними предметами були також військова географія і військова статистика. Викладання цих дисциплін ускладнювалось відсутністю спеціальної літератури. Зауважимо, що військова статистика у західноєвропейських вищих військово-навчальних закладах не вивчалась зовсім. 1845 р. військову географію почав викладати професор, підполковник Д.О. Мілютін, майбутній батько військової реформи російської армії. У міру ознайомлення з наявними матеріалами з курсу військової географії, Д.О. Мілютін дедалі більше переконувався в тому, що необхідно шукати нові підходи до викладання цієї дисципліни. Він зазначав, що викладання військової географії не просунулось уперед і не змінилось з тих часів, коли він сам був слухачем академії: “Взагалі я не знайшов в Академії помітних успіхів протягом 8-9 років, що пройшли після мого тут навчання”¹⁷⁴. Приступивши до викладання курсу військової географії, Мілютін з перших днів почав міркувати над зміною програми. Завдяки його розробкам курс значно збагатився науковим підходом до предмета, що послужило

причиною зміни назви навчальної дисципліни. З 1847 р. до курсу військової географії було додане викладання військової статистики.

У перші роки діяльності Академії перевага надавалась вивченню головних військових дисциплін і не зверталась увага на елементарні пізнання офіцерів стосовно облаштування й організації військ. Для виправлення цього недоліку був введений курс з вивчення обов'язків офіцера Генерального штабу. “Викладання цього предмета, - відзначав директор академії, - передбачало: по-перше, огляд обов'язків служби по генеральному штабу взагалі й у воєнний і мирний час; по-друге, застосування цих обов'язків до існуючих по Генеральному штабу посад; по-третє, в огляді польового військового управління і в поглядах на внутрішнє облаштування військ”¹⁷⁵.

Для зміцнення дисципліни і розвитку правосвідомості офіцерів 1834 р. до навчального плану вводяться основи законодавства. Слухачі знайомились з основними законами Російської імперії, організацією управління державою, губерніями, повітами. З 1849 р. в Академії починає викладатись курс військової адміністрації. З цього приводу Д.О. Мілютін зазначав, що взимку 1848-1849 рр. діяльність Академії значно пожвавилась. На обговорення конференції Академії була винесена програма курсу військової адміністрації. Але вирішення питання про викладання цієї дисципліни тягнулось доволі довго, і лише 1852 р. програма була остаточно затверджена¹⁷⁶. Слухачі також вивчали основи топографії й геодезії, креслення планів і окомірну зйомку місцевості, ґрунтовний курс фортифікації та артилерії. Крім спеціальних військових дисциплін, в Академії викладали історію, російську та іноземні мови.

Після відкриття Академії було встановлено чотири види екзаменів: вступні, періодичні упродовж навчального року, перевідні з молодшого класу на старший і публічні або випускні.

Оцінка успішності кожного офіцера-слухача на екзаменах поділялась на п'ять розрядів: “відмінно”, “добре”, “задовільно”, “посередньо” і “слабо”¹⁷⁷. “Із усієї цієї системи, – пише М.С. Голицин, – набагато більш метикуватої, ніж мудрої, особливої уваги заслуговувало детальне визначення успіхів п'ятого ступеня – відмінних. Ними визнавались такі, які могли бути доступними не лише самим викладачам, але навіть – мало чи не “геніальним людям”. Тому Сухозанет і не визнавав за можливе удостоювати цим п'ятим ступенем успіхи офіцерів, які навчались”¹⁷⁸.

Серйозно гальмували навчальний процес неконструктивні погляди окремих керівників Академії. “Завжди і в усьому в академії,

– згадував викладач М.С. Голицин, – Сухозанет хотів бути “оракулом” і “владним владикою”, ким і був дійсно”¹⁷⁹. Так, директор Академії основну увагу приділяв запровадженню деспотичного режиму, вважаючи, що суворість – єдина основа порядку; м’якість у поводженні веде до розпущеності. Улюбленим його висловом, який часто використовувався у наказах, був: “без науки можливо перемагати, але без дисципліни – ніколи”. На думку М.С. Голицина, І.О. Сухозанету більше б підійшло призначення комендантом фортеці, а не директором нового вищого військово-навчального закладу – Військової академії¹⁸⁰. Негативну оцінку характеру І.О. Сухозанета надавав і Д.О. Мілютін, зазначаючи при цьому, що після того, як Академія 4 лютого 1854 р. була передана під управління Головного начальника військових навчальних закладів, посаду директора скасували. Це стало відчутним фактом для Академії, оскільки генерал І.О. Сухозанет залишив свою посаду. Незважаючи на його гарні й теплі прощальні слова, “ніхто не жалкував про розставання з ним. Він залишив по собі погану пам’ять. Гніт, під яким він тримав своїх підлеглих, під виглядом охорони дисципліни, не тільки був тяжким для них особисто, але й гальмував успіхи навчального закладу”¹⁸¹.

Сухозанет І.О. вимагав від адміністративного персоналу Академії застосування покарань за найменший проступок. “Соромтесь, панове, – говорив він віце-директору й штаб-офіцерам відділень, – ви тут не школярі над школярами, ви тут цілковиті начальники; ви можете й повинні вимагати повної покори. Ви завжди і в будь-який час можете самі заарештувати офіцера – спочатку в Академії, а потім – на гауптвахту – і лише доповісти про це віце-директору”. Більше того, штаб-офіцери виставляли оцінки за поведінку офіцерам-слухачам. Підстав для арешту було більш ніж достатньо. Із суворих вимог регламенту Академії видно, що “за запізнення на лекцію на $\frac{1}{4}$ години оголошується догана, за півгодинне запізнення, за неуважність на лекції – добовий арешт”¹⁸².

Дуже суворим для офіцерів, які не менше двох років прослужили в строю, був Статут Академії. Сучасник з цього приводу відзначав: “статут академії – вищого військово-навчального відкритого закладу викладений в дусі того часу, скоріше у вигляді статуту закритого середнього військового навчального закладу, в роді кадетських корпусів з умовами й вимогами: стройовими, дисциплінарними й морально-виховними”¹⁸³.

Від викладачів вимагалось не лише навчати слухачів, але й “запроваджувати правила найчистішої моралі, точного й вірного виконання обов’язків, безумовного підкорення начальству й

непохитної відданості престолу й батьківщині”¹⁸⁴. Такий підхід до вже сформованих особистостей, якими, безумовно, були офіцери-слухачі Академії, був зумовлений специфікою внутрішньополітичного охоронного курсу, потребою відгородити армію від “згубного впливу” вільнолюбних ідей, встановити дисципліну, яка похитнулась, особливо у вищому військовому навчальному закладі. Про це свідчать і положення Статуту Військової академії, і позиція директора І.О. Сухозанета, і сам дух, що панував у стінах Академії. Однак були й керівники, які не вважали плац-парадність, “військово-балетне” мистецтво кращим засобом виховання. Так, наприклад, абсолютно протилежних поглядів дотримувався віце-директор Академії г.-м. Л.І. Зедделер, який виступав за вміле поєднання поваги до особистості зі справедливою суворістю.

Неконструктивні погляди директора іноді навіть гальмували навчальний процес. Так, наприклад, він без згоди з Конференцією Академії міг змінити зміст програм окремих навчальних дисциплін. На науку дивився, як на додаток до військової справи. “Наука у військовій справі, – говорив І.О. Сухозанет, – це не більше ніж ґудзик до мундира: мундир без ґудзика не можна вдягнути, але ґудзик ще не складає всього мундира”¹⁸⁵. Це викликало протест віце-директора. Як наслідок, 1834 р. г.-м. Л.І. Зедделер, за клопотанням директора Академії, був знятий з посади і звільнений зі служби “за небажання дотримуватись справжнього порядку служби”¹⁸⁶. Про цей випадок згадує і князь М.С. Голицин, вважаючи, що фактичною причиною звільнення г.-м. Л.І. Зедделера зі служби стало те, що погляди директора й віце-директора у питаннях про методи виховання суттєво розійшлись. У розумінні І.О. Сухозанета особистість підлеглого не визнавалась, суворість вважалась єдиною основою порядку, м’якість у поводженні вела до розпущеності. Натомість Зедделер вважав, що різкістю нікого не виправиш, що повага до особистості підлеглого не принижує начальника, оберігає самолюбство, цей надзвичайно важливий важіль військової служби¹⁸⁷.

У перше двадцятиліття діяльності штат академії майже ніколи не був укомплектованим, водночас зменшувалась і кількість абітурієнтів із гвардії. Так, наприклад, 1833 р. на вступні екзамени прибуло 19 офіцерів, наступного року – усього 4. З 1840 до 1848 р. до Генерального штабу було зараховано 164 випускники кадетських корпусів, але не всі з них з’явилися на вступні екзамени. Пізніше генерал-квартирмейстер Головного штабу генерал-ад’ютант Ф.Ф. Берг визнав, що зарахування до Генерального штабу офіцерів,

які випускались із кадетських корпусів і не прослужили кілька років у військах, було помилкою¹⁸⁸. Щороку ситуація з комплектуванням штату слухачів Академії погіршувалась. Дійшло до того, що 1851 р. з мільйонної російської армії до академії вступили 7 офіцерів з 9, які склали екзамен¹⁸⁹. Уряд вдавався до різноманітних заходів, щоб поліпшити ситуацію, але ці заходи були здебільшого не конструктивними. Служба у Генеральному штабі не вважалася престижною у суспільстві, тому офіцери при нагоді прагнули її залишити. Зрештою було заборонено переходити зі служби у Генеральному штабі у будь-який інший рід служби¹⁹⁰.

На початку 50-х рр. XIX ст. склалась катастрофічна ситуація з комплектуванням Академії. Рада академії у пошуках шляхів вирішення цієї проблеми встановила основні причини такого становища: 1) недостатнє жалування слухачів академії; 2) відсутність необхідних умов для підготовки до вступних екзаменів; 3) служба в Генеральному штабі не давала ніяких переваг; 4) право на вступ до академії не поширювалось на офіцерів спеціальних військ. Водночас було запропоновано ряд заходів, які мали покращити ситуацію з комплектуванням Військової академії слухачами. Серед них найбільш важливими були: збільшення жалування службовцям академії в два рази; при переводі із теоретичного в практичне відділення видавати додаткову допомогу в розмірі 142 крб. 85 коп.; корпусним командирам рекомендувалось доручити обер-квартирмейстерам підбирати абітурієнтів для вступу до академії; дати дозвіл офіцерам, які закінчили академію, повертатись до своїх частин і носити аксельбант; дозволити офіцерам Генерального штабу переходити зі штабної на командну службу і навпаки; допустити до прийому в академію офіцерів спеціальних військ¹⁹¹. Право вступу до академії не поширювалось тільки на офіцерів корпусу гірських інженерів, лісового корпусу й морського відомства¹⁹².

Ці пропозиції Ради Академії були уважно розглянуті й затверджені. Невдовзі ситуація з прийомом до Академії стала помітно поліпшуватись. Склад слухачів 1853-1854 навчального року був численним порівняно з попередніми роками. У практичному відділенні перебували 34 офіцери, тоді як до початку 50-х рр. XIX століття їх кількість коливалась від 9 до 16 чоловік¹⁹³. У цілому, з 1834 до 1854 рр. академія підготувала 306 офіцерів (9-19 чоловік щороку)¹⁹⁴.

У лютому 1854 р. Військова академія переходить до відомства Головного начальника військових навчальних закладів¹⁹⁵. Це стало причиною змін у складі управління Академією: посади директора і

віце-директора були скорочені. Начальником Академії й одночасно членом Навчального комітету при Штабі військово-навчальних закладів став г.-м. Г.Ф. Стефан. Рада Академії залишилась у попередньому складі, але всі її рішення мали затверджуватись Головним начальником військових навчальних закладів.

1855 р. відбулося злиття трьох вищих спеціальних військових навчальних закладів з метою “підвищити значення офіцерських класів Артилерійського та Інженерного училищ”¹⁹⁶. Імператорська Військова академія була перейменована в Миколаївську академію Генерального штабу, офіцерські класи Миколаївського інженерного та Михайлівського артилерійського училищ перейменовані в академії – Інженерну й Артилерійську. Усі три вузи отримали назву Імператорської Військової академії¹⁹⁷.

Таким чином, наративні джерела, що містять інформацію з приводу функціонування вищої військової школи в Російській імперії другої чверті XIX ст. дають можливість проаналізувати процес становлення вищої військової освіти, дослідити відносини, які складались роками між керівництвом, викладачами, слухачами й, головне, про ставлення сучасників до військової Академії. Потрібно відзначити, що перший вищий військовий навчальний заклад, яким була Військова академія, не був престижним. Однією з причин можна назвати те, що Академія готувала офіцерів до служби виключно у Генеральному штабі, адже служба в цій установі не була престижною у другій чверті XIX ст. Досить жорсткі вимоги до офіцерів-слухачів Академії також не сприяли її поповненню. Сучасники висловлювали своє невдоволення таким станом речей, бо приходили вони до Академії вже офіцерами з стійкими уявленнями та моральними якостями, а до них ставились, як до вихованців кадетських корпусів. Звісно, це негативно позначалось на їхньому самолюбстві і стало однією з перешкод, які виникли у справі комплектування Академії.

Комплекс наративних джерел також свідчить, що ставлення сучасників до цього вищого навчального закладу не було одноманітним. Не виявляється як одностайного схвалення методів та засобів підготовки офіцерів, так і відсутнє одностайне неприйняття. Це є свідченням того факту, що система підготовки офіцерів для Генерального штабу відповідала потребам часу, відображала основні протиріччя тієї епохи, що було зафіксовано у джерелах особового походження.

§ 2. Пажеський Його Імператорської Величності Корпус

Пажеський корпус як військовий навчальний заклад починає свою історію з 10 жовтня 1802 р., коли проект його створення, запропонований генералом О.І. Клінгером, був затверджений імператором Олександром I¹⁹⁸. Упродовж дев'яти років (1802-1811 рр.) Пажеський корпус поступово перетворювався на військовий навчальний заклад і набув у порівнянні з іншими навчальними закладами привілейований статус. Заведені порядки у корпусі без значних змін існували до початку правління імператора Миколи I, коли військовій системі в цілому та її навчальним закладам зокрема почали надавати виняткового значення.

Так, з розробкою та прийняттям проектів і положень, які мали на меті впорядкувати систему освіти та виховання дітей дворян, 1827 р. було затверджене нове “Положення” про Пажеський корпус, яке визначило структуру корпусу, кількість вихованців і вихователів. Так, згідно з цим положенням, було передбачено утримання 16 камер-пажів та 134 пажів, затверджувались штат і кошторис¹⁹⁹. 1829 р. були видані правила про порядок зарахування у пажі на навчання у Пажеському корпусі²⁰⁰.

Необхідно нагадати, що звання пажа було запозичене Петром I на Заході. Вважалося, що пажем може бути призначена лише особа, яка має знатне походження. У Російській імперії Пажеський корпус був створений для навчання представників знатних дворянських родин. У цілому за часів правління Миколи I дуже ретельно стежили за тим, щоб у військових навчальних закладах навчалися тільки діти дворян. У цьому розумінні Пажеський корпус відрізнявся особливою “чистотою”, адже навчалися в ньому переважно діти осіб, які мали чин не нижче генерал-лейтенанта або таємного радника. Офіційно ж вважалося, що вступити до Пажеського корпусу (до 1837 р.) могли сини військових та цивільних чинів перших чотирьох класів, а пізніше – лише перших трьох класів²⁰¹. Першому класу відповідали особи з чинами генерал-фельдмаршала, генерал-адмірала; 2-му класу – генерала від інфантерії, генерала від кавалерії, генерала від артилерії, адмірала; 3-му класу – г.-л., віце-адмірала; 4-му класу – г.-м., контр-адмірала. Інших бажаючих як виняток могли зарахувати тільки з дозволу імператора.

Саме у такий спосіб було зараховано до Пажеського корпусу уродженця Полтавської губернії, сина відставного полковника Дмитра Дарагана (чин полковника відповідав шостому класу). Важливу роль у житті Дмитра Дарагана відіграли його родичі, брати матері, г.-л. Дмитро Петрович та капітан-лейтенант флоту Іван Петрович Неверовські.

Так, Дмитро Петрович Неверовський, який помер 1814 р. від ран, отриманих під час війни з Наполеоном, заповідав своїй дружині Єлизаветі Олексіївні, піклуватися про його рідних племінників. Вона 26 серпня 1823 р. написала офіційного листа на ім'я начальника Головного штабу ЙІВ барона І.І. Дибича, в якому, згадуючи про волю покійного чоловіка, клопотала про влаштування на державне утримання в Царськосільський ліцей чи в комплект Пажеського корпусу Дмитра Дарагана²⁰². Це клопотання було задоволене, про що Єлизавету Неверовську повідомили листом від 6 вересня 1823 р. за підписом барона І.І. Дибича: “Государ Імператор, задовольняючи Ваше клопотання, Височайше розпорядився влаштувати до Пажеського корпусу на державне утримання племінника покійного чоловіка Вашого малолітнього Дмитра Дарагана”²⁰³. Саме з цього часу, тобто з вересня 1823 р., з дозволу імператора Олександра І, Дмитро Дараган вважався зарахованим до Пажеського корпусу, але, як свідчать документи, до 1826 р. цим правом не скористався.

Фактичний вступ до Пажеського корпусу був прискорений сумною подією. У листопаді 1825 р. несподівано помер імператор Олександр І, і батько Дмитра вирішив терміново віддати сина до казенного військового навчального закладу, розраховуючи на пожалування з приводу вступу на престол нового імператора. Від'їзд був призначений на початок 1826 р., а супроводжував Д. Дарагана до столиці рідний дядько, Іван Неверовський. Близько місяця тривало влаштування Д. Дарагана до Пажеського корпусу, і 19 березня 1826 р. з Головного Штабу ЙІВ, за підписом барона І.І.Дибича, було відправлено листа капітан-лейтенанту флоту І.Неверовському: “Государ імператор, задовольняючи Ваше прохання, наймилостивіше наказав племінника покійного брата вашого, Г.Л. (генерал-лейтенанта – О.К.) Неверовського, сина відставного полковника Дарагана Дмитра зарахувати до Пажеського корпусу на державне утримання”²⁰⁴. Це був не єдиний випадок,

зокрема, з дозволу імператора, 1828 р. був зарахований до Пажеського корпусу син полковника А.Я. Стороженка, Володимир²⁰⁵.

Після закінчення Пажеського корпусу 1832 р. Дмитро Дараган приступив на службу прапорщиком л.-гв. Семенівського полку, де служив до 1853 року і отримував швидке підвищення в чинах і посадах. 1853 р. в чині полковника він був призначений командиром Єгерського Принца Фрідріха Карла Мекленбургського полку, а 1855 р., в цьому ж чині, був призначений командиром л.-гв. Волинського полку; 1856 р. він отримує чин г.-м., 1867 р. – г.-л., а 1882 р. Д. Дарагану був присвоєний чин генерала від інфантерії²⁰⁶.

Багато подій відбулося протягом довгого та насиченого життя Д. Дарагана. Він жив при чотирьох монархах і ніс службу при двох з них, про що в спогадах зазначає: “Переживаю тепер (1886 рік – О.К.) четверте царювання і мені судилося бути свідком реактивних реформ останніх царювань до Олександра III включно”²⁰⁷. Але основний період його діяльності припадає на період правління Миколи I, який нас цікавить з точки зору досліджуваної проблематики.

Особлива цінність спогадів сучасників, зокрема й Д. Дарагана, полягає в тому, що вони мали змогу на власні очі бачити зміни в змісті, функціонуванні, управлінні, облаштуванні військових навчальних закладів. Відомо, що перетворення у військовому управлінні у 30-х рр. XIX ст. зумовили і реформування військової навчальної системи. Спогади Д. Дарагана та інших очевидців дозволяють глибше зрозуміти зміни в освіті та вихованні майбутніх офіцерів, які мали місце за часів Миколи I, подивитись на ці проблеми із “середини” епохи, що вивчається. На наш погляд, така постановка проблеми дозволяє запобігти модернізації історичного процесу та якомога більше наблизитись до істини.

Сучасники називають перетворення, які відбувалися у Пажеському корпусі, реформами. Так, В.О. Бельгард, який був зарахований до корпусу 1824 р., мав змогу порівняти порядки у корпусі, які існували до і після перетворень, згадує: “Внутрішнє життя корпусу до реформи його 1827 р. було дуже своєрідне. Скільки пам’ятаю, побут і звичаї закладу були дуже м’які, до новачків жодних приставань не було”²⁰⁸.

Стосовно реформування корпусу Д. Дараган зазначає: “Я користувався недовго порядками, які існували в Пажеському

корпусі, що відрізняли його від кадетських корпусів, і які робили його не військово-навчальним закладом, а якимось особливим закритим учбовим закладом під керівництвом вищих військових чинів. Реформи корпусу співпали з моїм до нього вступом”²⁰⁹.

Перетворення, які розпочав імператор Микола I після вступу на престол, Дмитро Дараган безпосередньо пов’язує з подіями 14 грудня 1825 р. Причини ж повстання він пов’язує з ліберальними прагненнями дворянського стану, тому, на його думку, основною метою нового уряду було раз і назавжди покінчити з ними за допомогою суворої системи виховання дворянської молоді. Дараган у такий спосіб пояснює дії імператора: “Государ цей (Микола I – О.К.), для блага Росії, вважав за необхідне викоринити ці вільнодумні прагнення й почав свої реактивні реформи з виховання юнацтва”²¹⁰. Політику держави в цьому розумінні можна назвати доцільною і логічною. Як точно відзначив інший сучасник: “Молодь переживала в корпусі найбільш важкий час, коли характери міцніють і розвиваються, коли необхідно стримувати пристрасті, які породжуються, які вперше піднімають голову, в образі шкідливих звичок і нахилів”²¹¹. І якщо із записок В.О. Бельгарда ми отримуємо інформацію про відсутність у 20-ті рр. XIX ст. у Пажеському корпусі тілесних та деяких інших видів покарань, то про їх різноманітність у 40-х рр. нам стає відомо із спогадів М.К. Імеретинського: “Стягнення, – пише він, – були такі: покарання різками, виключення з корпусу, арешт в карцері, вміщення на чорну дошку, позбавлення чи обмеження права на відпустку, позбавлення обіду, стояння на колінах, стояння в кутку”²¹².

Потрібно підкреслити, що перетворення у сфері військової освіти особливо гостро відчувались у Пажеському корпусі. Це було пов’язано з тим, що з привілейованого цей військовий навчальний заклад перетворювався на звичайний, на кшталт кадетських корпусів. Це дуже непокоїло вишуканих пажів і не залишилося непоміченим. Про ці зміни згадують сучасники, які мали безпосереднє відношення до Пажеського корпусу. Так, за часів правління Олександра I у Пажеському корпусі не було фронткових занять, які у другій чверті XIX ст. проводились у всіх військових навчальних закладах і стали звичайним явищем. Фронткові заняття поділялись на три види: одиночні та домашні вправи; ротні, батальйонні, полкові вправи і підготовка до масових вчень; літні

військові табори. Восени та взимку заняття були одиночними, які включали навчання правильно марширувати, робити різноманітні вправи зі зброєю; пажі вивчали основи гарнізонної служби, правила розсипного строю; навесні та влітку закріплювали набуті знання та навички і готувались до спільних вчень, які були ротними, батальйонними, полковими; час перебування у літньому таборі вважався завершальним етапом перевірки знань, отриманих протягом року. Так, Д.І. Дараган зазначає, що з 1828 р. вихованці військових навчальних закладів ходили у воєнний табір разом з військами під Красне Село. А з 1829 р. військово-навчальні заклади перевели до літніх таборів у Петергофі, де був заздалегідь влаштований за вказівкою Миколи I кадетський табір. При цьому автор зазначає, що походи в літні табори вихованцям Пажеського корпусу подобались²¹³.

Але, окрім спільного, існували й відмінності в житті та побуті пажів та кадетів: одяг пажів відрізнявся вишуканістю, взаємовідносини між командирами, вихователями та вихованцями були більше цивільні, ніж армійські. Різниця в одязі кадетів та пажів дуже вразила Дмитра Дарагана, і він це запам'ятав на все життя. “Незабаром після вступу мого до Пажеського корпусу, – пише він у спогадах, – до Петербурга привезли в Дворянський полк для завершення освіти випускних кадетів із Костроми, в тому числі й брата мого Петра. Я був вражений його грубим мундиром”²¹⁴.

Із вступом на престол імператора Миколи I змінюється атмосфера у суспільстві, армії, військових навчальних закладах. Дараган Д. фіксує основні кроки уряду в цей час у такий спосіб: “Необхідно було викоренити вільнодумство найсуворішою, невмолимою дисципліною не лише у військах, але й в усій адміністрації – виконання без обговорення вважалось вищою гідністю вірнопідданих”. Запровадження таких порядків виховання юнацтва в дусі покірності вважалось найбільш надійним шляхом. З цього й почав імператор Микола I. Відчутні зміни відбулись і в Пажеському корпусі. Зокрема, надійшов наказ: “Директора називати не на ім'я по батькові, а Ваше Превосходительство, а вихователів – пан полковник. Це було перше нівелювання”²¹⁵. Взагалі за основу виховання були взяті три принципи, які мали стати нібито моральним кодексом кожного вихованця, а з часом і офіцера – це

відданість вірі батьків, любов до царя й безперечна покірність самодержавній владі²¹⁶.

Хоча ці принципи і були покладені в основу виховання, а дотримання суворої дисципліни ставилося понад усе, навіть у Пажеському корпусі спостерігалися безпорядки. Про один з таких випадків згадує В.О. Бельгард. Під час перебування пажів у Петергофі (в цей час переробляли будинок, де розташовувався Пажеський корпус – О.К.) відбувся “бунт”. Пажі були незадоволені тим, що в Англійському палаці, де вони тимчасово перебували, було холодно, їх погано годували. Це викликало невдоволення та заворушення, які за словами сучасника, тривали три дні. Офіцери-вихователі, вірогідно, не могли відразу відновити порядок, бо директор Пажеського корпусу тоді перебував у Петербурзі. Коли він приїхав, почалось з’ясування обставин та пошук винуватих у безладі. За непокірність пажі були суворо покарані, особливо головні винуватці, які були віддані у солдати. Згадуючи про цей інцидент, Бельгард зазначав, що для нього цей випадок непокори і розправи над пажами став єдиною неприємною згадкою про корпус²¹⁷. Про невдоволення пажів під час перебування у Англійському палаці згадує й інший сучасник – Д. Дараган. Але він називає іншу причину – заборону гуляти в парку²¹⁸. Виходячи зі свідчень сучасників, можна констатувати, що Пажеський корпус потребував застосування дисциплінарних заходів. На нашу думку, заходи уряду часів правління імператора Миколи I були достатньо дійовими, тому що про подібні вчинки пажів сучасники більше не згадували.

1827 р. було реконструйовано будівлю Пажеського корпусу, що зумовило суттєві зміни у підготовці вихованців. Бельгард В.О. зазначає з цього приводу: “27 жовтня нас перевели в заново облаштовану будівлю корпусу й багато що в нашому житті змінилось. Стали навчати військовим вправам і маршируванню, на що раніше майже не звертали уваги”²¹⁹. Стосовно зазначених змін висловлював свою думку і Д. Дараган, який наголошував, що зовні будівля корпусу залишалась такою ж, але всередині все змінилось, що відбилось безпосередньо і на повсякденному побуті. Були запроваджені у прямому розумінні ротні порядки. Камер-пажі по черзі призначались черговими по корпусу, у зв’язку з чим на них

покладалась відповідальність за внутрішній порядок у корпусі, охайність і поведінку²²⁰.

Внаслідок запровадження нових порядків у Пажеському корпусі старих наставників було замінено стройовими офіцерами з армії та кадетських корпусів. Внаслідок цього принципово змінились відносини як між вихованцями, так і між вихованцями та наставниками. “Нові офіцери, – пише сучасник, – які були набрані з армійських полків чи з першого кадетського корпусу, не визнавали виховання, не могли мати на нас впливу колишніх наших вихователів. Цей вплив був замінений суворою дисципліною”²²¹. При цьому мемуарист вважає, що недоліки нововведень полягали не у насадженні дисципліни, яку він вважав необхідною та корисною для майбутніх офіцерів, а в тому, у який спосіб це відбувалось: “Дітям і юнакам створили справжні умови дійсного військового життя. У молодому серці влада переростає у властолюбство, яке оволодіває серцем, і призводить до формування деспотичного характеру. Влада постійно ставить молоду людину у суперечливі відносини між товариськістю й виконанням обов’язків під страхом відповідальності. Влада й товариськість несумісні, тому в нас у корпусі поділ вихованців на начальників і підлеглих у результаті сприяв послабленню товарищкості, у моральному відношенні (після введення ротних порядків – О.К.) корпус значно впав. З’явилися доноси, низькопоклонство та інше”²²². Але якщо Д. Дараган пише про занепад моральності, який пов’язує з нововведеннями, то вихованець Пажеського корпусу 40-х рр. М.К. Імеретинський вважає інакше, а саме, що Пажеський корпус у моральному відношенні знаходився в найкращих умовах порівняно з іншими військовими навчальними закладами, оскільки всі вихованці походили із знатних родин і задатки були вже закладені саме там. Корпус міг лише впливати на дитину силою більш чи менш доброго і постійного нагляду й хорошою системою заохочень і стягнень²²³.

Розглянувши принципи, які були покладені в основу виховання, проаналізуємо систему навчання в Пажеському корпусі. Вона мала три складові: 1) навчання; 2) служба при дворі; 3) власне військова підготовка. На початку правління Миколи I особлива увага приділялася навчанню. Імеретинський М. з цього приводу зазначає: “Пажеський корпус був все-таки військовим навчальним закладом, тому на першому плані стояла підготовка до військової служби. Але

спеціальні військові науки починали викладатись лише з третього класу, а спеціальними військовими класами можна було власне назвати – другий і перший (камер – пажеський)”²²⁴. Саме в другому та першому класах вихованці серйозно займалися вивченням військових (тактики, стратегії, військової історії, артилерії, фортифікації), математичних, природничих, юридичних та політичних наук, до яких відносили тоді статистику та історію. Імеретинський М. зазначає, що пажі старанно навчалися лише в певних класах, наприклад, для того, щоб потрапити до камер-пажеського (першого) класу, а потім можна було не дуже старатися, адже дорога до гвардії була вже відкрита²²⁵. А потрапити туди могли лише 16 чоловік, тому відбір був дуже ретельним, причому враховувались отримані бали і за поведінку, і за успіхи в науках, і за знання військової справи. Пажі, які успішно закінчили курс навчання, випускались офіцерами в гвардію (до 90%) і армію. Однак були й нерадиві вихованці. Деяких залишали в тому ж класі на другий рік, не переводили в камер-пажеські класи²²⁶. Таких випускали в армію унтер-офіцерами “для того, щоб на підвищення в офіцерському чині хоча б і заслуговували, але представлені були б не раніше, ніж після не менше трьох років служби у військах”²²⁷. За період другої чверті ХІХ ст. корпус випустив 986 офіцерів²²⁸.

Крім навчання, в обов'язки пажів входила і служба при імператорському дворі, що, власне, і відрізняло пажів від кадетів. Вони мали бути присутніми на всіх прийомах, заходах офіційного порядку, балах: “Кожна особа імператорської сім'ї, – пише М. Імеретинський, – мала свого камер-пажа, який був зобов'язаний прислужувати при всіх випадках, які визначені етикетом”²²⁹. Це дуже подобалось пажам і особливо камер-пажам, які були присутні на усіх прийомах, тоді як пажі – лише на найважливіших. Але, крім цих двох напрямів у навчанні, був ще й третій – навчання фронту або стройова підготовка, яка з часом почала відігравати провідну роль. Якщо на початку 30-х рр. ХІХ ст. це нововведення здавалось чимось ганебним для вишуканих пажів, то вже в 40-х рр. навчання військовій справі прижилося і сприймалось як належне. Так, М. Імеретинський, котрий з повагою відгукується про свого командира і не вважає заняття військовою справою надмірними і шкідливими, зазначає, що: “Пануючий у той час у військах фронтовий терор і підтяжка ще більше заставляють цінувати

характер діяльності Жирардота (Карл Карлович Жирардот в Пажеському корпусі командував ротою – О.К.). Він умів облагородити фронтові вимоги, надаючи їм значення не мети, не знання, а засобу для досягнення військового звання – ідеалу тодішніх російських дворян. Він усував надмірне захоплення шагістиком і ружистиком, що переважало в кадетських корпусах. Він наполягав на тому, щоб вихованець міг до вступу на дійсну військову службу набути навички суворої точності і добросовістності у виконанні службових обов'язків²³⁰.

Дараган Д., засвоївши і сприйнявши принципи, які лягли в основу військової політики Миколи I, був дуже занепокоєний їх руйнацією в часи правління Олександра II: "Моє виховання в Пажеському корпусі почалось на самому початку реактивних реформ Микола I і не дивно, що юний розум мій цілком сприйняв ці основи. Після виходу із корпусу для мене, як і для всіх вихованців державних навчальних закладів того часу, не існувало іншого ідеалу суспільного ладу, а тридцятиріччя царювання Миколи I зміцнило його в усій нашій Вітчизні, служба в лавах військ і спостереження привели мене до переконання про необхідність для нашого суспільства, для міцності Держави твердої урядової влади, а відносно військової служби особливо безперечної покори"²³¹. Він вважав, що Микола I, надаючи особливого значення дисципліні, звертаючи увагу на дрібниці, успішно впливав на виховання та підготовку юнацтва до військової служби.

Отже, зі спогадів сучасників ми змогли отримати відомості про основні риси та особливості виховання і навчання майбутніх офіцерів у другій чверті XIX ст. у Пажеському корпусі, котрі не містяться в документальних джерелах офіційного походження. Аналіз спогадів дозволяє зробити висновок, що найбільшого впливу реформ серед військових навчальних закладів зазнав саме Пажеський корпус. Зміни тут були більш відчутними тому, що у другій чверті XIX ст. за програмами навчання з'являються такі дисципліни, які були принципово новими для пажів, зокрема, це – стройова підготовка, літні воєнні табори. Також наративні джерела дають можливість простежити, як встановлювався бажаний імператору Миколі I порядок у корпусі, як і в усій державі, основою якого стала сувора дисципліна. Нововведення у системі виховання та освіти сприймалися пажами неохоче, вони були противниками

запровадження стройової підготовки і військової дисципліни, але поступово звикли до цього. Звикли й до того, що Пажеський корпус з привілейованого перетворився на звичайний військовий навчальний заклад. Сучасники імператора Миколи I, як ми могли переконатися, переважно схвально відгукувалися про введення стройових занять, літніх військових таборів, дисципліни, розуміючи, що все це їм стане у пригоді при несенні військової служби. Як свідчать джерела, суттєві відмінності існували між пажами та кадетами, про виховання та підготовку яких піде мова далі.

§ 3. Кадетські корпуси

Кадетські корпуси у системі підготовки військових кадрів були найбільш численними військово-навчальними закладами Російської імперії. Потрібно відзначити, що суттєві зміни у підготовці офіцерських кадрів та облаштування кадетських корпусів розпочинаються наприкінці XVIII ст. за імператора Павла I, який приділяв багато уваги вихованню та навчанню кадетів. Його політику у сфері військової освіти продовжили Олександр I та Микола I. На початку правління Миколи I існувало декілька кадетських корпусів, які були створені у різні часи.

Так, у Санкт-Петербурзі діяли 1-й та 2-й Кадетські корпуси, які з'явилися внаслідок перейменування 1800 р. відповідно Імператорського сухопутного кадетського корпусу та Артилерійського й інженерного корпусу. 1824 р. почав функціонувати 1-й Кадетський корпус у Москві, який виник у процесі численних перейменувань та послідовних переведень у міста Гродно, Смоленськ, Твер, Ярославль створеного 1778 р. генералом Зоричем Шкловського благородного училища. Також з 1819 року функціонував Фінляндський кадетський корпус, створений на основі Гапаньємського топографічного корпусу, відкритого 1812 р. для підготовки до військової служби дітей-уродженців Фінляндії²³².

Наприкінці 20-х рр. XIX ст. вносяться суттєві зміни у систему військових навчальних закладів і, зокрема, збільшується їх кількість як за рахунок перейменувань, так і створення нових кадетських корпусів. Так, 1829 р. Імператорський Військово-сирітський дім був

перейменований у Павлівський кадетський корпус. Сучасник відзначає, що змінилася не тільки назва військового навчального закладу, а й керівний склад, побут, життя, методи виховання та внутрішня атмосфера корпусу²³³. 1830 р. були перейменовані Тульське-Олександрівське та Тамбовське військові училища у Тульський та Тамбовський кадетські корпуси; 1844 р. Оренбурзьке-Неплюєвське військове училище було перетворено у кадетський корпус; 1845 р. Омське козаке училище – у Сибірський кадетський корпус; 1849 р. Московський Олександринський Сирітський інститут був перейменований на Олександринський кадетський корпус.

Крім того, починаючи з 1830 р., було відкрито 10 нових кадетських корпусів у губернських містах. Так, ще за часів імператора Олександра I з'явилась ідея про створення військових училищ у губернських містах, але з ряду причин вона не була реалізована. До вирішення цього питання звернулись за правління Миколи I. Як правило, губернські кадетські корпуси відкривались за рахунок дворян, які були зацікавлені в тому, щоб їх діти мали можливість отримати освіту неподалік від дому²³⁴.

Так, 1830 р. був відкритий Олександрівський малолітній кадетський корпус; 1834 р. – Новгородський графа Аракчєєва; 1835 р. – Полоцький; 1840 р. – Петровсько-Полтавський; 1842 р. – Олександрівський-Брестський; 1843 р. – Орловський-Бахтіна; 1845 р. – Михайлівський-Воронезький; 1849 р. – 2-й Московський корпус; 1852 р. – Володимирсько-Київський²³⁵.

Не без участі дворянства був відкритий Петровсько-Полтавський кадетський корпус. Зокрема, до цього корпусу мали право вступати діти дворян “Полтавської, Чернігівської, Катеринославської, Слобідсько-Української та Курської губерній. А також малолітні дворяни, діти генералів, штаб і обер-офіцерів Військового поселення в Слобідсько-Українській губернії”²³⁶. Представники дворянства кожної з зазначених губерній зробили пожертвування на майбутній військовий навчальний заклад. Станом на 1 січня 1829 р. ці суми складали: від дворян Полтавської губернії – 42466 рублів 85 коп.; Чернігівської – 5185 рублів 74 коп.; Катеринославської – 17742 рублі 01 коп.; Слобідсько-Української – 50841 рубль 04 коп.; Курської – 67114 рублів 84 коп. Окрім цього, дворяни Полтавської, Чернігівської та Слобідсько-Української губерній вирішили додатково вносити щорічно по 10 коп. з ревізької душі на потреби Полтавського кадетського корпусу, що в рік

складало до 80 тисяч рублів²³⁷. Зазначена сума коштів була покладена в Приказ Громадської Опіки, це щорічно збільшувало її за рахунок приросту відсотків. Підставою для отримання коштів з Приказу був офіційний лист, який би містив прохання про перерахування певної суми грошей та вказував конкретну мету використання цих коштів. У нашому розпорядженні є офіційний лист, датований 13 червня 1834 р., в якому міститься прохання виділити кошти на закупівлю будівельних матеріалів, необхідних для початку будівництва споруди для майбутнього кадетського корпусу²³⁸. Саме цього року розпочалося будівництво приміщень, а 1836 р., на підставі указу імператора Миколи I від 5 січня, корпусу було надано назву Петровсько-Полтавського²³⁹. Корпус відкрився 6 грудня 1840 р. і був розрахований на 400 вихованців, 270 з яких утримувались на кошти, пожертвовані дворянами.

Особливого значення у зв'язку з відкриттям губернських кадетських корпусів набув Дворянський полк. Метою створення цього спеціального військового закладу було прагнення надати можливість дітям дворян, які мають освіту, набуту у домашніх умовах або у цивільних навчальних закладах, ознайомитись з порядком несення військової служби і отримати офіцерський чин. 1832 р. цей військовий заклад був перетворений у військово-виховний заклад. З 1833 р. він приймав кадетів, які пройшли підготовчий та загальний курси навчання у губернських кадетських корпусах, для завершення військової освіти²⁴⁰. Також у Дворянському полку поряд із спеціальним був створений загальний курс навчання, тому що, як і раніше, приймали до цього військового навчального закладу дворян у віці 14-16 років, які мали домашню освіту. У перспективі було передбачено приймати до Дворянського полку тільки кадетів, випущених з губернських корпусів²⁴¹. Такою, у цілому, була структура кадетських корпусів у другій чверті XIX ст., коли поряд зі столичними були утворені й губернські кадетські корпуси, що значною мірою вплинуло на підготовку офіцерського корпусу.

Необхідно відзначити, що, на відміну від інших військово-навчальних закладів, саме кадетські корпуси були основним джерелом комплектування армії підготовленими офіцерськими кадрами. З огляду на численність кадетських корпусів і популярність їх серед дворян комплекс джерел особового походження за даною тематикою є найбільш різноманітним і репрезентабельним.

У другій чверті XIX ст., як і раніше, кадетські корпуси при підготовці офіцерських кадрів переслідували подвійну мету. Насамперед, вони надавали військову освіту, готували офіцерів для армії, але при цьому, даючи паралельно світську освіту, готували і до цивільної служби. Так, кадети, отримавши військовий чин, могли вступити і на цивільну службу, але це право отримували переважно ті, хто мав слабке здоров'я. З одного боку, це було не вигідно для держави, яка витрачала значні кошти на підготовку офіцерського корпусу, а з іншого – кадетські корпуси користувались такою популярністю в середовищі дворян, що вони вважали за обов'язок відправляти на навчання до цих військових навчальних закладів своїх дітей, незалежно від того, чи мають вони схильність до військової служби. Треба погодитись із думкою про те, що в першій половині XIX ст. кадетські корпуси замінювали дворянам і гімназії, і університет²⁴². Багато випускників кадетських корпусів, не здобувши ніякої іншої освіти, досягали високих посад і чинів.

До другої чверті XIX ст. навчальний процес у кадетських корпусах повністю залежав від керівництва і викладачів. З метою ліквідації цих недоліків 1830 р. були затверджені Загальні положення й Статут військово-навчальних закладів.

1836 р. був введений єдиний навчальний план та загальний порядок організації й облаштування, встановлені граничні вікові норми прийому в кадетські корпуси. Як правило, на навчання зараховували дітей з дев'яти до одинадцяти з половиною років. Виняток становили Олександрівський кадетський корпус для малолітніх, "малолітнє відділення" 1-го Московського кадетського корпусу, куди брали дітей у віці шести-восьми років, а також Дворянський полк та Школа гвардійських підпрапорщиків і кавалерійських юнкерів, яка була створена 1823 р. з ініціативи вел. кн. Миколи Павловича і передана йому у підпорядкування²⁴³ – до цих навчальних закладів приймали юнаків віком з 13 до 15 років.

Термін навчання у кадетських корпусах становив 9 років і поділявся на три етапи: підготовчий (1 рік), загальний (5 років), спеціальний (3 роки). У відповідності до Статуту військово-навчальних закладів, кадетські корпуси повинні були давати знання двох видів: "початкові, які слугували підставою для подальшого вдосконалення в різних науках, й остаточні, які слугували для підготовки юнаків до певного роду служби"²⁴⁴. Таким чином, окрім військових наук, у кадетських корпусах викладались Закон Божий,

російська мова та література, німецька та французька мови, математика, природничі науки, географія, історія, статистика, законодавство, краснопис, малювання та креслення.

За правилами, які існували з 1830 р., після випускного екзамену виховний комітет направляв колишнього вихованця до того чи іншого роду військ. Найкращих направляли до гвардії, кращих – підпоручиками в армію (у 1847-1849 рр.) чи надавали чин прапорщика артилерії або інженерних військ з прикомандируванням до відповідних училищ, а також (з 1840-го р.) до Генерального штабу для вступу через два роки до Академії. Решту випускали прапорщиками в польові війська.

Кадети, які не були здатні засвоїти програму навчання, випускались після першого спеціального класу прапорщиками в лінійні батальйони, а ті, які досягли 19 років і були не здатні до подальшого навчання після четвертого загального класу – у внутрішню охорону. Випускники, які були не здатні до військової служби за станом здоров'я, направлялись на цивільну службу з чинами X, XII чи XIV класів у залежності від отриманих балів. Старшинство під час випуску залежало не лише від балів, але й від унтер-офіцерських чинів, отриманих вихованцями в корпусі.

В особливому становищі перебували кадети, які прагнули стати кавалеристами. Для розподілу в кавалерію треба було подати свідоцтво про володіння достатнім майном, тому що служба в кавалерії вимагала додаткових витрат. Потрібно відзначити, що за спогадами сучасників, окрім додаткових грошових витрат, вони несли ще й моральні збитки. По-перше, кадети, які вирішили стати кавалеристами, повинні були відмовитись від офіцерського чину на певний час. Такі випускники з 1834 року прикомандировувались на півроку до Зразкового кавалерійського полку в якості юнкерів. По-друге, на них дивились з насторогою, бо натоді у суспільній думці склалося уявлення про кавалеристів, як людей здатних тільки “кутить” та “франтить” красивою формою, а слово “гусар” вживалось як синонім нероби та гультя²⁴⁵. Але з цим важко погодитись після ознайомлення зі спогадами сучасників. У той час, як “однокашники” по кадетському корпусу отримали офіцерський чин, ті, хто бажав стати кавалеристами, цього були позбавлені, оскільки повинні були пройти підготовку у Зразковому кавалерійському полку. Фактично їхнє корпусне життя з різноманітними обмеженнями, суворою регламентацією та необхідністю підпорядковуватися начальству

тривало. Наставники у Зразковому кавалерійському полку, за характеристикою сучасників, були переважно педантами і формалістами²⁴⁶.

Колишні вихованці залишали різні оцінки системі виховання й навчання у кадетських корпусах, але мають місце і схожі погляди. Так, у спогадах простежується думка про визначальну роль директора військово-навчального закладу. Саме від нього, на думку мемуаристів, багато в чому залежала обстановка у корпусі. Викладачів, офіцерів-вихователів прийнято було ділити на “улюблених” і “неулюблених”. При цьому характерно, що в один і той же проміжок часу їм надавались практично однакові характеристики. Система відносин викладачів і вихованців визначалась, перш за все, військовим характером закладу, оскільки головну роль у ній відігравали положення військових статутів. З метою уникнення вільнодумства в основу взаємовідносин були покладені принципи жорсткої субординації та суворої дисципліни.

Що стосується розбіжностей у характеристиці корпусного виховання та навчання, то це пов'язано з тим, що в історії розвитку кадетських корпусів, як і інших військово-навчальних закладів, які були об'єднані в одну галузь державного управління, можна виділити три періоди. Ця періодизація залежить не лише від ідеології, яка складала основу всієї системи підготовки офіцерських кадрів, але й від того, хто знаходився на посаді Начальника військово-навчальних закладів у той чи інший час. Так, перший період охоплює час з 1825 до 1831 р. – час приходу до влади імператора Миколи I і перебування на посаді Начальника військових навчальних закладів цесаревича Костянтина Павловича; другий – 1831-1849 рр., коли головним Начальником військово-навчальних закладів був призначений вел. кн. Михайло Павлович; третій період – 1849-1855 рр., коли управління військовими навчальними закладами успішно здійснював цесаревич Олександр Миколайович.

Усі основні заходи щодо реорганізації та перетворення системи підготовки офіцерських кадрів проводились, переважно, у другому періоді. Про це свідчать не тільки документи офіційного, але й особового походження. Так, наприклад, вихованець 2-го Кадетського корпусу, який побажав залишитись невідомим, писав: “Із вступом на престол Миколи I побут вихованців змінився на краще, як зовні, так і в моральному плані. Коли 1831 р. головним начальником був призначений вел. кн. Михайло Павлович, цей

зразковий і відданий слуга Вітчизни, цей благодійник військових навчальних закладів, тоді розпочалось справжнє перетворення корпусів, яке рухалось швидко вперед, вдосконалюючись з кожним роком²⁴⁷. Мемуарист робить подібні висновки, маючи у своєму розпорядженні матеріал для роздумів і порівнянь, оскільки став кадетом 1822 р. вже у свідомому віці і був свідком змін у кадетських корпусах.

Система підготовки офіцерських кадрів другої чверті XIX ст. стала предметом гострої критики у другій половині століття, що було пов'язано, на наш погляд, з проведенням кардинальних реформ у військовій сфері. Однак сучасники, відповідаючи на подібні критичні зауваження, сподівались, що з часом з їх мемуарів може бути складена правдива загальна характеристика того духу, який панував у військово-навчальних закладах другої чверті XIX ст., і тих заслуг, які вони мали перед російською державою та суспільством. Випускник Школи гвардійських підпрапорщиків і кавалерійських юнкерів, пізніше г.-л. І.І. Ореус, вступаючи в полеміку з критиками системи підготовки, в якій він отримав освіту, відзначав: “Внутрішній і зовнішній побут вихованців військових навчальних закладів миколаївського часу набагато відрізнявся від того, який був вироблений у період наступного царювання, і, як все в світі, мав негативні та позитивні сторони. Майже кожен із закладів мав деякі різноманітні риси, які значно впливали на подальшу діяльність молоді, яка там виховувалась, вплив цей, взагалі кажучи, був хороший”²⁴⁸.

Незважаючи на те, що кадетські корпуси були відкриті у різні часи, система виховання і навчання в них була уніфікована і багато в чому схожа. Сучасники у своїх спогадах прагнули передати дух того часу, який панував у військових навчальних закладах і який би нам не вдалося реконструювати інакше, ніж за допомогою джерел особового походження, важливість яких для наступних поколінь, і особливо для дослідників, розуміли й особи, які їх створювали. Так, наприклад, сенатор О.Д. Боровков відмічав: “Якщо б кожний голова сімейства, особливо знатного, вів журнал свого життя й свого сімейства, тоді б для історика були багаті матеріали. Одні державні акти не можуть дати детальних відомостей ні про особу, яка прославилась своїми діями, ні про події, які заслуговують особливої уваги – вони повинні поповнюватись описами очевидців”²⁴⁹. Подібних думок дотримувались не тільки цивільні, але й військові

особи. Так, на важливому значенні мемуарів для майбутніх поколінь наголошував і генерал від інфантерії О.О. Одинцов. На його думку, мемуари мають велике значення для вивчення історії, особливо, якщо вони написані освіченою людиною, яка здатна критично оцінити події, очевидцем яких вона була²⁵⁰.

Цілком природно, що очевидці кожний по-своєму висловлювали свої почуття та ставлення до минулого. Необхідно відзначити, що, в цілому, відгуки сучасників позитивні, але зустрічаються й негативні, на існування яких ми не можемо не звернути уваги. Кожен з вихованців по-своєму переживав завершення освіти і вступ у так зване доросле життя. Одні мемуаристи жалкували про те, що не повернути кадетську юність. Так, наприклад, вихованець 1-го Кадетського корпусу писав: “Я залишав корпус з незрозумілим для мене смутком і боязню перед тим, що мене чекає в майбутньому”²⁵¹. Були випускники, які не бажали присвятити себе військовій службі, а мріяли, як, наприклад, П.П. Семенов-Тяньшанський, про навчання в університеті, але при цьому з великою вдячністю відгукувались про навчальний заклад, де отримали військову освіту, розширили світогляд²⁵². Інші ж зі страхом згадували про роки навчання: “Після більше ніж двадцяти років після мого виходу з корпусу в офіцери, - пише Л.І. Януш, - мені ще доводилось бачити себе уві сні кадетом. Ці сновидіння були такі, що я зі страхом прокидався і, опам'ятавшись, відверто радів тому, що все це я бачив уві сні, і що нічого подібного зі мною вже не буде”²⁵³. А треті через багато років після випуску були раді побачити місце свого навчання: “Скориставшись першою відпусткою із Петербурга, прибувши до Москви, зрозумілим було моє бажання відвідати те місце, яке стало колискою моєї освіти”²⁵⁴. Слова “зрозумілим було моє бажання”, на нашу думку, є свідченням існування в офіцерському середовищі традиції, яка стала невід'ємною частиною суспільної думки. Фактично у цій фразі ми бачимо чітку формулу поведінки колишніх вихованців кадетських корпусів, але, як ми могли переконатися, ця формула не стала загальноприйнятою. Отже, постає питання: що ж втрачали з жалем одні і не бажали повернути інші?

У другій чверті XIX ст. склалась своєрідна система виховання та навчання кадетів, що дозволяло номінально називати юнаків, які в той час навчались, “кадетами миколаївського часу”. Почнемо, перш за все, з навчання. Тією чи іншою мірою мемуаристи, які були вихованцями цих військових навчальних закладів, давали

характеристику директорам, учителям, вихованцям. Як правило, ті, що навчались в один і той же час, характеризували однаково позитивно чи негативно одних і тих же осіб. Хто, як не вихованці, постійно спілкуючись зі своїми наставниками, могли бачити їхні як позитивні, так і негативні сторони. Жоден документ офіційного походження не може нести в собі подібної інформації.

Про те, що система підготовки в другій чверті XIX ст. поступово покращувалась у порівнянні з попереднім періодом, видно з того, що вихованці військових навчальних закладів першої чверті XIX ст. нерідко відзначали не дуже сумлінне відношення викладачів до своїх обов'язків. Особливо погано, з точки зору мемуаристів, виконували свої обов'язки викладачі-іноземці (як правило, іноземні мови викладалися саме іноземцями, тому мемуаристи не розрізняють викладачів-іноземців і викладачів іноземних мов), “які їли й дрімали у присутності вихованців, а бувало, й лазили на піч за закинутими туди чобітьми, які знімались перед сном після вечері”²⁵⁵. З одного боку, недобросовісні вчителі, а з другого боку, корпоративність, яка панувала в корпусах, призводили до того, що, якщо вихованець і знав іноземну мову, то в таких умовах швидко її забував.

У той час з іноземних мов вивчали переважно французьку й німецьку, але особливо негативно ставились вихованці до останньої. Один із вихованців зазначав, що особливо кадети ігнорували німецьку мову, їх відношення до викладача межувало навіть зі злістю²⁵⁶. Незважаючи на те, що система освіти покращувалась, ставлення до викладачів-іноземців практично не змінилось. Вихованець, який навчався у 50-х рр. XIX ст., також відзначав, що кадети не любили й не поважали вчителя німецької мови і намагались всіляко йому зашкодити²⁵⁷. Колишній кадет 2-го Московського кадетського корпусу Януш, також не обійшов увагою викладачів іноземних мов: “Викладачами іноземних мов, – пише він, – були в нас французи та німці, які не вміли говорити по-російськи, й тому були невільною причиною різних шкільних витівок з боку кадетів”²⁵⁸. Однак, в останньому випадку ми не знаходимо злоби, яка раніше побутувала в мемуарах, а лише співчуття. Про погані знання і рівень підготовки з іноземних мов у Дворянському полку ми довідуємось зі спогадів його вихованця²⁵⁹, що дає нам підстави зробити висновок про низький рівень підготовки з іноземних мов у

губернських кадетських корпусах, випускники яких завершували освіту в цьому закладі.

Кадети вдавалися до різних хитрощів, щоб відволікти вчителя від уроку, задавали різні питання, які не відносились до справи, просили надати їм допомогу у таких дрібницях, як, наприклад, чистці чи заточуванні пера і таке інше, тобто усіма можливими методами намагались звести урок нанівець. Але не всі вчителі були однаково податливі на хитрощі вихованців. “З учителем історії, – пише Заїлійський, – важко було розмовляти. Він не піддавався ні на які хитрощі кадетів”²⁶⁰.

Подібна практика мала місце в усіх навчальних закладах. Однак, необхідно відзначити, що не лише внаслідок лінощів вихованці не готувалися до деяких уроків, що відбивалось безпосередньо на них як на майбутніх спеціалістах, але й тому, що більшість викладачів на могли чи не хотіли налагодити хороші стосунки з кадетами, хоча з боку уряду були вжиті заходи для поліпшення методики проведення навчальних занять. До початку 30-х рр. XIX ст., власне, не було чітко оформленої педагогічної програми в галузі навчання та виховання.

Особливе значення для розуміння шляхів впровадження педагогічних ідей у військово-навчальних закладах має записка “Афоризми про виховання кадетів”, яка була надіслана з Головного Штабу в Комітет з питань військових навчальних закладів на розгляд графу К.І. Опперману. Записка була присвячена питанням військової освіти, її місцю й ролі в суспільному житті. При цьому підкреслювалось, “що військовий – це, перш за все, людина, якій притаманне все людське. Тому військова освіта повинна відповідати загальним принципам освіти. Життя офіцера набагато більш наповнене, ніж іншого індивіда, він проводить життя в командуванні іншими людьми, в заняттях, і кожна його хвилина розписана упродовж дня. Його освіта не повинна відрізнятись від освіти будь-якого іншого члена людського суспільства”²⁶¹. Велика увага в “Записці” приділяється питанням покарання, дружби, організації занять, розваги, побуту кадетів. Багато положень цієї записки були враховані й реалізовані на практиці.

До 1836 р. статус викладачів у корпусах був невизначеним, можливо, внаслідок цього складались несприятливі обставини з формуванням викладацького складу. Тим більше, що у військовому середовищі з неприязню ставилися до офіцерів, які обрали місцем

служби військові навчальні заклади. Серед сучасників побутувала думка, що у відомстві військових навчальних закладів служать або нездібні, або змушені до цього життєвими обставинами офіцери²⁶². З метою поліпшення справ у цій сфері уряд 1836 р. видав “Положення про службу по навчальній частині”. За цим Положенням, викладачі обирались “начальством закладу з людей, які були відомі своїми правилами, мали основні відомості про науки й достатній досвід у справі виховання”.

Виділялись три групи викладачів: до 1-ої належали військові й цивільні чиновники, які, перебуваючи на службі (не пов’язаній з навчанням) при одному із військових навчальних закладів чи в іншому відомстві, займалися викладанням навчальних предметів лише у вільний час; до 2-ої належали викладачі, вчена чи викладацька дійсна служба яких належала до інших відомств; до 3-ої – викладачі, які мали військові й цивільні чини, викладацька дійсна служба яких належала до відомства військово-навчальних закладів. Викладачі, які відносились до третьої групи, могли викладати не лише у військово-навчальних закладах, але й у навчальних закладах інших відомств, а також бути членами якої-небудь Ради, Комітету й ученої організації, вважаючись, однак, на дійсній службі тільки при тому військово-навчальному закладі, де знаходився їхній послужний список, де зберігалися всі документи про їх походження, звання й права, і звідки він представлявся у відповідний департамент на вислугу років і наступне підвищення в чині.

Також, згідно з Положенням, ті, хто бажав викладати в кадетських корпусах, повинні були пройти відповідне випробування. Воно полягало в тому, що кожен пошукувач вакантного місця мав дати пробну лекцію у присутності інспектора класів, старших учителів з того ж предмета і професора вищого навчального закладу²⁶³. З 1836 р. до викладачів військово-навчальних закладів були віднесені інспектори класів, їх помічники, викладачі предметів, мов, мистецтв, репетитори з предметів, бібліотекарі, працівники кабінетів і музеїв, помічники вчителів фехтування, гімнастики, танців, верхової їзди й плавання. Усі вищеперераховані особи вважались такими, що перебували на державній службі, що відбивалось безпосередньо на їхньому суспільному статусі й матеріальному стані, оскільки раніше вчителі не користувались тими привілеями, якими користувались чиновники. Ці зміни мали

позитивні наслідки, зокрема, це сприяло покращанню якості викладання.

Починаючи з 40-х рр. і, особливо, у передреформний час, викладачами у кадетських корпусах дедалі частіше ставали особи з університетською освітою, які, окрім загального підвищення рівня освіти, вносили в корпусне життя відлуння суспільно-політичних проблем епохи. Однак, у цілому, рівень викладання у кадетських корпусах залишався нерівним, і далеко не всюди встигли сформуватися власні багаті традиції, бібліотеки й спеціальні навчальні кабінети. При цьому, головними факторами процесу викладання й навчання, на наш погляд, все-таки залишались особистість і рівень кваліфікації викладачів, вибір яких багато в чому залежав від директора корпусу. Тобто, суб'єктивний фактор відіграв у цьому випадку визначальну роль. Так, наприклад, з 1834 р., коли директором Дворянського полку був М.М. Пуцин (раніше вихованець цього ж навчального закладу), рівень освіти тут значно зріс, про що свідчать у своїх спогадах колишні вихованці. Зокрема, вихованець Дворянського полку зазначав, що М.М. Пуцин багато працював над тим, щоб позбутися негативних оцінок, які дісталися Дворянському полку у спадок від попередніх часів, а також піклувався про розумове та моральне виховання, намагався прищепити вихованцям почуття гідності, честі, обов'язку перед імператором та Вітчизною²⁶⁴. Те, що Дворянський полк у другій чверті ХІХ ст. став одним з найважливіших військових навчальних закладів, дає підставу відзначити, що такого рівня цей заклад досяг і завдяки його директору М.М. Пуцину.

У Дворянському полку, як і в будь-якому іншому навчальному закладі військового відомства, учитель розглядався учнями, як посередник “між світом і казармою”, а тому вони завжди пред'являли до нього особливо високі вимоги. Перш за все, це стосувалось учителів гуманітарних предметів.

Слід підкреслити, що з 1848 р. в кадетських корпусах виявляється ціла плеяда талановитих і улюблених вихованцями викладачів, що стосувалось не лише столичних (1-й Кадетський в Петербурзі, 1-й Кадетський в Москві, Олександринський сирітський в Москві, Дворянський полк та інші), але й провінційних корпусів, у яких роль викладача, як провідника передових ідей, була особливо велика. Так, за спогадами М.О. Домонтовича, у Полтавсько-Петрівському кадетському корпусі саме завдяки вчителю

словесності випускники дізнались про суперечки західників і слов'янофілів²⁶⁵. Невипадково у спогадах колишніх вихованців саме діяльність викладачів оцінювалась особливо високо, набагато вище, ніж діяльність директора та офіцерів, які там служили. У захваті від своїх викладачів був і вихованець Школи гвардійських підпрапорщиків і кавалерійських юнкерів, який також зазначав, що викладачі були гарно підібрані й серед них було багато професорів з університету²⁶⁶.

Необхідно відзначити, що для корпусу як столичного, так і провінційного, центральною була все ж таки не фігура офіцера-учителя, а, насамперед, офіцера – ротного командира, офіцера – вихователя, чергового офіцера, які, як правило, були набагато менш популярні у середовищі вихованців. Однак, таку оцінку слід визнати закономірною: на долю саме цієї категорії посадових осіб випадали тяжкі й неприємні обов'язки карати вихованців за провини.

Уся виховна робота була зосереджена в руках офіцерів-вихователів. Вони керували “моральним, фізичним і військовим навчанням”, несли відповідальність за поведінку кадетів, призначали покарання за порушення й керували усім повсякденним життям кадетів у корпусі. З 1835 р. в кадетських корпусах були організовані Виховні комітети, які були зобов'язані контролювати усі сфери життя кадетів, а також слідкувати за “розумовою освітою” вихованців. Головами таких комітетів у корпусах ставали їхні директори, а членами – інспектори класів, батальйонні командири і поліцмейстери. Комітети стежили за виконанням наказів Штабу військових навчальних закладів, обговорювали способи реалізації їхніх рішень, складали щорічні звіти, заслуховували ротних командирів і періодично обговорювали результати успішності вихованців²⁶⁷.

Аналізуючи навчально-виховний процес у кадетських корпусах, не можна не звернути увагу на дисциплінарні заходи, характерні для того чи іншого кадетського корпусу і для всіх військово-навчальних закладів у цілому. Невипадково тема “злочину й покарання” – одна з найбільш популярних у кадетських спогадах, причому, покарання завжди переважали у порівнянні із заохоченнями. Дисциплінарні заходи, як частина виховної роботи, завжди перебували у центрі уваги корпусного начальства й уряду: з 1826 р. – Комітету з питань військових навчальних закладів, а з

1832 р. – Головного штабу військових навчальних закладів. Тема “покарання” займає центральне місце як у записці “Афоризми про виховання кадетів”, так і у спогадах вихованців. Згадуючи кадетське минуле, О. Заїлійський писав: “Нескінченним потоком тягнулись одноманітні дні мого корпусного життя. Я спостерігав за собою щохвилинний нагляд, повноправність усіх і кожного розпоряджатись моєю особистістю і зробився я невпевненим, мовчазним і тихим, боячись бути покараним”²⁶⁸.

Життя вихованців у кадетських корпусах було повністю регламентоване. Їхній день починався з барабанного бою, який сповіщав про підйом і тривав під неупинним контролем і наглядом. Сучасник також зазначав, що у кадетів не було своєї власної волі, бо вони жили і діяли за наказом і командою начальства²⁶⁹. Вихованці не могли самостійно виходити за межі корпусу, їх відпускали лише у супроводі службовців, родичів або за ними присилали осіб, які були прислугою у батьків. Іноді складались абсолютно смішні ситуації: за кадетом випускного класу присилали його молодшу сестру. Ці заходи викликали відкрите невдоволення вихованців і призводили до зіткнень з корпусним начальством. В основному вихованців відпускали за межі корпусу у великі церковні свята – на Різдво, Хрещення, Великдень, а також у вихідні дні. Але, як зазначали сучасники, керівництво корпусів робило це неохоче²⁷⁰. Такі відпустки були можливі тільки для вихованців, які мали рідних або знайомих у місті, де знаходився корпус. Ті ж вихованці, які не мали до кого піти, постійно перебували в стінах корпусу і могли в них залишатись аж до випуску. Обов’язковою умовою отримання відпустки була відсутність незадовільних балів і зразкова поведінка.

На засіданнях Виховних комітетів у кадетських корпусах і в Навчальному комітеті Головного штабу військових навчальних закладів неодноразово обговорювалось питання про затвердження балів за поведінку. 1835 р. була затверджена єдина для усіх кадетських корпусів система атестації поведінки, яка 1842 р. була переглянута Особливим комітетом під головуванням Я.І. Ростовцева. Усі бали за поведінку були поділені на п’ять розрядів: бали 1,2,3 відповідали незадовільній поведінці, бали 4,5,6 – посередній, бали 7,8,9 – добрій, бали 10,11 – цілком добрій, бал 12 – відмінній. У “Правилах для призначення балів вихованцям військово-навчальних закладів за поведінку” надавались критерії віднесення до кожного розряду²⁷¹.

Вихованець, який мав усі необхідні складові для отримання відпустки, міг бути її позбавлений за найменшу провину. Позбавлення такого права було одним із різновидів покарання. Досить часто такі стягнення дуже сильно впливали на самолюбство кадетів. Перш ніж передати вихованця супроводжуючому, проводився ретельний огляд його зовнішності. За спогадами колишнього вихованця, відбувалося це у суботу, після вечірніх уроків. Усі, хто мав право на відпустку, швидко вдягались у відповідну форму, шикувались у шеренгу і піддавались ретельному огляду. Лише переконавшись у тому, що всі, хто мав право на відпустку, вдягнені як слід, їх відводили в приймальню, де видавали відпускні білети, а самих кадетів передавали тим, хто за ними з'явився²⁷². Питання про надання відпустки вирішувалося безпосередньо ротним офіцером, і навіть той, хто мав право на відпустку, міг бути її позбавлений під час огляду. Саме за це кадети переважно і не любили своїх офіцерів-вихователів, однак були й такі ротні офіцери, які не зловживали своїм становищем і могли знайти спільну мову з вихованцями. "Черговому офіцеру, - пише М.Я. Ольшевський, - треба було мати багато такту, терпіння й холонокрів'я, щоб уміти контактувати з кадетами взагалі, і щоб, якщо не користуватися їхньою любов'ю, то не підпадати під їх насмішки і навіть балаганні витівки. Небагато було офіцерів, які жодного разу не були піддані насмішкам чи презирству"²⁷³.

Бали за поведінку відігравали у житті кадета визначальну роль і не лише дозволяли відправитись у відпустку, але й зайняти відповідне положення як у корпусі, так і в суспільстві після випуску в офіцери. Ті, хто мав 7 балів за поведінку, переводився у гренадери (це була краща рота в корпусі), 8 – призначались єфрейторами, 9 – молодшими унтер-офіцерами. Під час випуску з корпусу бал за поведінку також мав вирішальне значення: за наявності у випускника 7 балів він призначався офіцером у внутрішню охорону, ті, хто мав 12 балів ставали офіцерами гвардії. Упродовж перших 4-х місяців новозарахованим вихованцям не виставлялись бали за поведінку, а при першій атестації максимальний бал не міг перевищувати 7. Вихованці молодших рот (неранжированої та другої мушкетерської) не отримували більше 9-ти балів.

У результаті в кадетських корпусах склалась відповідна практика заохочення й покарання вихованців. У якості заохочення вживались такі заходи: похвала чи подяка в присутності товаришів;

позитивні відгуки, які відправлялись батькам, родичам; відпустка у святкові дні додому, до театру чи на прогулянку; дозвіл ходити по місту без супроводжуючих; звільнення у святкові дні від караулів; призначення ординарцями й гінцями у палац; подяка в наказі по корпусу чи по Головному штабу; перевід із мушкетерської роти в гренадерську; збільшення балів за поведінку; призначення в єфрейтори, унтер-офіцери й фельдфебелі; зарахування в камерпажі (у Пажеському корпусі); запрошення на обід до спадкоємця престолу; видача похвальних листів і подарунків із занесенням імен нагороджених до особливої книги²⁷⁴. Також у корпусах увійшло у практику з 1835 року вивішувати червоні та чорні дошки, на яких писали імена відповідно старанних кадетів та ледарів, яких залишили у тому ж класі на другий рік²⁷⁵.

До системи покарань входили: зауваження чи догана (наодинці чи перед товаришами); стояння в кутку, біля класної дошки, заборона гратися, позбавлення першої чи другої страви; позачергові караули у святкові дні; повторення уроків у святковий час; пересаджування у класах за особливий стіл лінивих і стояння біля столу чи барабана під час обіду; стояння на колінах; перевід у мушкетерську роту з гренадерської, зниження балу за поведінку; догана в наказі; позбавлення темляка й зняття погонів; арешт і утримування в карцері на хлібі й воді; перевід з вищого класу до нижчого; розжалування з єфрейторів, унтер-офіцерів і фельдфебелів; носіння старої чи сірої куртки; покарання різками; виключення із кадетського корпусу²⁷⁶.

Усі заходи заохочення і покарання вихованців пропонувались й обговорювались на засіданнях Виховного комітету і пізніше були прийняті в усіх середніх військових навчальних закладах. У спогадах випускників покарання займали більше місця, ніж заохочення, і, на їхню думку, найбільш поширеним покаранням була різка. “Різка в той час (30-ті рр. XIX ст. – О.К.) в корпусах настільки була звичайною справою, – відзначав В.О. Шомпульов, - що навряд чи хто-небудь її унікав, тому вона й не вважалась ганебною чи образливою”²⁷⁷. Більше того, покарання різками навіть давали певні переваги. Кадети, які звикли до постійних покарань, сприймали це з гумором. Зі спогадів М.О. Крилова дізнаємося, що в неранжированій роті не вважався той кадетом, кого жодного разу не висікли. Тих, кого висікли перший раз, товариші підвищували в кадети, другий раз – в єфрейтори, третій – в унтер-офіцери і так далі. Деякі за рік

чи два, не досягнувши віку 12 років, доходили до “фельдмаршала”²⁷⁸. У такий спосіб, на нашу думку, кадети намагались протиставити себе керівному складу військового навчального закладу і безпосереднім викладачам та вихователям. Один з вихованців Дворянського полку намагався знайти відповідь на запитання про те, що може бути більш жахливим, ніж публічне тілесне покарання? І не знаходив, хоча визнавав, що цей різновид покарань був звичайною справою²⁷⁹.

Для прикладу наведемо деякі записи з журналів Виховного комітету 1-го Кадетського корпусу за 1835 р.: “кадети Іван Турганівський і Михайлов за запізнення в шеренгу покарані арештом”; “кадет Микола Єльчанінов, 17 років, за те, що побив товариша, який порушив і не підтримав звички деяких кадетів не говорити деякий час із тими, хто вступив в роту, отримав зниження на два бали наказом директора, який виданий по корпусу, переведений із роти Його Величності за віком його в 1-шу мушкетерську роту й посаджений в одиночну кімнату аж до наказу”; “кадет Петро Басов, будучи звільненим на свято до родичів під приводом видуманої хвороби, не з’явився в корпус для заміни білизни, крім цього, попросив для відпустки шинель у музиканта Петра Семенова, продав її фельдшеру, за що був покараний: за першу провину був позбавлений права на відпустку надалі до наказу, а за останню – 20-ма ударами різок, посаджений в окрему кімнату й знижений на 3 бали за поведінку”, “кадет Костянтин Савицький, 16 років, за лінощі, які постійно виявляв з географії, покараний 10-ма ударами різок і на весь рекреаційний період навчання посаджений за окремий стіл”²⁸⁰. З наведених записів видно, що навіть за найменшу провину, як от, запізнення, кадета очікувало покарання. На наш погляд, це було пов’язано з проведенням курсу на насадження суворої дисципліни та надмірної опіки, потреба в якій, з точки зору правлячих кіл, виникла після подій 14 грудня 1825 р. Але, незважаючи на дисциплінарні заходи, кадети вдавались до різноманітних порушень.

Була визначена навіть специфіка вчинків у різних навчальних закладах. Зокрема, у Дворянському полку було прийнято піддавати покаранню кадетів-випускників аж до розжалування у солдати за те, що вони вдягали офіцерський мундир до того, як був оголошений наказ про присвоєння офіцерського чину²⁸¹. У Школі гвардійських підпрапорщиків і кавалерійських юнкерів особливо ретельно

слідкували за тим, щоб кадети не користувались екіпажем. За цим суворо слідкував сам вел. кн. Михайло Павлович. Річ у тім, що вихованці Школи, єдині з усіх вихованців військових навчальних закладів, чомусь були позбавлені права користуватись екіпажем і кучером. У випадку порушення цього правила “порушники” піддавались арешту з ув'язненням у карцері. Про подібні випадки збереглися численні спогади колишніх вихованців Школи. Таким же переслідуванням піддавались і курці, тому вони мали бути дуже винахідливими, щоб не потрапити на очі корпусному начальству.

Найбільш суворою мірою покарання впродовж усього періоду існування кадетських корпусів було виключення з корпусу. Категорія порушень, які викликали таке покарання, не змінювалась практично півстоліття. До таких порушень відносились, у першу чергу, крадіжки, а також невиконання наказів начальства (наприклад, ротного командира, чергового офіцера, іноді самого директора, хоча причини непокори були різні), бунт через погану їжу, бійки. Останнє слово у рішенні справи про виключення з корпусу за порушення залишалось за імператором.

Такому покаранню досить часто піддавали вихованців військових навчальних закладів. Зокрема, в наказах за 1826 р. читаємо: за велінням Його Імператорської Величності 1) дворянського полку дворянина Миколу К-ва за непослух свого штабс-капітана Жукова покарати різками і виписати, для прикладу іншим, рядовим у один з армійських полків; 2) дворянського полку дворянина Лева І-ва, який вдарив вчителя французької мови Б-ва у присутності всього класу, покарати різками, а потім виписати, для прикладу іншим, у 46 єгерський полк рядовим²⁸².

Як свідчать джерела, дисципліна у кадетських корпусах, незважаючи на численні заходи уряду, була не на найвищому рівні. У зв'язку з цим 1841 р. Начальник Штабу управління військовими навчальними закладами Я.І. Ростовцев видав цілий ряд наказів з метою “підвищення дисципліни” у 2-му Кадетському корпусі. Сталося це після того, як 22 вересня 1841 р. під час відвідування класів 2-го Кадетського корпусу, Я.І. Ростовцев “помітив, що деякі із вихованців не вміють навіть гідно встати під час входу Начальника; багато хто стоїть, розставивши ноги чи спираючись на лаву руками; а непристойність іноді зводилась до того, що вони закінчували між собою розмову, яку вели до цього, один з них навіть дозволив собі посміхнутись. Подібної зухвалості й незнання правил гідної

поведінки й правил співжиття я ніколи не сподівався знайти серед вихованців військових навчальних закладів. Цей випадок переконує мене, що, на сором нам, між вихованцями 2-го Кадетського корпусу є такі, які незнанням найпростіших правил гідної поведінки доказують, що вони не вміють розуміти й цінувати милостивої уваги й турботи про них Його Імператорської Високості Головного нашого начальника й не заслуговують честі й щастя називатись вихованцями Государя Імператора”²⁸³.

Заходи, вжиті Я.І.Ростовцевим, були помічені вихованцями. Про це свідчать спогади Лелюхіна, на думку якого, ці заходи щодо покращання дисципліни в 2-му Кадетському корпусі можуть бути названі реформою корпусу: “У перші роки мого життя в корпусі (вступив 1837 р. – О.К.) у побуті кадетів, їхньому розумінні було багато дикого й незрозумілого. Все, що було до Ростовцева, – стародавня історія корпусу; все, що розпочалося з нього, – нова. Того року (1841 р. – О.К.) була здійснена реформа, яка знищила класні громади, скинула з п’єдесталу дикі кадетські ідеали, змінила спосіб мислення, уявлення кадетів”²⁸⁴.

Замкнуте середовище кадетських корпусів було сприятливим для прояву норм звичаєвого права, яке панувало в корпусах і виявлялось у різного роду відхиленнях. У сьогоденному армійському житті такі прояви також мають місце і називаються “нестатутними відносинами”. У закритих навчальних закладах, якими були кадетські корпуси, подібні “ненормальності” були неминучими і не залежали ні від держави, ні від законів, ні від епохи. Як правило, “нестатутні” відносини складались між старшими й молодшими вихованцями, про що пишуть практично усі сучасники, тим самим визнаючи їх існування. Так, 1826 р. сучасник вказував, що одним з основних завдань уряду, на його думку, має стати викорінення “розпусти” з кадетських корпусів, яка стала невід’ємною частиною життя і побуту кадетів²⁸⁵. Особливо тяжким у корпусах було становище кадета-новачка. Якщо в корпусі з’являвся новачок, ця подія звертала на себе особливу увагу всіх кадетів. Вихованець 2-го Московського кадетського корпусу описує свої перші враження і перше знайомство з корпусом у такий спосіб: “Я відчув на собі погляди усіх кадетів, які розглядали мене, як новачка. До мене підійшов досить високий кадет і, ставши переді мною, почав мене розглядати, я також став дивитись на нього, що йому, мабуть, не сподобалось, і він вдарив мене по вуху. Стурбований і

зневажений, я кинувся до нього, підскочив і вдарив його по обличчю. Він, звичайно ж, не залишився в боргу й, як більш сильний, відлупцював мене, як йому хотілось”²⁸⁶. Це був не поодинокий випадок зустрічі новоприбулого вихованця. Подібні відносини між старшими й молодшими, “осілими” й “кочовими” існували в усіх військових навчальних закладах і негативно впливали на взаємовідносини між вихованцями.

Своєрідним феноменом корпусного життя був так званий “старий кадет”. Сучасники відмічали, що кожен військовий навчальний заклад, кожна рота мала своїх “старих кадетів”, які були на рахунку у начальства. До цієї категорії належали “ледарі, які погано навчались, справжні порушники дисципліни й коноводи усіх бійок і бешкетів”²⁸⁷. Негативний вплив “старих кадетів” мав місце і у другій чверті ХІХ ст., хоча внаслідок боротьби з цим явищем наприкінці 40-х років цей феномен поступово зникає. Образ “старого кадета” описують й мемуаристи: “Ноги колесом чи криві, куртка й штани забруднені, а інколи й порвані; гачки на комірці і декілька ґудзиків на борту незастебнуті; чоботи нечищені; волосся нерозчесане, руки подряпані з брудними нігтями, кулаки стиснуті, обличчя похмуре, а часто й побите; розмова груба й непослідовна, голос басистий”²⁸⁸. Самі кадети були неспроможні боротися з такими негативними особистостями, хоча й називали їх “рогатими”. Начальство корпусів, знаючи про наявність таких вихованців, вживало заходів до наведення порядку, однак, це не завжди вдавалося.

“Старих кадетів” суворо карали аж до виключення їх із корпусу чи випускали в армію унтер-офіцерами. Необхідно відзначити, що до таких крайніх заходів вдавались дуже рідко, оскільки це негативно впливало на імідж навчального закладу. Тому, як правило, перевиховання закінчувалось карцером чи різками. Порятунком у таких випадках були так звані “посилені випуски” з корпусів, коли, за висловом сучасників, корпуси “очищали” від небажаних кадетів. Подібні чищення були 1848 р. Усіх кадетів, які по декілька років навчались у тих самих класах і досягли зрілого віку, випускали прапорщиками в лінійні батальйони і у внутрішню охорону. Тих, хто залишався по п’ять і більше років у молодших класах, переводили в юнкери. У такий спосіб посилені випуски допомагали очистити корпус від “старого кадетського духу”²⁸⁹.

Але завдяки урядовим заходам у корпусах поступово відбувались поліпшення дисципліни і відповідно внутрішньої атмосфери, про що також знаходимо відомості у спогадах. Поліпшення ці були певною мірою пов'язані й з тим, що кадетські корпуси часто відвідував імператор Микола I. Зокрема, вихованець 2-го Кадетського корпусу у Санкт-Петербурзі відзначав, що: "Государ бував у нас у корпусі нерідко, і він стояв близько до нас. Ми любили його за простоту та батьківське відношення і користувалися особливими симпатіями государя"²⁹⁰. Також частим гостем у військових навчальних закладах був їх Головний директор генерал М.І. Демидов. Сучасники відмічають, що на навчальну частину Демидов звертав особливу увагу, сам займався перевіркою ходу занять, відвідуючи не менше одного разу на тиждень кожен корпус під час лекцій. Завдяки страху потрапити під його грім і блискавку, викорінились колишні лінощі. Треба погодитись з твердженням, що призначення Демидова на посаду Головного директора кадетських корпусів було більш, ніж вдалим²⁹¹. Під таким прискіпливим наглядом положення "старого кадета" стало слабшати й, за свідченням сучасників, представники цього типу поступово стали зникати, тому що їх почали уникати товариші, й вони, не зустрічаючи підтримки, невільно стали примикати до загальної маси вихованців²⁹².

Звичайною справою у військових навчальних закладах були бійки, незважаючи на те, що за це були передбачені суворі стягнення. Лелюхін, наприклад, відзначав, що такі випадки були дуже поширені. Про тих кадетів, які виділялись у бійці, товариші говорили з повагою, до тих же, хто виявив себе невпевненим і боягузом, ставились з презирством, не розмовляли з ними²⁹³. Бійки відбувались не лише між вихованцями одного корпусу, але й між корпусами. Це свідчило про те, що існуюча корпоративність між вихованцями одного корпусу, не існувала між кадетами різних корпусів. Таке почуття ворожнечі до вихованця іншого навчального закладу могло зберігатись протягом усього життя. Так, наприклад, кадети 2-го Кадетського корпусу в Петербурзі упереджено ставились до вихованців Дворянського полку. Особливо гострим було протистояння між пажами й кадетами. Бійки між корпусами ставали справжньою бідою під час табірних зборів.

Необхідним елементом системи навчання в кадетських корпусах було військово-фізичне виховання. На першому місці у цій

системі знаходились стройові заняття, які, як і в Пажеському корпусі, включали в себе, окрім поодиначного навчання виправці, ружейним прийомам, стройовому кроку, також взводні, ротні та батальйонні вчення. Саме стройовий крок вважався апогеєм військової підготовки у другій чверті ХІХ ст. Зі спогадів сучасників довідуємось, що успіхи у стройових заняттях превалювали над досягненнями у заняттях класних, і керівництво цінувало більше того кадета, який краще робив ружейні прийоми, ніж того, хто отримав високі бали на теоретичних заняттях²⁹⁴. За військовою підготовкою кадетів особисто слідували імператор Микола І та вел. кн. Михайло Павлович. Так, вихованець 2-го Кадетського корпусу О. Богородський відзначав, що під час навчання у корпусі він за успіхи у стройовій підготовці був призначений ординарцем вел. кн. Михайла Павловича, який велику увагу звертав саме на цей бік навчання²⁹⁵. Стройові заняття у військових навчальних закладах проводились упродовж року: взимку – двічі на день, а влітку – у військових таборах, де кадети перебували півтора місяця.

З 1826 р. відновлюються літні виходи в табори, що дуже пожвавило життя кадетів, оскільки багато з них через відсутність родичів у місті, де був розташований корпус, не мали можливості залишати будинок корпусу. “Походи кадетів у табори були безпосередньо розважальними прогулянками”, - згадує Тимченко-Рубан²⁹⁶. Подібні характеристики табірним зборам дають й інші сучасники. Також з радістю кадети навчались “фронту”. На нашу думку, радість ця була здебільшого вимушеною, оскільки уміння виконувати вправи та прийоми зі зброєю давало право кадетам на відповідні пільги. “Фронтна освіта, – пише М.Я. Ольшевський, – не вимагала такого невпинного спостереження й спонукання, як наука. Кожен кадет, якщо він не був кривоніжкою чи слабосильним, сам намагався скоріше бути фронтовиком, тобто потрапити до стройового складу роти, тому що з того часу він набув право ходити на паради й у табори”²⁹⁷.

Особливо цінні спогади про походи в табори й табірне життя вихованців Петербурзьких кадетських корпусів, які мали можливість під час табірних зборів, що проходили в Петергофі, спілкуватись з імператором Миколою І. Про добрі стосунки між кадетами й імператором згадують багато сучасників. “Імператор Микола Павлович, – пише М.І. Воронов, – упродовж усього свого царювання з особливими любов’ю та турботою відносився до вихованців

кадетських корпусів”²⁹⁸. Це було видно особливо в табірний період, так як табір був розташований неподалік від Олександрії – літньої резиденції царської сім’ї. Кадети мали право у вихідні дні приходити в Олександрійський парк і прогулюватись там. Часто до них приєднувались діти імператора і сам Микола I. Правом проходити на територію парку користувались лише вихованці, на відміну від вихователів і начальників. Ця обставина робила прогулянки в Олександрії більш улюбленим заняттям кадетів, бо саме тут вони могли відчувати ту любов і ласку, яку імператор виявляв до своїх “дітей”, як він метафорично називав кадетів, вони ж віддячували йому в основному тим же²⁹⁹.

Ставлення сучасників до кадетських корпусів було неоднозначним. Існують різноманітні відгуки: від схвалення з боку більшості випускників до критики й осуду з боку окремих сучасників. Так, наприклад, негативно до кадетських корпусів ставились Л. Жемчужников³⁰⁰, Л. Дубельт та інші. На думку Л. Дубельта, “казенне виховання псує молодь. У кадетських корпусах панує такий дух непокори, таке відчуження від усього прекрасного, такий страшний егоїзм, що й найкращий юнак заражається цими недугами; потім несе в суспільство й поширює їх там; а оскільки суспільство наповнене вихованцями корпусів, то чи ж дивно, що ця зараза кожного дня стає сильнішою! Корпуси коштують казні дуже дорого, але вони гублять Росію, знищуючи всі хороші почуття в молодих людей і замінюють добрі батьківські правила якимось непереборним буйством, яке ні в чому не знає міри”³⁰¹. По-перше, навряд чи можна погодитись з таким поглядом на місце й роль кадетських корпусів у суспільстві. І, по-друге, не треба забувати, що Дубельт тлумачив корпусну систему з власної точки зору: корпуси для нього – розсадник вільнодумства. Судячи по кількості бажаючих вступити в корпуси, чисельність яких постійно зростала, логічно вважати, що корпуси були дуже популярні в Росії, особливо тому, що навчання та виховання в них відбувалось за кошти держави. Популярність кадетських корпусів тих часів також пов’язана з тим, що військова кар’єра вважалася престижною. Це було притаманним не тільки дрібному, але й родовитому дворянству. Мещеряков П. перед отриманням офіцерського чину зазначав, що нарешті його давня мрія здійсниться³⁰². Про це свідчить велика кількість спогадів колишніх випускників кадетських корпусів, які зберігали добру пам’ять про них. Їхні спогади стали своєрідною відповіддю на

несправедливу критику, особливо поширену в 60-х рр. XIX ст., на адресу навчальних закладів, які їх виховали.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. настав час, коли взяли реванш колишні кадети. Їхні спогади побудовані переважно, як полеміка з системою військових гімназій. У цьому виявилась опозиційність мемуаристів політиці військового міністра Д.О. Мілютіна, який отримав освіту у гімназії при Московському університеті, за власним визнанням, досить поверхову, хоча пізніше він і закінчив Академію Генерального штабу, пройшов декілька кавказьких кампаній, але так і залишився в очах багатьох військових цивільною людиною. Зокрема, у своїх спогадах П.П. Карцов, коли говорив про перевагу саме військової освіти для подальшої успішної військової служби, підкреслював, що колишнім гімназістам цього не зрозуміти³⁰³.

Критичне ставлення до мілютинської реформи зустрічаємо і у спогадах В.Г. фон Бооля. Погляд Бооля дуже цікавий в тому сенсі, що, не будучи політичним чи суспільним діячем, не беручи участь в суперечках між “лібералами” й “консерваторами”, він розглядав результати реформ Д.Мілютіна з точки зору професіонала. Частково Бооль згодний з Олександром II, який, вислухавши доповіді про незадовільний стан корпусів, сказав: “Не знаю, чому тепер корпуси такі погані, при мені вони були у відмінному стані, якщо перетворення так необхідні, то робіть це, хоча я цьому не співчуваю”. Також він наводить вислів Олександра II, який відвідав восени 1864 р. 2-гу Санкт-Петербурзьку військову гімназію, де все було брудно, неохайно, вихованці на вміли навіть пристойно перед ним стояти. Імператор при від’їзді сказав Мілютіну: “Можливо, те, що я бачив і повинно бути, тільки більше я туди не поїду”³⁰⁴. Ці слова свідчать, наскільки був розчарований реальним станом військової гімназії Олександр II, який колись був Головним начальником військових навчальних закладів і знав їх зсередини з усіма перевагами й недоліками.

На боці “миколаївських” кадетів виступив і колишній вихованець 1-го Кадетського корпусу К.Волховський, який не підтримував ідею перетворення корпусів у гімназії. Гострота його зауважень була обумовлена тим, що у 80-х рр. XIX ст. визріла необхідність повернутися до системи корпусів. З цього приводу він зауважував: “Не будемо казати, наскільки було необхідним знищення корпусів і створення гімназій, не то цивільних, не то військових; наскільки була

збережена вірність старим традиціям, дуже важлива для військових; оцінка всьому цьому – справа майбутнього, історії... Але все ж таки практика заставила повернутися до військової організації корпусів, так як реформатори не впорались ні з історією, ні з досвідом, а реформували в силу своєї влади чи впливу. Навряд чи безпомилково скажемо, що колишні кадетські корпуси за рівнем освіти стали вище сучасних їм цивільних гімназій. Яким би суворим і жорстким було інколи начальство корпусу, як би далеко не стояло від покликання виховання юнацтва, але воно поєднувало кадетів в одну масу, яка виховувала сама себе, зміцнювала почуття честі, справедливості, обов'язку, терпіння, прямоту, згладжувала національності, релігії, пов'язувала дружбою, виробляла масу цільних характерів, які в більшості випадків допомогли побороти перепони та негаразди, жити, працювати, боротись, служити та допомагати товаришам. То ж більшість осталась вірною старим кадетським традиціям: “Чесність, добре ім'я, дух товариськості”³⁰⁵. У цьому вислові, на наш погляд, сконцентрована сутність покликання кадетських корпусів як осередку підготовки військових кадрів, їх ролі в житті суспільства й історії Російської імперії.

Отже, на кадетські корпуси як одну зі складових системи військової освіти було покладено завдання постачати армії основну масу підготовлених офіцерів. Завдяки діяльності уряду й особисто Миколи I, ця система упродовж другої чверті XIX ст. постійно вдосконалювалась. Була розширена мережа кадетських корпусів шляхом їх відкриття в губернських містах. Кадетські корпуси постійно перебували у центрі уваги правлячих кіл, представники яких не лише слідкували за формуванням та збереженням у вихованців “правильного” способу думок, але й брали безпосередню участь у розробці навчальних програм, які відповідали сучасним вимогам.

У другій чверті XIX ст. у вихованців кадетських корпусів сформувалось чітке поняття служби. На перше місце в її трактуванні висувається розуміння служби як вірності Престолу. У кадетів, в результаті отриманої освіти, формувалось почуття обов'язку, відданості ідеї служіння імператору й Вітчизні. Поняття “служба”, “обов'язок”, “гідність” переважають в усіх спогадах колишніх вихованців військових навчальних закладів.

Запровадження суворої дисципліни мало свої позитивні наслідки, і не випадково у часи імператора Миколи I внутрішня атмосфера в кадетських корпусах починає докорінно змінюватись.

Політика уряду в галузі військової освіти, особливо за царювання Миколи I, була завжди чітко визначеною та послідовною. Уряд завжди був у курсі всіх подій корпусного життя: побуту та настроїв кадетів, висловлювань на адресу уряду.

§ 4. Підготовка офіцерів у військах

Проаналізувавши стан підготовки офіцерських кадрів у військово-навчальних закладах різних видів, необхідно звернутися до питання підготовки офіцерів безпосередньо у військах і присвоєння офіцерського чину добровольцям (рус. – “вольноопределяющийся”) і юнкерам. Необхідно відзначити, що офіцерський корпус російської армії у другій чверті XIX ст. формувався не тільки і не стільки за рахунок випускників військово-навчальних закладів, скільки шляхом присвоєння офіцерських чинів юнкерам, добровольцям і підготовленим унтер-офіцерам. Навіть за умов найкращого розвитку військово-навчальних закладів дати армії необхідну кількість офіцерів, які б мали спеціальну підготовку, було неможливо, оскільки така підготовка вимагала величезних фінансових витрат, враховуючи штатний розклад російської армії. І хоча друга чверть XIX ст. позначилась в історії Російської імперії як період, коли уряд та особисто імператор Микола I виявляли особливу турботу про розвиток існуючих та створення нових військових навчальних закладів, але прийняти всіх бажаючих на навчання, як з'ясувалось з часом, було неможливо.

На початку 30-х рр. XIX ст., коли процес організації військово-навчальних закладів був фактично завершений, уряд мав намір відмовити дворянам у прийомі на військову службу нижніми чинами з наступною вислугою³⁰⁶, але цей намір не вдалося реалізувати, оскільки зменшення чисельності офіцерського складу, особливо після російсько-турецької війни 1828-1829 рр. і Польського повстання 1830-1831 рр., показало, що обійтися при комплектуванні армії тільки випускниками військово-навчальних закладів неможливо. Тому в Російській імперії, як і в інших державах, одним з найбільш дієвих шляхів поповнення офіцерського корпусу були юнкери й добровольці. Згідно із законами Російської імперії чин юнкера до 1864 р. надавався тільки дворянам³⁰⁷, проте

добровольцем чи унтер-офіцером міг стати і представник іншого стану.

Стосовно періоду, що вивчається, офіцерів, які закінчили військово-навчальні заклади, було втричі менше, ніж офіцерів, які отримали чин, вступивши на службу добровольцями та юнкерами. Про цей факт свідчать дані офіційної статистики. Так, протягом 1825-1850 рр., з 50567 чоловік, яким присвоїли офіцерський чин, лише 14415 чоловік були випускниками військово-навчальних закладів³⁰⁸. Вони, безумовно, мали кращу підготовку, але це дорого коштувало державі, тому штати вихованців у них були обмежені.

Перші військові навчальні заклади, які були створені у XVIII ст., майже ніколи не набирали повного комплекту вихованців. Спогади О.Г. Щербатова, який 1792 р. отримав чин прапорщика л.-гв. Семенівського полку, свідчать, що, в силу звичаїв тогочасного суспільства, дворянських дітей молодшого віку переважно записували у гвардію через упереджене ставлення до військових навчальних закладів³⁰⁹. Практика записування дітей дворян солдатами у полки була розповсюдженою, починаючи з середини XVIII ст., але мала суттєві недоліки. Зокрема, одним з них було те, що дитину, іноді навіть з народження, записували у полк, що дозволяло отримувати підвищення у чинах без проходження дійсної служби. По досягненню повноліття на час фактичного вступу на службу, незважаючи на відсутність спеціальної підготовки та необхідних знань, такий дворянин вступав на службу не рядовим, а в унтер-офіцерському або навіть офіцерському чині. Край такому порядку був покладений за Павла I, який заборонив записувати малолітніх дворян до гвардійських полків рядовими, але повнолітні такого права не втрачали. Ця практика продовжувалась і в першій половині XIX ст., коли дворяни вступали переважно нижніми чинами до гвардійських полків. На нашу думку, змінилися тільки причини, які спонукали їх до цього. Якщо у XVIII ст. основною причиною цього явища було упереджене ставлення до військових навчальних закладів, то у другій чверті XIX ст. – відмова у прийнятті на навчання через брак вільних місць. Саме тому у другій чверті XIX ст. головним джерелом поповнення офіцерського корпусу російської армії були дворяни, які вступали на військову службу юнкерами та добровольцями.

Необхідно відзначити і такий важливий факт, що до другої чверті XIX ст. представнику недворянського стану отримати офіцерський чин було практично неможливо. Вершиною кар'єрного зростання для такого військового був лише чин унтер-офіцера, хоча в період наполеонівських воєн Олександр I вдавався до таких

тимчасових заходів, як надання офіцерських чинів особам недворянського стану. Але 1816 р. це положення було скасовано³¹⁰. За часів імператора Миколи I знову повертаються до практики присвоєння офіцерських чинів особам недворянського стану. 1829 р. були визначені строки надання офіцерського чину особам різних станів, у тому числі й різночинцям. Це дуже зачепило самолюбство дворян, тим більше, що відкривалася можливість для представників недворянського стану не лише служби в армії в офіцерських чинах, але й у гвардії, що вважалась святою святих для дворян. Це дало підставу сучасникам відзначити, що Микола I не тільки скоротив строк служби для надання різночинцям офіцерських чинів, але й те, що при ньому з'являються офіцери з "бурбонів" не тільки в армії, а й у гвардії³¹¹.

Ще в першій чверті XIX ст. на рівень освіти офіцерів, які отримали офіцерський чин після служби нижніми чинами, була звернена увага, однак, це дало незначні результати. Так, 1828 р. командир корпусу внутрішньої охорони генерал-ад'ютант граф Комаровський повідомляв імператору, що більшість офіцерів його корпусу настільки малограмотна, що не можуть виконувати покладених на них обов'язків³¹². Таке становище не могло не звернути на себе увагу уряду, який з 1829 р. почав підвищувати вимоги до нижніх чинів, які мали намір отримати офіцерський чин.

Надання офіцерського чину добровольцям і юнкерам відбувалось, як правило, після вислуги в нижніх чинах певного строку, тривалість якого залежала від рівня отриманої освіти, приналежності особи до дворянського стану, а також після успішного складання відповідних екзаменів³¹³.

Тим, хто вступав до армії добровольцями, офіцерські чини надавались протягом різних строків. Перш за все, це залежало від того, на яких правах людина вступала на військову службу. З цієї точки зору добровольці поділялися на дві категорії: вступники "на правах студентів", тобто, ті, хто отримав освіту, наприклад, в університеті; і "на правах дворян", як правило, це були дворянські "недорослі", які, якщо й мали освіту, то дуже недостатню. Якщо доброволець вступав на військову службу "на правах студентів", то для отримання офіцерського чину достатньо було прослужити в унтер-офіцерському чині від трьох до шести місяців. Зокрема, Н.О. Попов зазначав, що після закінчення університету 1850-го р. він вступив юнкером на військову службу з вислугою упродовж 3-х місяців рядовим³¹⁴. При цьому термін перебування в нижньому чині до присвоєння офіцерського міг бути більш тривалим, ніж вказувалось у законі. Так, О.М. Дондуков-Корсаков згадував:

“Вступив у полк юнкером на трьохмісячних університетських правах, а прослужив у цьому званні 14 місяців”³¹⁵.

Якщо особа вступала на військову службу “на правах дворян”, необхідно було прослужити в унтер-офіцерському чині два-три роки і перед присвоєнням офіцерського чину скласти екзамен. Щербачов Г.Д. писав: “1840 р. я вступив на службу в гвардійську кінну артилерію юнкером. 1843 р., після складання екзамену в офіцерських класах Артилерійського училища, мені було присвоєно офіцерське звання”³¹⁶. Про складання екзаменів перед присвоєнням офіцерського чину згадують багато сучасників. Але одні лише констатують факт складання екзамену, інші характеризують цю процедуру, зазначаючи, що екзамен часто зводився до звичайної формальності.

Добровольці, які вступали на військову службу, поділялися на три розряди, в залежності від “прав на походження”. Згідно з цим розподілом, до першого розряду відносились сини особистих дворян, які мали право на почесне потомствене громадянство, діти священників, купців 1-ої та 2-ої гільдії, які мали гільдійське свідоцтво упродовж 12 років, лікарів, аптекарів та ін. Вони повинні були при вступі на військову службу подати до військового відомства свідоцтво про приналежність до стану. Добровольцям цієї категорії надавався офіцерський чин після вислуги в унтер-офіцерському протягом 4-х років.

До другого розряду належали одnodворці, які мали право на дворянське звання, діти почесних громадян, купців 1-ої та 2-ої гільдії, які не мали гільдійського свідоцтва упродовж 12 років, причому термін перебування в унтер-офіцерському чині визначався в 6 років.

Нарешті, до третього розряду відносились сини купців 3-ої гільдії та міщан. Присвоєння офіцерського чину цій категорії відбувалось після 12 років вислуги в унтер-офіцерському чині³¹⁷.

Бажаючих вступити на військову службу на правах дворян було багато, що, на нашу думку, стало причиною, по-перше, створення чітких правил вступу дворян на військову службу, а по-друге, покладання обов'язку на предводителів повітового дворянства довести до відома дворян своїх повітів, за наявності яких документів та дотримання яких вимог бажаючих можуть зарахувати на військову службу. До таких заходів уряд вдавався виключно для того, щоб дворяни не гаяли марно часу, не витрачали зайві гроші для листування з батьками, проживання у чужому місті, а, приїхавши у міста, де знаходились штаби корпусів армій, мали всі необхідні документи і швидко були зараховані на службу³¹⁸. Але,

якщо звернути увагу на дату цього документа, – 1849 рік, – то надмірна опіка держави стає зрозумілою. На нашу думку, у такий спосіб уряд намагався зменшити кількість дворян, які б роз’їжджали по містах імперії, і внаслідок молодого віку, залишаючись без нагляду батьків, могли б потрапити під “поганий” вплив. Армія ж, навпаки, повинна була поставити своєрідні перепони для поширення вільнодумних ідей серед дворянської молоді

Такими були шляхи поповнення армії офіцерськими кадрами, які проходили підготовку у військах. Проте, необхідно відзначити, що в суспільстві й у середовищі офіцерів побутувала думка про те, що між офіцерами, які отримали спеціальну військову освіту, й тими, хто такої освіти не мав, була суттєва різниця.

Загалом погляди на систему підготовки офіцерських кадрів у другій чверті XIX ст. були суперечливі. Це, можливо, пояснюється, насамперед тим, що офіцерський корпус складався з двох різних складових. З одного боку, були офіцери – випускники військово-навчальних закладів, які з недовірою і навіть зневагою ставились до офіцерів, які не мали спеціальної військової освіти і не вважали їх власне військовими, що безпосередньо відбивалось на взаємовідносинах в офіцерському середовищі. Ті, хто вступив на службу без військової освіти, з деякою недовірою ставились до випускників військово-навчальних закладів, вважаючи, що отримати знання військової служби можна безпосередньо у військах і заради цього немає потреби віддавати свої кращі роки навчання в спеціальних закладах. Мало місце навіть упереджене ставлення до випускників кадетських корпусів. Яскравим підтвердженням таких взаємовідносин і відображенням цього факту в суспільній думці є свідчення сучасників. Так, Г.Д. Щербачов, маючи можливість спостерігати за своїми товаришами по службі, дійшов висновку, нібито освіта в кадетських корпусах накладає негативний відбиток на вихованців³¹⁹. Але якщо юнкери критикували випускників військово-навчальних закладів, то з останніх підстав для критики було ще більше. У сучасників були, мабуть, підстави саме так сприймати один одного. Адже за винятком офіцерів, які вступали на військову службу “на правах студентів”, решта мала вкрай низький освітній рівень, незважаючи на всі спроби уряду створити освітній бар’єр для тих, хто вступав на військову службу. Так, до армійської піхоти потрапляли добровольці, які зазвичай “навчались ледь не в парафіяльного дяка за мідні гроші”³²⁰.

Домашня освіта, як правило, проходила без дотримання вимог, встановлених у навчальних програмах, і це ставало причиною відсутності системи підготовки дворян. Наставники готували своїх

підопічних так, як дозволяв їм власний освітній рівень і як вважали за необхідне. Досить часто таке навчання не відповідало вимогам часу. Натомість у спеціальних військових навчальних закладах чи юнкерських училищах, створених при штабах армій, навчання проходило за спеціальними програмами. Зокрема, програма юнкерського училища при Гренадерському корпусі включала такі предмети: Закон Божий, арифметика, вищий математичний клас, граматики, французька та німецька мови. З військових предметів вивчали рекрутську школу, ротне, батальйонне вчення, розсипний стрій. Також вивчали поняття про бойові порядки та лінійні вчення, були заняття з артилерії та польової фортифікації³²¹. Звісно, при підготовці за такою програмою юнкери набували якщо не вміння то, принаймні, певні знання та навички військової служби, чого були позбавлені дворяни, які отримували так звану домашню освіту. Вони не мали майже ніяких військових знань, що дало підставу командирю 4-го армійського корпусу генерал-ад'ютанту Вітовту, який добре знав становище армії, відзначити, що офіцери з юнкерів абсолютно не знають військових наук і взагалі мають дуже обмежені знання³²². Маючи висловлювання двох генерал-ад'ютантів, – Комаровського на початку правління Миколи I й Вітовта на початку правління Олександра II, – ми бачимо, що, незважаючи на всі заходи, які вживав уряд, рівень освіти офіцерів, які отримували чин з нижніх чинів, залишався достатньо низьким. Але необхідно відзначити, що уряд намагався вжити необхідних заходів, щоб підвищити рівень підготовки офіцерів у військах. Зокрема, були встановлені екзамени для бажаючих отримати офіцерський чин.

Про складання екзаменів при присвоєнні офіцерського чину згадує багато сучасників. Однак, вони лише констатують факт його складання, характеризуючи цю процедуру, як звичайну формальність. Були й такі, які писали про відсутність будь-якого екзамену. Так, наприклад, негативну характеристику дореформеної армії й рівня підготовки юнкерів і добровольців ми знаходимо у спогадах Д.О. Мілютіна, котрий відзначав, що більшість офіцерів – це люди, які не мали ні військової, ні цивільної освіти. Юнкери, на його думку, вступали до полку без будь-якої підготовки, служили нарівні з солдатами певний час, після чого їм надавався офіцерський чин без екзаменів³²³. Але, якщо Д.О. Мілютін говорить про відсутність екзаменів при присвоєнні офіцерського чину, то офіційні документи та деякі інші сучасники свідчать про протилежне. Зокрема, М. Глиноєцький, аналізуючи законодавство того часу, вказував, що з 1829 р. було встановлено, щоб присвоєння офіцерського чину нижнім чинам відбувалось тільки після суворого

випробування, проведеного найближчим начальством, а в 40-х роках вимоги зросли, а экзамени проводились згідно із затвердженими програмами³²⁴.

Відтоді встановлювалось і місце складання екзамену, яке визначалось у залежності від роду військ. Це могли бути офіцерські класи Артилерійського чи Інженерного училищ або кадетські корпуси. Сучасники також згадують, що перед присвоєнням офіцерського чину вони складали екзамени. Наприклад, г.-л. В.І. Ден писав: “нудно й одноманітно, хоча благополучно пройшли майже два роки, але я витримав офіцерський екзамен і мені був наданий офіцерський чин”³²⁵.

Про екзамени, як було зазначено, йдеться не тільки у джерелах особового походження, а й у офіційних документах, з яких, до речі, ми можемо дізнатись про обсяг знань, які вимагались від охочих отримати офіцерський чин. Так, наприклад, для надання офіцерських чинів в артилерії юнкерам і феєрверкерам необхідні були знання з арифметики, тригонометрії, алгебри, креслення артилерійських знарядь, виробництва пороху й виготовлення снарядів, відомостей про лиття і використання артилерійських знарядь³²⁶. Відповідно до Положення 1844 р. добровольці, які вступали до піхоти чи кавалерії, складали екзамен з семи, а в польовій артилерії – з дев'яти предметів.

Необхідно відзначити, що сучасники, говорячи про формальний підхід до прийняття екзамену, певною мірою лукавили, бо з офіційних джерел відомо, що уряд Миколи I підходив до цього питання досить серйозно. Зокрема, було передбачено не тільки складання екзамену, але й вірогідність того, що спроба скласти екзамен не буде успішною. Так, у Зводі військових постанов зазначалось, що дворяни, які не можуть скласти екзамен, мають право просити про прийняття їх на службу не в армію, а, за вибором, в УКП, учбовий саперний батальйон або у війська окремих корпусів – Кавказького, Оренбурзького, Сибірського та Фінляндського³²⁷.

Незважаючи на різний рівень знань, підготовки, походження, офіцери у другій чверті XIX ст. складали своєрідну корпорацію. Подібну характеристику ми знаходимо в спогадах Г.Д. Щербачова, який вступив на службу юнкером, прослужив до 70-х рр. XIX ст. і мав можливість порівняти взаємовідносини офіцерів у період до і після Великих реформ: “Порівнюючи минуле з сучасним, не можна не сказати, що почуття товариськості в гвардійській кінній артилерії в 40-50-х рр. було більш розвинуте, ніж пізніше. Офіцери складали у той час згуртовану корпорацію, у якій начальство не раз знаходило

потужну опозицію його свавільним діям”³²⁸. На нашу думку, почуття товаришкості добре впливало на військову корпоративність, сприяло підтримці на належній висоті моральності й честі військової корпорації, примушуючи кожного офіцера цінувати думку своїх товаришів і не протиставляти себе іншим. Взаєморозуміння й корпоративність, про які пише сучасник, існували і в інших армійських підрозділах, а не лише в гвардії. Зокрема, про це згадує П.О. Степанов, за свідченням якого, усі офіцери виступали згуртованим колективом і, якщо не були друзями, то були братами, яких об’єднували одні думки й одні почуття³²⁹. Таким чином, суспільство в цілому, і товариство офіцерів зокрема, по-різному сприймали процеси, які відбувались в армії. Якщо в суспільстві побутувала думка про те, що між офіцерами, які отримали спеціальну військову освіту, й тими, хто такої освіти не мав, не було суттєвої різниці, то у середовищі офіцерів, за спогадами сучасників, було протиставлення одних іншим, що, у свою чергу, не дуже добре впливало на їх взаємовідносини.

Про протистояння між цими двома категоріями офіцерів свідчать спогади г.-л. В.І.Дена, який у 1840 р. вступив на військову службу унтер-офіцером: “Закінчувався 1839 р., і батько мені повідомив, що на початку 1840 р. він повезе мене до Санкт-Петербурга для зарахування на службу. Батьку не подобались військово-навчальні заклади і тому він віддав мене юнкером л.-гв. в саперний батальйон, де служив сам”³³⁰. З подібними судженнями ми зустрічались досить часто, оскільки сучасники, які вступали на військову службу юнкерами і добровольцями, як правило, надавали перевагу саме такому шляху просування по службовій драбині, засуджуючи систему військової освіти. Водночас, випускники військово-навчальних закладів у більшості випадків зневажливо ставились до тих, хто вислужився з нижніх чинів. Іншу позицію, ніж В.І. Ден, займав О. Єленський, який одержав освіту в Брестському кадетському корпусі і з вдячністю відгукувався про його засновників. На його думку, військові навчальні заклади, у тому числі і Брестський кадетський корпус, були порятунком для дворян. Оскільки кожний дворянин був зобов’язаний служити, то військово-навчальні заклади, перш за все, давали можливість отримати як загальну, так і військову освіту, а також рятували дворян від важкої служби нижніми чинами³³¹. Необхідно відзначити, що обов’язок дворян служити у другій чверті ХІХ ст. визначався після видання наказу про вільності дворянства у 1762 р. не юридично, а “по долгу честі”, бо традиційно вважалося, що служба для дворянина є обов’язком перед державою, і ця традиція зберігалась протягом

першої половини XIX ст. Навіть ті дворяни, які мали маєтки і не потребували додаткових засобів до існування, служили офіцерами “із честі”³³². Але вже в другій чверті XIX ст. причина вступу на службу дворян стала більш прозаїчною, а саме – пошук засобів до існування. За даними восьмої ревізії (1834 р.) 45,9% дворян мали менше 20 душ селян, при цьому ще 14% взагалі були безпомісними. Тобто, майже для 60% дворян Російської імперії у другій чверті XIX ст. вступ на службу був чи не єдиним порятунком. Тому, на нашу думку, за умов поступового збідніння дворян, яке спостерігається протягом першої половини XIX ст., збільшення бажаючих вступити на військову службу було цілком природним і закономірним явищем. І ті дворяни, які внаслідок ряду причин не змогли стати кадетами, вступали на військову службу без спеціальної підготовки, отримуючи її безпосередньо у військах.

Необхідно відзначити, що життя юнкерів і вимоги, які до них пред’являлись, не дуже відрізнялись від тих, які пред’являлись до кадетів. Єдина різниця полягала в тім, що термін перебування юнкером тривав від трьох місяців до трьох років, а навчання в кадетському корпусі – близько десяти. Однак, юнкери також підлягали суворій дисципліні і суворим стягненням за її порушення, про що свідчать спогади сучасників. Так, юнкер л.-гв. Кінно-піонерного дивізіону, пізніше курський і казанський губернатор М.Я. Скарятін згадував, що юнкери, як і нижні чини, носили мундири й шинелі з грубого сукна, сукняну краватку, солдатські ківери й шаблі. Їм було заборонено їздити в екіпажах, і, як солдати, вони мали ходити пішки. Їм також було суворо заборонено відвідувати театри, бали й усі громадські зібрання³³³. Тому єдиною розвагою і способом проведення вільного часу для юнкерів, за визнанням сучасників, були часті візити до товаришів і старших по службі. Під час таких візитів для всіх знаходилося заняття. Хтось вів приватні бесіди, хтось грав у карти. Також, якщо на таких прийомах були присутні дами, то влаштовувались музичні вечори³³⁴. З розумінням до важкого становища юнкерів відносились дружини вищого офіцерського складу, які й влаштовували подібні вечори. Таке проведення часу, з одного боку, сприяло розумовому розвитку юних дворян, а з іншого – згуртуванню колективу.

Запровадження суворої дисципліни не могло не викликати нарікань серед молодих дворян. Особливо гостро воно сприймалось тими, хто до 15-17 років перебував удома і не піддавався суворим обмеженням, які чекали на юнкера в полку. Як результат, повсюдно починають проявлятися порушення встановлених правил. На заборону відвідувати театр юнкери реагували з обуренням і,

переодягаючись у цивільний одяг, порушували цю заборону³³⁵. З точки зору юнкерів, усі суворості, які до них пред'являлись, були зайвими. Заборона їздити в екіпажах їх найбільше обурювала. Тому, з точки зору юнкерів, нічого не залишалось робити, як порушувати правила поведінки. За порушення дисципліни накладались стягнення, як правило, у вигляді арешту: “Я одягся не по формі, – пише М.Я. Скарятін, – і зустрів вел. кн. Михайла Павловича. Це все закінчилося дванадцятьма днями на стайні”³³⁶. Для тих, хто служив нижніми чинами в кавалерії, стайня була не тільки місцем арешту, але й місцем служби одночасно, оскільки заарештований виконував паралельно й обов'язки днювального.

Міра покарання у тому або іншому випадку визначалась, як вважають сучасники, свавіллям начальства. У військових афоризмах, записаних О.М. Жемчужниковим, знаходимо вислів: “Что нету наказания, это зависит от приказа”³³⁷. Як правило, до юнкерів застосовувалось покарання у вигляді арешту, а не тілесних покарань, як до вихованців військових навчальних закладів.

Таким чином, ставлення до підготовки офіцерів у військах у суспільстві другої чверті XIX ст. було неоднозначним. З одного боку, цей канал поповнення армії офіцерськими кадрами був визнаний у суспільстві, але з іншого, – безпосередньо в офіцерському середовищі мало місце протистояння між офіцерами, які мали спеціальну підготовку, і тими, хто її не мав. Але без упереджень можна сказати, що в другій чверті XIX ст. найбільш дієвим каналом поповнення армії офіцерськими кадрами були юнкери, добровольці та унтер-офіцери, які отримували офіцерський чин після вислуги нижніми чинами через встановлений законом термін та у чітко визначеному порядку. У цьому були зацікавлені як дворяни, так і уряд, який охоче приймав таких бажаючих на службу внаслідок обмеження кількості місць у військових навчальних закладах. Тому, маючи потребу в поповненні офіцерського корпусу, з одного боку, уряд ішов на поступки у справі присвоєння офіцерського чину представникам різних станів, а з іншого, – розуміючи, що офіцери повинні мати відповідні своєму чину знання, поступово й постійно підвищував вимоги до охочих отримати офіцерський чин. І хоча уряд на певному етапі своєї діяльності намагався відмовити дворянам у прийнятті на службу з подальшою вислугою, кількісний склад офіцерського корпусу довів неконструктивність такого рішення, оскільки у другій чверті XIX ст. військова служба для дворян була чи не єдиним заняттям, яке надавало їм певний статус у суспільстві і забезпечувало засоби до існування.

***

Проведений аналіз джерел свідчить, що ставлення сучасників до системи підготовки офіцерських кадрів, яка існувала у другій чверті XIX ст., було неоднозначним. Позиція того чи іншого мемуариста залежала від багатьох факторів, зокрема, якщо це були вихованці військових навчальних закладів, то від їхньої старанності у навчанні, якщо це були офіцери-викладачі, офіцери-вихователі – від їхньої лояльності до уряду й особисто до імператора Миколи I, якщо сучасники, які не мали безпосереднього відношення до відомства військових навчальних закладів, то від їхнього соціального статусу в суспільстві. Але в цілому можна сказати, що громадська думка переважно схвалювала заходи уряду в галузі підготовки офіцерських кадрів.

Характерним для опрацьованих джерел є те, що вони містять, переважно, простий виклад подій та фактів, і найбільше їх автори звертали увагу на місце, роль та значення того закладу, до якого вони мали безпосереднє відношення.

Формування ставлення до вищої військової школи у Російській імперії починається фактично водночас з її становленням. Відкриття Військової Академії стало важливою подією у житті тогочасного суспільства, про що повідомляють сучасники, але невдовзі після її відкриття починаються певні складнощі з її комплектуванням слухачами. Спогади сучасників свідчать про існування протистояння між офіцерами Генерального штабу і стройовими офіцерами. Саме негативне ставлення суспільства й офіцерського корпусу до штабної служби, на нашу думку, призвело до кризової ситуації з комплектуванням Військової Академії.

Помітна і неоднозначність у ставленні до кадетських корпусів, незважаючи на їх високий престиж у тогочасному суспільстві Російської імперії, про що свідчать сучасники та процеси, пов'язані з комплектуванням штатів кадетських корпусів. Перш за все, звертає на себе увагу той факт, що дворянство було зацікавлене у функціонуванні цих навчальних закладів і навіть жертвувало кошти на відкриття корпусів у губернських містах. Поряд з позитивними висловлюваннями на адресу системи навчання та виховання у кадетських корпусах є і критичні відгуки. Все це свідчить, що система кадетських корпусів не може бути оцінена однозначно і з наукової точки зору, оскільки вона була породжена системою, яка, у свою чергу, відрізнялась нестабільністю розвитку і витримувала тиск з боку деякої частини населення.

У той же час, майже відсутня неоднозначність оціночних суджень стосовно Пажеського корпусу. Його вихованці і сучасники залишили переважно позитивні відгуки про цей військовий

навчальний заклад, незважаючи на те, що саме він зазнав найбільшого впливу реформ, але це не відбилося негативно на атмосфері і взаємовідносинах у корпусі, про що повідомляють джерела.

Найбільш неоднозначним було ставлення сучасників до якості підготовки офіцерів у військах було неоднозначним. Випускники військових навчальних закладів ставились до тих офіцерів, які вступали на військову службу нижніми чинами (унтер-офіцерами, добровольцями, юнкерами) з правом вислуги, не дуже дружелюбно, оскільки вважали їх негідними офіцерського чину через те, що вони, отримавши освіту вдома чи в університеті, не належали до своєї військової касти з власними традиціями і світоглядом, який формувався саме в роки навчання у військових навчальних закладах.

РОЗДІЛ IV. ПІДГОТОВКА МОЛОДШОГО КОМАНДНОГО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ

Важливою складовою системи підготовки військових кадрів було комплектування російської армії нижніми чинами, в тому числі унтер-офіцерами і представниками технічних спеціальностей. Основним джерелом поповнення армії названими військовими кадрами в другій чверті XIX ст. були рекрути й кантоністи. Історія виникнення цих двох категорій військовозобов'язаних розпочинається з часів правління Петра I. Початок проведення рекрутських наборів було покладено 1705 р., а формування стану “кантоністів” – 1721 р., коли Петро I заснував при усіх полках гарнізонні школи на 50 солдатських дітей кожна.

1732 р. імператриця Анна Іоанівна, щоб полегшити становище рекрутів, звеліла приймати солдатських дітей до гарнізонних шкіл у віці від 7 до 15 років³³⁸, де вони навчались грамоті й арифметиці, а найбільш здібні – артилерії й фортифікації, співу і музиці, решта – столярній, ковальській, токарній та іншим спеціальностям. Після досягнення 15-річного віку найбільш талановиті залишалися при школах ще на 3 роки для вдосконалення знань, а решта розподілялася у полки. Школи перебували у підпорядкуванні комендантів гарнізонів або віце-губернаторів. За часів правління Єлизавети Петрівни 1758 р. відбулися зміни у статусі солдатських дітей, оскільки гарнізонні школи були передані у підпорядкування військовому відомству.

Нові зміни у цій галузі сталися за часів Павла I. 1798 р. гарнізонні школи були перейменовані у військово-сирітські відділення заснованого Павлом I Імператорського військово-сирітського дому. Необхідність реорганізації була обґрунтована у такий спосіб: “Головна мета заснування Військово-сирітського дому полягає в тому, щоб, виховуючи дітей чоловічої статі, прищепити їм, наскільки можливо, основи військових знань і обов'язків громадянина. Пропоновані тут до вивчення науки й обов'язкове правило, щоб навчати дітей здоровими, здатними переносити військові труднощі, суворість, уникаючи при цьому зайвих проблем, зробить благородних вихованців здатними застосовувати свої знання заради слави Монарха й Вітчизни, а солдатських дітей – корисними для служби у військах і вірними підданими”³³⁹.

На початку XIX ст. була зроблена спроба впорядкувати систему підготовки військових кадрів, і Військове міністерство розробило проект реформи шкіл для солдатських дітей. Згідно з цим проектом передбачалось заснувати приватні училища військових вихованців для навчання і виховання солдатських дітей в усіх містах, де були гарнізонні полки чи батальйони, а також створити Головне училище військових вихованців для 300 кадетів і 700 солдатських дітей, але, з огляду на те, що проект був визнаний дуже дорогим (за попередніми підрахунками, витрати могли перевищити більше 1 млн. рублів), він був відхилений³⁴⁰. Однак, 1805 р. реорганізація військово-сирітських відділень все ж таки була проведена, у зв'язку з чим солдатських дітей, які навчались у школах військового відомства й перебували на утриманні держави, стали називати "кантоністами"³⁴¹.

У першій чверті XIX ст. відбулись певні зміни статусу військових кантоністів, що пов'язано, насамперед, із збільшенням ролі цього інституту у справі кадрового забезпечення армії. На початку XIX ст. система рекрутських наборів опинилась у кризовому стані, й уряд був змушений шукати додаткові джерела комплектування армії нижніми чинами. Цим джерелом і стали військові кантоністи. Із створенням системи військових поселень до вже сформованої категорії військових кантоністів (солдатських дітей) додається ще одна категорія – діти військових поселян. До 1824 р. правовий статус цих двох категорій військових кантоністів дещо відрізнявся, вони мали різне підпорядкування, але з цього часу усі військові кантоністи були підпорядковані Головному начальнику військових поселень. Це дозволило не лише збільшити їх кількість, але й покласти надії на інститут військових кантоністів, як на основне джерело поповнення армії підготовленими нижніми чинами. Проте, як показало подальше існування інституту військових кантоністів, поставлені завдання не були і не могли бути розв'язані.

Отже, і солдатські діти, і діти військових поселенців офіційно відносились до категорії кантоністів. Слово "кантоніст" у перекладі з німецької мови означає військовозобов'язаний³⁴². Якщо назва "діти військових поселенців" говорить сама за себе, то необхідно уточнити, кого вважали "солдатськими дітьми". Ця категорія час від часу розширювалась, і в другій чверті XIX ст. до неї відносились сини нижніх чинів недворянського стану, які народилися як під час

перебування батьків на дійсній службі, так і у відставці, незаконнонароджені, малолітні бродяги, сироти, діти євреїв. І солдатські діти, і діти військових поселенців були віднесені до категорії кантоністів, однак в їхньому становищі можна спостерігати деяку різницю, яка значно збільшується внаслідок реформування військових поселень урядом Миколи I наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XIX ст. Сучасники вірно відзначили, що зміни в організації військових поселень почалися одразу після вступу на престол імператора Миколи I. “Спочатку, – зазначає А.Я. Стороженко, – скасували обмундирування та озброєння військових поселенців, потім полки стали комплектуватись рекрутами з різних губерній і, врешті-решт, округи військових поселень зовсім були відділені від своїх полків, а поселенців перетворили на простих хлібопашців”³⁴³. Зазначені реформи стосувались не тільки інституту військових поселень, але й інституту військових кантоністів.

Зміни відбувались, перш за все, у сфері освіти. Уряд у справі підготовки дітей військових поселенців обрав шлях спрощення програм, скорочення термінів навчання і зменшення кількості учнів. Якщо раніше в ротні й ескадронні школи приймали усіх дітей чоловічої статі з 8-ми років, то з 1829 р., у зв’язку з прийняттям “Правил” для кантоністів військових поселень³⁴⁴, система навчання цієї категорії населення істотно змінилась. Перш за все, вік вступників до ротних і ескадронних шкіл збільшувався до 14 років, водночас зменшувалась кількість учнів до 40 чоловік у кожній. Це було обумовлено тим, що зараховували до цих військово-навчальних закладів дітей, які були здатні до стройової служби, мали відповідні фізичні дані, а також перевага надавалась дітям із тих сімей, які мали декілька синів. Решта дітей військових поселенців залишалась фактично без отримання освіти в спеціальних військових навчальних закладах і навчались у приватному порядку в освічених унтер-офіцерів. Головною причиною різкого зменшення кількості ротних та ескадронних шкіл і учнів у них треба визнати прагнення уряду скоротити витрати на утримання військових поселень, а також необхідність посилити господарства поселенців зайвими робочими руками.

Необхідно також відзначити, що якщо грамоті навчали не всіх кантоністів відповідного віку, то основам військової виправки навчали всіх, хто досягнув 15-ти років. З 18-ти років кантоністи, які

були придатні до стройової служби, вступали до резервних батальйонів та ескадронів, де перебували два роки, а після досягнення 20-ти років, отримавши необхідні знання й уміння, які вимагались від солдата строкової служби, прибували на комплектування діючих батальйонів і ескадронів своїх полків рядовими.

Істотно відрізнявся соціальний статус кантоністів, які пройшли навчання у навчальних закладах, і тих, які були позбавлені такого права. Ті кантоністи, які пройшли навчання в солдатських школах або УКП, після закінчення навчального закладу переводились в унтер-офіцери, які ж не пройшли курс навчання, вступали на службу рядовими. Кантоністів, які були непридатні до стройової служби, навчали в ротних і ескадронних майстернях, а потім призначали на нестройові посади. Усі кантоністи до 18 років, згідно з цими правилами, жили у своїх родинах.

Подальші зміни у становищі військових кантоністів відбулись на початку 30-х рр. XIX ст. Повстання новгородських і староруських поселенців 1831 р. справило значний вплив на зміну структури округів військових поселень, що безпосередньо відбилась на становищі військових кантоністів. Поселенські округи піхоти були перетворені в округи пахотних солдатів, мешканці яких, як і раніше, підлягали юрисдикції військового відомства, але їхні діти, згідно з положенням від 25 березня 1832 р., більше не вважались кантоністами, а називалися “малолітками” і підлягали призову на військову службу на загальних підставах. На початку 1833 р. військові поселення кавалерії також були реформовані, а юнаків з того часу називали, як і батьків, військовими поселенцями, а не кантоністами. Більше того, указами від 1 січня 1833 р.³⁴⁵ і 10 лютого 1834 р.³⁴⁶ в округах вводилась щорічна рекрутська повинність на загальних підставах – з кожної 1000 чоловік по 5 рекрутів.

У зв'язку з реформуванням військових поселень припиняється масове навчання у школах дітей поселенців. Тим більше, що ротні школи в округах піхоти були вже розформовані, а ескадронні в округах кавалерії продовжували функціонувати, але право навчатись у них мали не всі діти, як раніше, а лише ті, чиї батьки служили в діючих і резервних ескадронах поселенських полків і солдатські діти взагалі³⁴⁷. Кожна з таких шкіл була розрахована на 50 учнів, з яких 40 чоловік готувались в унтер-офіцери, а 10 – у

писарі та на інші нестройові посади. Такі школи були при усіх полках і називалися ланкастерськими. Ця назва походить від означеної однойменної системи, яка передбачає так зване “взаємне навчання”, за якої старші й більш старанні учні класу за допомогою вчителя проводили заняття з іншими. У Росії ланкастерська система була запроваджена 1818 р. Приймали до школи кантоністів, які були не молодші 16-ти років. Як і раніше, школою завідував лише один викладач із унтер-офіцерів, якому допомагали кантоністи³⁴⁸.

Реформи уряду Миколи I стосувались також іншої категорії військових кантоністів – солдатських дітей, які були приписані до відділень військових кантоністів. Означені відділення у другій чверті XIX ст. були перетворені, і цим був покладений початок створення цілої системи спеціалізованих нижчих військово-навчальних закладів. Так, згідно з указом від 3-го грудня 1826 р. усі військово-сирітські відділення, підпорядковані Головному штабу ЙІВ з питань військових поселень, були перейменовані в батальйони, напівбатальйони, роти й напівроти військових кантоністів³⁴⁹, які за штатним розкладом нараховували відповідно 1000, 500, 250 і 125 вихованців. Батальйони, напівбатальйони і роти вважалися самостійними військовими одиницями. Названі заклади, у свою чергу, були об'єднані у декілька навчальних бригад. Спочатку було створено п'ять таких бригад, а в ході подальших перетворень військово-сирітських відділень до 1827 р. були засновані ще три бригади. Штаби навчальних бригад знаходились у Катеринославі, Казані, Петербурзі, Пскові, Ярославлі, Омську, Оренбурзі і Саратові.

Процес навчання для кантоністів з солдатських дітей не зазнав суттєвих змін, у тому числі не була обмежена кількість предметів, які вивчались, на відміну від шкіл для кантоністів військових поселень, де залишили для вивчення тільки читання, письмо та арифметику. Слід відзначити, що шкільна програма була достатньо об'ємною: крім спеціальних військових предметів, кантоністи вивчали Закон Божий, російську мову, арифметику і деякі інші предмети в рамках курсу повітових училищ³⁵⁰. Метою перетворення військово-сирітських відділень на спеціалізовані військово-навчальні заклади було введення одноманітності й порядку в систему освіти кантоністів. Сенатор П.Г. Дивов подає у щоденнику за 1828 р. суттєву інформацію про нижчі військові навчальні

заклади після проведених реформ: батальйон військових кантоністів складався з чотирьох рот, кожна з яких мала своє призначення. Перша рота готувала інструкторів військових поселень, друга та третя – унтер-офіцерів у артилерію та інженерний корпус, а четверта – не мала спеціалізації, бо включала дітей віком від п'яти до десяти років. Більшість кантоністів молодшого віку мешкала разом з батьками і родичами. Це дозволило зберігати значну суму, оскільки платня на утримання таких кантоністів від казни становила лише 10 рублів на рік. Провівши інспектування у військових поселеннях, П.Г. Дивов робить висновок про те, що нижчі військові навчальні заклади, у тому числі батальйони військових кантоністів, мають усе необхідне, щоб дати армії обізнаних унтер-офіцерів та представників технічних спеціальностей³⁵¹. У таких навчальних підрозділах військові кантоністи проходили й строеву підготовку. Необхідно відзначити, що перетворення військово-сирітських відділень і запровадження в них суто військової організації свідчило про те, що уряд хотів підкреслити, що основне призначення рот, напівбатальйонів, батальйонів військових кантоністів полягало у підготовці армійського резерву, а не в підвищенні грамотності, як це вважалося раніше.

Різниця у системі підготовки дітей військових поселенців і солдатських дітей накладала відбиток на їхній побут. Так, діти військових поселенців, починаючи навчання в школах, жили зі своїми батьками, у той час як більшість солдатських дітей, які були приписані до батальйонів військових кантоністів, залишаючи рідний дім, у ранньому віці переходили на казармене положення.

У найгіршому становищі опинились кантоністи – євреї. Починаючи з прийняття Статуту про рекрутську повинність і військову службу 1827 р., хлопчиків цієї національності з 12-ти років направляли в рекрути. Однак, мінімальний вік дитини не завжди враховувався, і в спогадах трапляються відомості про відправку в рекрути і у більш ранньому віці: “Мені було 9 років, коли я був призначений у рекрути й повинен був стати кантоністом”³⁵². І. Іцкович, описуючи процедуру розподілу рекрутської повинності, також повідомляв, що вік рекрутів-євреїв не завжди витримувався. У ході її реалізації головним було виконання вимог щодо необхідної кількості рекрутованих, а вік, фізичний стан кантоніста не мали

значення. Тому досить часто кантоністами ставали не з 12-ти років, як це було передбачено законом, а з 7-8 років³⁵³. Таких дітей відправляли у роти, напівбатальйони, батальйони військових кантоністів, де вони розпочинали військову службу.

Необхідно також нагадати, що до 1827 р. євреї були звільнені від особистої рекрутської повинності, й замість цього вносили певну суму грошима. З цього ж часу вони були прирівняні до інших станів і національностей та зобов'язані були поставляти рекрутів натурою. Згідно зі “Статутом рекрутської повинності і військової служби євреїв” встановлювався збільшений майже втричі набір євреїв в армію порівняно з російським населенням, були передбачені жорсткі покарання за ухилення від служби, запроваджувався принцип кругової поруки, високі штрафи за порушення, заборонялось замінити особисту службу грошовими внесками. Але при вступі на службу рекрутованих євреїв не виділяли із загальної маси солдатів, їм було також важко, як і іншим новобранцям. Поряд із важкими правилами проведення рекрутських наборів для євреїв існувало й одне полегшення, яке за своїм змістом було достатньо жорстоким у загальнолюдському значенні, а саме: єврейським товариствам дозволялось ловити безпритульних, безпаспортних євреїв і віддавати їх замість своїх рекрутів. Як правило, жертвами таких облав ставали діти з бідних сімей, яких нікому було захистити.

Прийняття і введення в дію “Статуту про рекрутську повинність і військову службу євреїв” викликало значний резонанс у суспільстві. Перш за все, це нововведення схвилювало євреїв, аж до протидії владі, яка виливалась у відкриті протести³⁵⁴. Серед архівних матеріалів можна зустріти справи про безпорядки, які відбувались під час проведення рекрутських наборів серед євреїв Волинської та Подільської губерній³⁵⁵, хоча відкрита форма протесту призводила виключно до військового суду. Тому, усвідомлюючи негативні сторони відкритих протестів, піддані почали переходити до латентних і, перш за все, це переховування своїх дітей.

Кругова порука, яка існувала в єврейських громадах, була набагато сильніша за ту, яку їм нав'язувала держава. І хоча у спогадах ми знаходимо нарікання на так званих “ловців”, до обов'язків яких входила доставка у необхідній кількості рекрутів із євреїв, але в той же час знаходимо відомості про те, що піддані однієї національності та віросповідання допомагали один одному,

оскільки кількість тих, що сховались, була набагато більша, ніж знайдених³⁵⁶.

Незважаючи на суворість правил проведення рекрутських наборів і покарань за ухилення від несення цієї повинності, батьки часом свідомо калічили своїх дітей, щоб під час медичного огляду їх визнали непридатними до служби. “На сімейній раді, – пише М. Потапенко, – було вирішено зробити мене калікою”³⁵⁷. Проте такі заходи не завжди рятували від несення військової служби. Іноді, доставивши кантоніста для медичного огляду, можна було заявити про його хворобу, і, якщо ознак хвороби не було видно, тоді проводилось обстеження й виносилось рішення про придатність до служби³⁵⁸. У подібних випадках видавалось свідоцтво лікарської Управи. У ході медичного огляду траплялись різні випадки. Зокрема, рішення про непридатність особи до військової служби могло бути переглянуте і змінене³⁵⁹. Траплялись випадки, коли кантоніста визнавали непридатним до військової служби: “оглядали кантоніста Никифора Матавченко (він же Довженко) й знайшли, що він глухий, німий і дурнуватий, а до того ж має погане розміщення грудей, а значить до жодного роду служби нездатний”³⁶⁰, але це було рідкістю. Як правило, до категорії кантоністів зараховували всіх, незважаючи на фізичний стан і вік. Тому батьки, що не з розповідей були знайомі з військовою службою, не бажали подібної долі своїм дітям, і в зв’язку з цим набуває масового характеру подання прохань на ім’я імператора про залишення біля них синів, з виключенням їх зі складу вихованців навчальних закладів для кантоністів³⁶¹.

Незважаючи на покарання та штрафи, батьки часом наважувались на відчайдушні вчинки, щоб захистити своїх дітей від військової служби. Практикувалось не лише навмисне каліцтво, але й приховування, фальсифікація документів, втеча, несвоєчасне повідомлення владі про новонароджених. Але й це не завжди допомагало уникнути долі кантоніста. Приховати справжні дані було досить важко, оскільки владні структури за цим чітко слідкували³⁶². Зокрема, складались списки народжених, де записувались дані про соціальне походження, час від часу проводились ревізії, тобто механізм виявлення дітей, які від народження, в силу свого походження були підпорядковані військовому відомству, був чітко розроблений.

Із записок солдатського сина Д. Журби дізнаємось, що його мати, намагаючись приховати справжнє походження сина, змушена була продати своє майно і витратити гроші на підробку документів, але задуманому не судилось здійснитись, і Дмитро усе ж потрапив до батальйону військових кантоністів³⁶³. Інший сучасник розповідає про те, як до батальйону кантоністів вступив Берко Фінкельштейн, якого вдалося переховувати до досягнення 15-ти річного віку, але після цього обман був викритий, і його батьків за це піддали тюремному ув'язненню³⁶⁴. Великими були недоїмки зі штрафів за приховування солдатських дітей. Мешканці багатьох губерній Російської імперії й, зокрема Полтавської, Катеринославської, Харківської губерній мали виплатити державі досить великі суми грошей, розмір яких зростав щомісячно.

Незважаючи на протести, протистояння, рекрутську повинність, яка була покладена на податні стани, необхідно було виконувати. Якщо комусь вдавалось сховатись, то на це місце треба було знайти іншого. Виконання волі монарха призводило до різного роду зловживань на місцях: практикувалась поставка у рекрути дітей, які не досягли необхідного віку; порушення і переміщення черговості поставки рекрутів з багаторобочих сімей на так звані малоробочі; із заможних – на бідних, які не могли заплатити за підробку документів, за переховування своїх дітей. Переміщення рекрутської черги призводило до того, що забирали під час набору єдиного сина, у зв'язку з чим подавались скарги, і слід відзначити, що владні структури реагували на подібні випадки³⁶⁵. Усіх, кого визначили в рекрути, доставляли в губернське місто у так зване рекрутське присутствіє. Обстановка в таких місцях була дуже напруженою, про що свідчать сучасники. “Згідно з обов'язками служби, – читаємо у щоденнику В.Д. Олсуф'єва, – заїжджав у рекрутське присутственне місце. Не дай Бог мати обов'язок прийому рекрутів”³⁶⁶. Уряд також з розумінням ставився до обов'язку людей, які приймали рекрутів та проводили первинний огляд, тому щедро їх винагороджував³⁶⁷, що деякою мірою компенсувало неприємні враження, які залишались після роботи з рекрутованими. Тут новобранці проходили медичний огляд й інші процедури, пов'язані з новим статусом. Були присутні також і батьки новоспечених військовозобов'язаних, які розуміли, що вони втрачають, можливо, назавжди, свого сина. У відчаї

перебували й рекрутовані, особливо малі діти, яких визначили в кантоністи.

Дітей, яких відправляли у батальйони військових кантоністів, дуже часто відвозили далеко від дому. Це ставало правилом для кантоністів-євреїв. Наприклад, М. Шпігель, родом з Волинської губернії, був відправлений до Тобольська, а М. Кретчмер із Дубно – у Катеринослав. У їхніх спогадах знаходимо опис переходів до місця призначення, які були дуже тривалими й важкими. Багато кантоністів, внаслідок ряду причин, не витримували тривалої дороги й до місця призначення доходили не всі. “З Житомира, – пише М. Шпігель, – вибуло нас 225 кантоністів, а кількість на час прибуття до Тобольська скоротилась до 110 чоловік, решта в дорозі захворіли і застряли в різних місцях, деякі з них були майже мертві”³⁶⁸.

Кантоністів чекала важка служба упродовж багатьох років, однак їх становище ще більше ускладнювалось тим, що після закінчення дійсної служби їм нікуди було йти. У ранньому віці вони були відірвані від своїх сімей і цілком підпорядковані військовому відомству.

Не менш трагічною була й участь рекрутів. Сучасники залишили свої враження про проведення рекрутських наборів³⁶⁹. Солдатська служба тривала практично ціле життя, і рекрутовані фактично втрачали попередній статус. Рекрути, прийняті на службу, для сім'ї вважалися померлими. Тому не дивно, що страшною й ненависною була для населення військова служба. Але, чим ближче підходив час до закінчення терміну служби, тим важче ставало на душі солдата, бо, повернувшись зі служби, він не знав, що його чекає на батьківщині, як буде доживати свою старість, яка майже не була забезпечена³⁷⁰. Незважаючи на те, що в другій чверті XIX ст. терміни служби планомірно скорочувались і перевага в прийомі рекрутів надавалась юнакам 20-25-ти років, тягар рекрутської долі не ставав меншим. Зі співчуттям до долі рекрутів ставилися деякі представники генералітету. Зокрема, г.-л. М.Імеретинський зазначав, що солдати були вічними трудівниками і коли вони, розбиті та стомлені, майже скалічені, повертались на батьківщину, не знаходили ні сім'ї, яка давно померла або була виселена, ні дому, ні землі, а отже, потрапляли у відчайдушне становище³⁷¹. Тому після завершення служби колишні рекрути часом ішли у ченці.

Солдатська служба була тяжкою, російський солдат був загартований у нужді, а його поведінка була регламентована правилами найсуворішої дисципліни³⁷². Незважаючи на заходи, які були спрямовані на полегшення військової служби нижніх чинів у другій чверті XIX ст., усе ж таки вона залишалась тяжкою. Але поряд із суворістю, як інший бік служби, були й похвали, й нагороди. Зокрема, після проведення військових оглядів та маневрів солдати, які мали хорошу підготовку, нагороджувались різноманітними відзнаками, що, у свою чергу, привертало серця воїнів до імператора, а в його особі і до Вітчизни³⁷³. Поряд із скороченням термінів служби у дев'ять разів було збільшено грошове утримання, яке виплачувалось нижнім чинам³⁷⁴. Особливу увагу імператор приділяв питанню про збільшення кількості шпиталів та покращання медичного обслуговування³⁷⁵. Але, незважаючи на ці позитивні зміни, служба залишалась важкою, а її тяжкість збільшувалась ще й за рахунок того, що, потрапивши до солдатського стану, батько-солдат передавав цей статус своїм синам, незалежно від того, народились вони під час його служби чи коли він вийшов у відставку. Тут простежується безпосередній зв'язок між інститутом рекрутства та військових кантоністів, бо син солдата автоматично ставав власністю військового відомства і зараховувався в кантоністи. Після досягнення дітьми дев'яти років батьки були зобов'язані відправляти їх до батальйонів військових кантоністів.

Потрапляючи в роти, напівбатальйони й батальйони військових кантоністів, діти проходили тут навчання, яке було досить тривалим, і це було не дивно, оскільки на увесь клас був лише один викладач з унтер-офіцерів. Процес навчання полягав у задаванні й опитуванні, при цьому нічого не пояснювалось, крім правил арифметики. Ця методика, як зазначалося вище, була запозичена з так званої ланкастерської системи взаємного навчання.

Процес підготовки кантоністів проходив практично скрізь однаково, але значно відрізнялися будівлі, призначені для шкіл, що значною мірою впливало на побут. Із записок М. Шпігеля довідуємось, що у Тобольську школа була розміщена в спеціальній споруді, на відміну від Катеринослава, де для навчання, за спогадами М. Кретчмера, обиралися найбільш просторі хати.

Кантоністи, які залишили спогади, описують цей процес у такий спосіб: у класі розташовувались п'ять груп учнів по десять

кантоністів у кожній; у центрі кожної групи знаходився помічник учителя з указкою. На стінах були розвішані азбучні таблиці, й старший пояснював букви; ті, хто твердо засвоїв букви і міг складати склади, сідали за столами №1 і №2, на яких був насипаний пісок, пригладжений катком, і дерев'яною указкою, яка замінювала перо, мали копіювати букви, написані на таблиці. За столами №№3-4 перед кожним учнем лежала чорна дошка з червоними лініями для написання складів гусячим пером і розведеною крейдою. Ця стадія навчання продовжувалася до того часу, поки не досягався певний рівень правильності, чистоти й акуратності. Ті, хто набув навичок чистописання, переводились за столи №№5-8, де вони виписували речення з книг. Учні, які знаходились за столами №№9-12, починали вивчати цифри й вирішували арифметичні задачі; столи №№13-15 служили для вивчення чотирьох дій з простими числами (додавання, віднімання, множення, ділення), ознайомлення з дробами й першою частиною граматики. Ті, хто пройшов курс, після складання екзамену переводились до наступних класів, де продовжували вивчати арифметику, граматику, а також вивчали географію, геометрію, малювання й креслення, історію й інші предмети³⁷⁶.

Заняття проходили не завжди успішно. Спогади сучасників свідчать, що учнів часто карали за незнання Закону Божого, зокрема десяти заповідей, і таблиці множення. Біля дверей у класі висіли дві дошки, на яких були написані заповіді й таблиця множення. Тих, хто був лінивий у навчанні, відправляли до цих дощок, щоб вони впродовж уроку читали і запам'ятовували написане. Однак, наприкінці уроку під дверима збиралась велика кількість учнів, які замість заучування заповідей і таблиці множення розповідали один одному різні історії. Наступного дня подібна процедура повторювалась, так тривало досить довго і врешті-решт перетворилось у звичайний порядок навчальних занять³⁷⁷. Звичайно, додаткове вивчення заповідей і таблиці множення не обходило без "березової каші", але це не лякало лінивих учнів. Як зазначає М.М. Бородкін, вчити тоді було синонімом бити³⁷⁸. Тим більше, що, за спогадами кантоністів, покарання були невід'ємною частиною процесу навчання. Так, на думку Д.В.Федорова, лише за допомогою різок і можна було підтримати дисципліну у багатолюдному класі, який складався з відчайдушних балунів³⁷⁹.

Карали не лише за незнання уроків, а й за інші порушення. Найбільш тяжким серед них вважалась втеча. Кантоніста, який провинився, могли засікти до смерті. Можливо, такі випадки були, що дало підставу М. Кретчмеру помітити, що від різок щороку третина батальйону відправлялась на Єлисейські поля³⁸⁰.

Заради справедливості необхідно відзначити, що не всі кантоністи були ліниві. Знаходилися здібні й старанні учні, які успішно закінчували навчання у школі й продовжували його у навчальних підрозділах, які відкривали дорогу до отримання чину унтер-офіцера.

Водночас із загальною освітою кантоністи отримували й основи військової виправки під час так званого “фронтового навчання”. Ця частина навчання була особливо важка, оскільки у стрій ставали усі вихованці, навіть найменші. Ускладнювалось навчання тим, що основою цього виду підготовки була муштра. “У ті часи, – пише І. Іцкович, – існувало правило у військових колах: із 10 чоловік хоч 9 убий, аби тільки хоч один залишився цілком загартованим солдатом”³⁸¹. Під час навчання кантоністи повинні були стояти, як укопані. Особливо важко було навчитись поступово піднімати ногу й стояти міцно на одній нозі, слабкі діти не витримували такого навантаження й падали, як снопи³⁸². Були кантоністи, які не боялись стройової підготовки й досягали певних успіхів. “Фронтове навчання, – пише М. Кретчмер, – ніскілечки не лякало мене, а тому я добивався великих успіхів: тижнів через два я був уже у фронті, як старий кантоніст, чого інші досягали через півроку”³⁸³. Але були й такі, які ненавиділи фронтове навчання, але зі страху перед покаранням змушені були робити всі необхідні вправи³⁸⁴.

Крім загальної та спеціальної військової освіти, кантоністів навчали різноманітним ремеслам. Часу для цього відводилось не дуже багато, у порівнянні з військовою підготовкою, але цей вид підготовки, мабуть, був найрезультативнішим. Зокрема, В.Д. Кренке зазначав, що солдати з кантоністів були гарними майстрами і володіли багатьма спеціальностями³⁸⁵. Про майстерність та вміння солдатів російської армії розповідав ротний командир І.І. Гладилов: “Нині о восьмій ранку ми увійшли в табір. Боже, – це справжній солдатський мурашник! Подивіться на цих руських солдатів, вони працюють як мурашки: несуть, везуть, тягнуть і все в свою палатку. Зранку ще в них нічого не було, окрім палатки, а ввечері вже є

полочка, ліжка, все прибрано й майстерно складено”³⁸⁶. Із записок рядового П. Назарова ми також дізнаємось про солдатський побут. Зокрема, у вільний час, як повідомляє сучасник, солдати мали можливість навчатись не тільки різноманітним ремеслам, але й читати та писати³⁸⁷. Необхідно відзначити, що прагнення навчатись, з одного боку, заохочувалось начальством, а, з іншого, солдати самі були в цьому зацікавлені, тому що ці вміння відкривали їм шлях до підвищення в чині.

Особливе місце у житті солдатів у другій чверті XIX ст. займали так звані вільні роботи або, як їх ще називали, заробітки. Питання про те, бути чи не бути вільним роботам, – зазначає сучасник, – набуло суспільного значення³⁸⁸. Фактично механізм виконання вільних робіт не був законодавчо врегульований, і командири частин на власний розсуд відпускали солдатів на заробітки. Проводились вільні роботи, як правило, після літніх військових таборів і тривали близько двох місяців. Метою їх проведення було збільшення сум, виділених державою на харчування³⁸⁹. У другій чверті XIX ст. створювались комітети щодо вирішення питання про доцільність виконання вільних робіт. Їх намагались заборонити, але недостатність фінансування не дозволила цього зробити, тому що частину зароблених коштів солдати вносили у так звану харчову суму³⁹⁰. Таким чином, держава, маючи обмежені фінансові можливості, була зацікавлена у проведенні вільних робіт, що давало можливість скорочувати витратну частину бюджету, а солдатам покращити своє харчування.

Потрібно зазначити, що по так званій господарській частині в другій чверті XIX ст. було багато зловживань, які виявлялись під час проведення інспектувань або позапланових перевірок. Зокрема, М.М. Муравйов-Карський, інспектуючи війська, отримував численні скарги солдатів на свавілля своїх начальників. У записках він зазначав, що під час огляду Грузинського гренадерського полку солдати скаржились, що у них відбирали заготовлене для власних потреб сіно на потреби командира³⁹¹. Зловживання та безладдя в армії, виявлені під час інспекторських оглядів, підштовхнули М.М. Муравйова-Карського до подання записки на ім'я імператора Миколи I з характеристикою усіх недоліків, які він мав змогу бачити на власні очі³⁹².

У контексті розгляду питання про підготовку військових

кантоністів виникає ще одне питання, розв'язання якого пов'язане безпосередньо з підготовкою молодшого командного складу російської армії. Так, у 1826 р. потреба військового відомства у солдатських дітях зросла, оскільки було порушене питання про необхідність поповнення армії унтер-офіцерами, а також про підготовку технічної ланки армії. Основним джерелом поповнення унтер-офіцерського складу армії були кантоністи. У порівнянні з рекрутами кантоністи, перебуваючи з малих років у розпорядженні військового відомства й навчаючись грамоті, стройовій підготовці та деяким спеціальностям, були більш зручним контингентом для підготовки унтер-офіцерів³⁹³. У зв'язку з цим Микола I наказав сформувати спеціальні заклади (карабінерні полки, які комплектувались найбільш підготовленими вихованцями солдатських шкіл) під керівництвом відомства військових поселень для підготовки унтер-офіцерів, а також був відкритий ряд спеціальних військових шкіл для підготовки технічного складу армії. Для розв'язання цього завдання були сформовані спеціальні навчальні частини, до яких відносились: 1) чотири У КП для піхоти; 2) Учебний ескадрон для кавалерії; 3) Учебний саперний батальйон для інженерних військ; 4) Навчальна артилерійська бригада для артилерії; 5) 48 ескадронів і 6 батареї із кантоністів для комплектування полків резервних кавалерійських корпусів, 5-ої легкої кавалерійської дивізії та кінної артилерії, які були розташовані у військових поселеннях кавалерійських округів. Для підготовки технічної ланки армії у другій чверті XIX ст. існували писарська й аудиторська, піротехнічна й ветеринарна школи, а також майстрові команди, фельдшерська школа, Петербурзький батальйон військових кантоністів, у яких здійснювалась підготовка топографів, граверів, кондукторів, писарів, музикантів, учителів для навчальних закладів кантоністів³⁹⁴.

Першочергове значення у підготовці унтер-офіцерів російської армії належало У КП, яких у другій чверті XIX ст. було сформовано чотири. Перший і другий У КП, створені у 20-х - 30-х рр. XIX ст. у Санкт-Петербурзі й Москві, були підпорядковані Начальнику штабу ЙІВ по військовому поселенню³⁹⁵. Ці полки готували і випускали кантоністів, у залежності від рівня їх підготовки, на службу в фельдфебелі, унтер-офіцери, музиканти, барабанщики; а малограмотних, ледачих – в армійські полки рядовими³⁹⁶. Перший

УКП складався з двох батальйонів по 1000 кантоністів і двох неранжированих рот: 250 музикантів і 250 барабанщиків. Другий УКП складався з двох батальйонів по 1000 кантоністів, для третього неранжированого батальйону кількість кантоністів була необмеженою. У неранжировані підрозділи кантоністи набирались у віці до 15 років, а потім вони впродовж трьох років навчались і служили в других батальйонах. Після досягнення 18-річного віку їх переводили у перші батальйони, які готували унтер-офіцерів для піхотних полків. Підготовка кантоністів у перших і других батальйонах відрізнялась.

У перших батальйонах кантоністи в обсязі рекрутської школи вивчали основи одиночної підготовки солдата. Пройшовши навчання, кожен солдат мав уміти правильно стояти, володіти гвинтівкою, робити повороти і марширувати³⁹⁷. Солдатів привчали ходити пруським стройовим кроком, постійно піклуватись про стан зброї, амуніції та мундиру. Безкінечне марширування, мертва стійка й безліч різних перешиковувань відбивали у молодих солдатів будь-яке бажання навчатись військовій справі. Своєрідними ознаками усієї системи навчання були суворий педантизм, дотримання букви статуту, фанатичне ставлення до вимог служби. У других батальйонах кантоністи освоювали програму, аналогічну програмі військово-сирітських відділень, а в неранжированих підрозділах кантоністи у віці від 10-ти до 15-ти років навчались грамоті, деяким спеціальностям, а також освоювали основи стройової підготовки.

1834 р. із Нижньогородських батальйонів кантоністів формується третій УКП, а 1835 р. було прийнято рішення сформувати в Ярославлі четвертий УКП³⁹⁸. За заявками командирів полків Департамент військових поселень забезпечував частини усім необхідним “навчальним приладдям”³⁹⁹. Вихованцями чотирьох УКП укомплектовували усі піхотні полки армії. Унтер-офіцерами у війська призначалися: із 1-го УКП – у Гренадерський і 1-й піхотний корпуси, із 2-го УКП – в 2-й і 3-й піхотні корпуси, із 3-го УКП – у 4-й і 5-й піхотні корпуси, із 4-го УКП – в 6-й піхотний корпус і в резервні дивізії шести піхотних корпусів. Водночас “на випадок некомплекту унтер-офіцерів” у якому-небудь з’єднанні випускники УКП “призначалися переважно” у ті дивізії й корпуси, які відчували брак молодших командирів⁴⁰⁰.

УКП готували переважно кваліфіковані кадри молодших

командирів. Як правило, у звітах про інспекторські огляди полків відзначалось, що “одиначна постава абсолютно правильна, мистецтво влучної стрільби на хорошому рівні, школа рекрутська, ротне, батальйонне і полкове навчання добрі, і правил, які протилежні встановленим, немає”. Водночас підкреслювалось, що барабанщики, флейтисти і сурмачі “знають свою справу ще недостатньо”⁴⁰¹.

Упродовж двадцяти років (1836-1856) УКП випустили на службу 13275 унтер-офіцерів. Крім того, було підготовлено 6771 музикантів⁴⁰².

У постійному складі УКП служили, за спогадами сучасників, “завзяті фронтовики того часу, свого роду справжні артисти виправки, марширування, збройних прийомів і всіх родів стройових вчень, від найменших до найбільших, з усіма тодішніми хитрощами й тонкощами”⁴⁰³. Це не випадково, оскільки щорічно з всіх УКП відряджалися по 1 обер-офіцеру, 1 унтер-офіцеру й 4 рядових у Зразковий піхотний полк “для освоєння стройової служби”⁴⁰⁴.

Окремо здійснювалась підготовка унтер-офіцерів для кавалерії. 1809 р. був заснований Навчальний кавалерійський ескадрон, який готував для кавалерійських полків унтер-офіцерів і музикантів⁴⁰⁵. У цей ескадрон направляли солдатських дітей і вступаючих на військову службу священнослужителів, а також представників інших станів, які знали грамоту. З 1828 р. навчальний підрозділ комплектувався “здібними до кавалерійської служби кантоністами 18-річного віку із батальйонів і напівбатальйонів навчальних бригад”⁴⁰⁶.

Вихованців ескадрону упродовж року навчали рекрутській школі, рубці шаблями, сторожовій службі, сигналам та верховій їзді. На думку начальника 1-ої драгунської дивізії г.-л. Юзефовича, випускники Навчального кавалерійського ескадрону були “основою успішного запровадження стройової служби, яка вимагала постійної наполегливості”⁴⁰⁷.

При штабах деяких кавалерійських з’єднань, які були розквартировані поблизу західних та південних кордонів держави, з’явилися особливі навчальні ескадрони. Так, наприклад, заслуженою славою користувався навчальний ескадрон у 2-ій драгунській дивізії г.-м. Ф.В. Рідигера, в якому успішно готували справжніх кіннотників. 1834 р. цей ескадрон увійшов до складу

Зразкового кавалерійського полку. Полк був сформований “для запровадження в усій армійській кавалерії одноманітних правил фронтової освіти, а також обмундирування, підготовки й пригінки амуніції, сідлання й підковування коней і для підготовки вчителів з усіх предметів кавалерійської освіти”⁴⁰⁸. 15 кавалерійських дивізій на один рік відряджали до полку по взводу кірасирів, драгунів, кінних єгерів, гусарів й уланів. Ці підрозділи мали стати зразком для своїх армійських полків. І тому офіцери й унтер-офіцери постійного складу не соромилися щодо методів підтягування солдатів. Це дало підставу сучаснику відзначити: “Убий чотирьох, але хоч п’ятого навчи, як слід”⁴⁰⁹.

1836 р. в округах військових поселень кавалерії, підпорядкованих г.-л. І.Й.Вітту, із дітей солдатів і поселенців були сформовані кавалерійські ескадрони й батареї, які були прирівняні до У КП. Ці заклади готували унтер-офіцерів і феєрверкерів лише для полків Південного військового поселення кавалерії⁴¹⁰.

У другій чверті ХІХ ст. досить часто проводились інспекторські огляди, що відбилося у записках кантоністів. Цікавим джерелом є спогади про інспекторські огляди, які проводив граф І.Й. Вітт. “У час, коли я був кантоністом, – пише в спогадах Д.В. Федоров, – до нас часто приїжджав І.Й. Вітт. Усі його приїзди залишали в наших головах і серцях найрадісніші спогади”⁴¹¹. Після стройового огляду, огляду казарм і амуніції кантоністів відбувалось випробування в плаванні. Він любив перевіряти вміння дітей плавати, при чому, у воду діти пірнали у повній амуніції. Це було дуже важко, але необхідно для подальшої служби, коли могли виникнути непередбачені ситуації. Під час таких оглядів кантоністи мали можливість заробити певну суму, оскільки граф мав звичку кидати монети у воду, мабуть, для того, щоб процедуру плавання зробити для них більш приємною. Виловлені монети були нагородою для тих, хто зумів дістати їх з дна⁴¹².

Утворення нових округів військових поселень у Київській та Подільській губерніях наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. ХІХ ст. призвело до створення нових навчальних ескадронів і батарей. До їх складу входили діти нижніх чинів, а також військові кантоністи. Метою створення цих навчальних підрозділів була підготовка унтер-офіцерів і феєрверкерів для першого та другого резервних

кавалерійських корпусів і 5-ї легкої кавалерійської дивізії.

Підготовкою спеціалістів технічного профілю для армії займалися майстрові команди, в які приймали кантоністів у віці від 14 до 18 років, непридатних до стройової служби. Мета створення майстрових команд полягала в тому, щоб забезпечувати військово-навчальні заклади, військово-робітничі роти, війська і військові управління добре навченими майстровими⁴¹³. У майстрових командах кантоністів навчали не лише різним ремеслам, таким, як кам'яні роботи, теслярство, столярство, малярська справа, але й загальноосвітнім предметам – читанню, письму, арифметиці, Закону Божому⁴¹⁴. Процес навчання у цих навчальних закладах піддавався щорічним перевіркам командирами УКП. У звітах про інспекторські огляди ми знаходимо характеристику стану справ, яка зазвичай висловлювалась фразою “у належному порядку”⁴¹⁵. Після закінчення навчання кантоністів, які отримали певну спеціальність, направляли у військові й технічні майстерні на нестройові посади.

Особливе місце у підготовці кантоністів на нестройові посади належало Санкт-Петербурзькому батальйону військових кантоністів, до складу якого входило п'ять рот: чотири ранжировані й одна неранжирована. Кожна ранжирована рота складалась з 250 чоловік, неранжирована – з невизначеної кількості. Кожна рота мала своє призначення. Так, наприклад, перша рота підрозділялася на дві півроти, в яких готували вчителів і спеціалістів для корпусу топографів; друга рота готувала для навчальної артилерійської бригади; третя – для навчального саперного батальйону; четверта – для УКП. Неранжирована рота готувала музикантів для діючих частин. Крім того, 8 вересня 1827 р. при Санкт-Петербурзькому батальйоні військових кантоністів був відкритий військово-вчительський інститут⁴¹⁶, в якому готували учителів російської словесності, географії, арифметики, алгебри, геометрії, фізики, хімії, механіки, військово-кримінального права та ін. Пройшовши курс навчання, вихованці упродовж двох років викладали у цьому ж інституті з метою набуття навичок, і лише після цього вступали на службу до військово-навчальних закладів для кантоністів, де були зобов'язані прослужити не менше 15-ти років.

При Санкт-Петербурзькому батальйоні військових кантоністів у 1832 р. також була відкрита аудиторська школа, до якої вступали кантоністи у віці 14-16 років⁴¹⁷. У 1834 р. був відкритий особливий клас для навчання телеграфістів⁴¹⁸, у 1835 р. створена школа писарів⁴¹⁹, у 1848 р. відкрите граверне й словорізне відділення

підготовки спеціалістів для роботи у військово-топографічному депо⁴²⁰.

***

Таким чином, процес підготовки військових кантоністів здійснювався досить планомірно. З одного боку, кількість загальноосвітніх військово-навчальних закладів для кантоністів зменшилась, але водночас збільшувалася кількість спеціалізованих навчальних закладів, створенню та розвитку яких у другій чверті XIX ст. приділялась значна увага. Це було пов'язано з потребами армії у молодшому командному складі та спеціалістах технічного профілю. Але, з іншого боку, у другій чверті XIX ст. уряд був змушений економити кошти на загальній освіті військових кантоністів, у зв'язку з чим із 1835 р. право вступати в батальйони, напівбатальйони й роти військових кантоністів мали лише ті кантоністи, батьки яких відбували дійсну службу, а решта була позбавлена права на елементарну освіту. Останні після досягнення 20-річного віку, не отримавши освіти, вступали безпосередньо на дійсну службу. Так виникла категорія "рекрутів із солдатських дітей", які не були вже військовими кантоністами, але й не мали права називатись просто рекрутами. Мабуть, запроваджуючи таку назву, уряд хотів підкреслити особливе становище цієї категорії населення, яка продовжувала вважатись власністю військового відомства.

Так, у результаті реформ, проведених на рубежі 20-30-х р. XIX ст. урядом Миколи I, істотно змінилась система підготовки армійського резерву. Вона не залишалась незмінною впродовж другої чверті XIX ст., що було пов'язано з реформою інституту військових поселень, необхідністю економії засобів, потребою армії в унтер-офіцерах і спеціалістах технічного профілю.

Зміна статусу військових поселенців вносила корективи і в зміну статусу військових кантоністів, які, втрачаючи значення основного джерела комплектування армії нижніми чинами, внаслідок реформ уряду, перетворюються в основне джерело комплектування армії підготовленими унтер-офіцерами й представниками необхідних для армії технічних спеціальностей. У цілому армія отримувала у достатній кількості підготовлених молодших командирів і спеціалістів, але під час воєнних дій, коли втрати цієї категорії значно зростали, існуюча система вже не справлялась з цим завданням. Бракувало підготовленого резерву, але розв'язати цю проблему в умовах існування тогочасної соціальної системи було неможливим.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Політика уряду Миколи I у військовій сфері мала реформістський характер, у чому ми могли переконатися, аналізуючи систему підготовки військових кадрів у військових навчальних закладах та управління ними, а також при дослідженні системи підготовки нижніх чинів та молодших командирів. Як свідчать джерела, у цій галузі державного управління був відсутній застій та непослідовність, які приписувались часам правління Миколи I у радянській історіографії. У державі з самодержавною формою правління ті заходи, які були зроблені в галузі підготовки військових кадрів, були максимально можливими.

У другій чверті XIX ст. завершився процес формування системи військової освіти, була зроблена уніфікація навчальних програм, централізація управління в галузі військової освіти, що, у свою чергу, сприяло зміцненню дисципліни, приведенню у певну систему знань, вмінь та навичок майбутніх офіцерів російської армії. Особливого значення для покращання якості освіти мала зміна статусу викладачів військових навчальних закладів. За правління імператора Миколи I їх прирівняли до чиновників, що не тільки надало їм значні привілеї з точки зору соціального статусу та збільшило матеріальну винагороду за службу, але й покращило якість викладання, оскільки, починаючи з 40-х рр. XIX ст., у військових навчальних закладах з'являється дедалі більше викладачів з університетською освітою.

До інших переваг політики Миколи I можна віднести відкриття у другій чверті XIX ст. першого в історії Росії вищого військового навчального закладу – Імператорської Військової Академії, яка стала центром розвитку військової науки, готувала добре підготовлених офіцерів для служби в Генеральному штабі. Засновники Академії, зокрема А.А. Жоміні, покладали великі надії на цей навчальний заклад, але реальність виявилася дещо іншою. При створенні Академії її фундатори переслідували дві основні мети: по-перше, створити вищий військовий навчальний заклад, а по-друге, готувати офіцерів для служби у Генеральному штабі. Оскільки служба у цій установі не відносилась до розряду престижних у офіцерському середовищі, майже одразу після початку функціонування Академії з'являються проблеми щодо комплектування штату слухачами. Уряд Миколи I, адекватно відреагувавши на цю кризу, вжив необхідних заходів, і вже з кінця 40-х рр. XIX ст. ситуація стабілізувалась. Вищу військову освіту

також можна було здобути у вищих офіцерських класах при Артилерійському та Інженерному училищах.

Якщо становлення новоствореного військового навчального закладу відбувалось досить важко, то цього не можна сказати про Пажеський та кадетські корпуси, які в другій чверті XIX ст. мали вже власну історію та традиції.

Особливу турботу виявляв імператор Микола I по відношенню до середніх військових навчальних закладів – кадетських корпусів, які отримали значний розвиток саме у другій чверті XIX ст., і це не залишилось поза увагою сучасників. Серед численних висловлювань на адресу кадетських корпусів домінують позитивні характеристики. Схвально відгукувались про систему підготовки у військових навчальних закладах переважно представники збіднілого дворянства, для яких навчання у кадетських корпусах було чи не єдиною можливістю зайняти відповідне місце у суспільстві. Багато випускників кадетських корпусів, не отримуючи додаткової освіти, займали високі посади у військовій ієрархії.

Необхідно відзначити, що основна кількість спогадів колишніх кадетів з'явилася у 60-х – 80-х рр. XIX ст., коли система підготовки військових кадрів, що існувала у другій чверті XIX ст., була піддана нищівній критиці. Поява саме у цей час спогадів так званих “миколаївських кадетів” у численних періодичних виданнях стала свідченням того, що колишні вихованці військових навчальних закладів виступили на захист імператора Миколи I і системи виховання та освіти, яка існувала у військових навчальних закладах за часів його правління. Особливо гостро у другій половині XIX ст. була піддана критиці нібито зайва військова дисципліна. Проте, сучасники, які отримали освіту в другій чверті XIX ст., стали на її захист, бо вона була невід'ємною частиною їхнього життя, ментальності цього покоління. Дисципліна дозволяла сформувати у майбутніх офіцерів чітке уявлення про обов'язок, покладений на них, сприяла формуванню корпоративності в офіцерському середовищі і, головне, дозволяла підготувати офіцера до нелегкої служби з усіма її перевагами та недоліками.

Підготовка, особливо офіцерських кадрів, виконувала поряд з основним своїм призначенням і охоронне завдання, яке актуалізувалося у зв'язку з відомими подіями 14 грудня 1825 р. Саме цим слід пояснити ретельну увагу до проблеми виховання офіцерського складу. Армія – головний оплот будь-якого режиму у будь-який час. Не став винятком і період правління імператора Миколи I. Політику уряду Миколи I у сфері військової освіти не можна назвати не послідовною. На відміну від паліативних заходів в

інших галузях (інвентарна реформа на Правобережній Україні, реформа державних селян П.Д. Кисельова), реформа в галузі підготовки військових кадрів проводилась цілеспрямовано і послідовно.

Уряд був завжди в курсі усіх справ корпусного життя і усіма засобами намагався впливати на його стан. Безперечно, урядовий курс другої чверті XIX ст. накладав відбиток на характер вихованців військових навчальних закладів, і закладені основи вони пронесли через усе своє життя. Багато хто з вихованців військових навчальних закладів знав імператора Миколу I особисто, ця можливість їм надавалась під час літніх військових таборів, проведення яких вони переважно схвалювали. Безпосереднє спілкування з монархом, його турбота викликали добрі почуття до нього як імператора і людини. Саме тому колишні вихованці виступили на захист імператора Миколи I у другій половині XIX ст. під час радикальних змін у галузі військової підготовки і нищівної критики цієї системи у попередній період, оскільки він був для них не символом свавілля, як це намагалися подати практично відразу після смерті Миколи I 1855 р., а, навпаки, символом величі Російської імперії.

Армія другої чверті XIX ст. комплектувалась не тільки і не стільки офіцерами – випускниками військових навчальних закладів, але й юнкерами та добровольцями, які отримували офіцерський чин після вислуги нижніми чинами встановлений законом час та в чітко визначеному порядку після складання ними відповідного екзамену. У суспільній думці тогочасного російського суспільства спостерігається неоднозначне ставлення до офіцерів, які отримали чин, вступивши на службу рядовими. З одного боку, для суспільства не існувало принципової різниці між цими двома категоріями офіцерів – це була єдина соціальна верства, а з іншого – в офіцерському середовищі такої єдності не спостерігалось.

Політика уряду Миколи I у галузі підготовки нижніх чинів та молодших командирів також була чіткою та послідовною. Комплектування армії за рекрутськими наборами було приведено у чітку систему, що стало можливим тільки після прийняття та введення в дію Рекрутського статуту 1831 р., який усував багато недоліків у цій справі. Так, у ході реформ уряду Миколи I в галузі комплектування армії нижніми чинами були внесені зміни, які запровадили створення загальної черги поставки рекрутів, ведення відбору шляхом жеребкування, наявність підставних, можливість заміщення, поширення натуральної рекрутської повинності на різні стани. Але за умов існування кріпосного права докорінно змінити систему

рекрутських наборів і перейти до втілення принципу загальної військової повинності було неможливим. Тому уряд робив усе можливе, щоб полегшити участь податних станів у поставці рекрутів. У другій чверті XIX ст. скорочувались строки несення дійсної військової служби, був покладений початок створенню навченого резерву армії, чого не було раніше.

Зміни також відбувались і в середовищі військових кантоністів, що було безпосередньо пов'язано з реформами інституту військових поселень. На початку 1830-х рр. система військових поселень як організація, яка мала на меті витіснити комплектування армії через рекрутські набори, остаточно перестала існувати. Але, незважаючи на це, інституту військових кантоністів у другій чверті XIX ст. приділялась значна увага з боку уряду Російської імперії. У результаті реформ військові кантоністи з дітей військових поселенців як суспільна категорія перестають існувати. Однак, продовжує існувати категорія військових кантоністів із солдатських дітей, які проходили навчання у ротах, напівбатальйонах та батальйонах військових кантоністів, і саме вони стали, внаслідок реформ 20-х – 30-х рр. XIX ст., основним джерелом поповнення нижньої командної ланки та спеціалістів технічного профілю. У другій чверті XIX ст. було створено ряд військових навчальних закладів для підготовки унтер-офіцерів, потреба в яких у цей час зростає. Саме на цю категорію військових покладался обов'язок підтримувати порядок, наглядати за солдатами, навчати їх. Також у часи правління імператора Миколи I широкого розвитку набуває система спеціальних навчальних закладів, які готували унтер-офіцерів нестройових посад.

Таким чином, заходи, проведені в галузі підготовки військових кадрів за часів імператора Миколи I, можна назвати реформами, оскільки вони дозволили значно покращити систему підготовки військових кадрів, поліпшити якісні та кількісні параметри офіцерського складу, розпочати підготовку навченого резерву, впорядкувати систему проведення рекрутських наборів, реформувати підготовку унтер-офіцерів стройових та нестройових посад шляхом створення спеціальних навчальних закладів.

ВИНОСКИ

¹ Бескровный Л.Г. Очерки военной историографии. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1962. – С.48.

² Мельницкий Н.Н. Сборник сведений о военно-учебных заведениях в России: Сухопутное ведомство. – В 4-х тт. – СПб.: Типография Главного штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1857-1860.

³ Мельницкий Н. Сборник сведений о военно-учебных заведениях в России: Сухопутное ведомство. – В 4-х тт. – СПб.: Типография Главного штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1857. – Т.2. – С. 7-8.

⁴ Медем Н.В. Мнение о том, какие недостатки обнаруживаются в наших военно-учебных заведениях. – СПб.: Типография Главного штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1863. – 26 с.

⁵ Лебедев Н.А. Исторический взгляд на учреждение училищ, школ, учебных заведений, кадетских корпусов, послуживших к образованию русского народа с 1025 по 1855 год. – СПб.: Типография А.Циммермана, 1875. – 228 с.

⁶ Лалаев М.С. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению с 1700 по 1880 гг. В 3-х ч. – СПб.: Типография М.Стасюлевича, 1880. – Ч.2. – 283 с.

⁷ Шильдер Н.К. Император Николай Первый, его жизнь и царствование. В 2-х книгах. – М.: Чарли, 1997.

⁸ Кизеветтер А.А. Император Николай I как конституционный монарх // Кизеветтер А.А. Исторические очерки. – М.: ОКТО, 1912. – С.402-412; Кизеветтер А.А. Внутренняя политика императора Николая Павловича // Кизеветтер А.А. Исторические очерки. – М.: ОКТО, 1912. – С. 419-502; Корнилов А.А. Курс истории России XIX века. – М.: Высшая школа, 1993. – 446 с.; Готье Ю.В. Император Николай I. Опыт характеристики. – М.: М. и С. Сабашниковы, 1913. – 132 с.

⁹ Лалаев М.С. Император Николай I. Зиждатель русской школы. Исторический очерк. – СПб.: Типография М.Стасюлевича, 1896. – 276 с.

¹⁰ Там само. – С. 161.

¹¹ Там само. – С. 185.

¹² Русская военная сила. История развития военного дела от начала Руси до нашего времени / Под ред. А.Н. Петрова. – В 2-х т. – М.: А.Е. Пирогов, 1897. – Т.2. – 569с.

¹³ Столетие Военного министерства. Главное управление военно-учебных заведений. Исторический очерк / Составитель П.В.Петров – СПб.: Типография Военного министерства, 1907. – Т.10. – Ч.2. – 164 с.

¹⁴ Столетие военного министерства. Комплектование войск в царствование императора Николая I / Составитель В.В.Щепетильников. – СПб.: Типография Военного министерства, 1907. – Т.4. – Ч.2. – Кн.1. – Отд.2. – 330 с.

¹⁵ Галенковский П.А. Воспитание юношества в прошлом. Исторический очерк педагогических средств при воспитании в военно-учебных заведениях (1700-1856 гг.). – СПб.: Типография И. Генералова, 1904. – 122с.

¹⁶ Там само. – С.91.

-
- ¹⁷ Греков Ф.В. Краткий исторический очерк военно-учебных заведений: 1700-1910. – М.: Типография Вильде, 1910. – 192 с.
- ¹⁸ Там само. – С.10.
- ¹⁹ Там само. – С.23.
- ²⁰ Михеев С.П. История русской армии. – В 6-ти выпусках. – М.: Издательство С.Михеева и Казачкова, 1911. – Вып.4. Переходная эпоха. – 72 с.
- ²¹ Там само. – С.16.
- ²² Там само. – С.21-29.
- ²³ Зайончковский А.М. Восточная война 1853-1856 гг. в связи с современной ей политической обстановкой. – В 2-х т. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1908-1913.
- ²⁴ Зайончковский А.М. Восточная война 1853-1856 гг. в связи с современной ей политической обстановкой. – В 2-х т. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1908. – Т.1. – С. 6-17.
- ²⁵ Редигер А.Ф. Комплектование и устройство военной силы. – В 2-х ч. – СПб.: Типография Николаевской военной академии, 1914. – Ч.2. – 189 с.
- ²⁶ Полиевктов М.А. Николай I: Биография и обзор царствования. – М.: Издательство М. и С. Сабашниковых, 1918. – 392 с.
- ²⁷ Там само. – С.326.
- ²⁸ Там само. – С.334.
- ²⁹ Толстой Л.Н. Николай Палкин. – М.: Посредник, 1917. – 15 с.
- ³⁰ Тарасов Е. Николаевщина (Время Николая I). – Пг.: Освобожденная Россия, 1917. – 16 с.
- ³¹ Там само. – С.31.
- ³² Ашукин Н.С. Николай Палкин. Как жилось солдатам и крестьянам во времена Николая Первого. – М.: Красная новь, 1924. – 32 с.
- ³³ Пресняков А.Е. Апогей самодержавия. Николай I // Пресняков А.Е. Российские самодержцы. – М.: Книга, 1990. – С.245-302.
- ³⁴ Алпатов Н.И. Историческая справка о кадетских корпусах в России в XIX в. // Советская педагогика. – 1945. – №20. – С.44-48.
- ³⁵ Жесткова Т.П. Кадетские корпуса. Краткий исторический очерк: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.02. – М., 1944.
- ³⁶ Кончаков Б.М. Педагогические кадры военно-учебных заведений в царской России // Труды Высшего военно-педагогического института им. М.И. Калинина. – Л., 1947. – №2. – С.154-189.
- ³⁷ Алпатов Н.И. Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатного типа. (Из опыта кадетских корпусов и военных гимназий в России). – М.: Учпедгиз, 1958. – 244 с.
- ³⁸ Бескровный Л.Г. Очерки военной историографии. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1962. – 318 с.; Бескровный Л.Г. Из истории высшей военной школы в России // Военная мысль. – 1946. – №10. – С.107-122; Бескровный Л.Г. Очерки по источниковедению военной истории России. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1957. – 453 с.; Бескровный Л.Г. Военное образование в России в XIX веке: Доклад на секции сравнительной военной истории XIII Международного конгресса исторических наук. – М., 1970. – 13 с.; Бескровный

Л.Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России. – М.: Наука, 1973. – 616 с.

³⁹ Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России. – М.: Наука, 1973. – С. 237.

⁴⁰ Каменев А.И. История подготовки офицерских кадров в России. – М.: Издательство Военно-политической академии им. В.И. Ленина, 1990. – 188с.

⁴¹ Галушко Ю.А., Колесников А.А. Школа русского офицерства. Исторический справочник. – М.: Русский мир, 1993. – 221 с.

⁴² Волков С.В. Русский офицерский корпус. – М.: Воениздат, 1993. – 367с.

⁴³ Лушников А.М. Армия, государство и общество: система военного образования в социально-политической истории России. – Ярославль: Ярославский государственный технический университет, 1996. – 151 с.

⁴⁴ Харламов В.И. Русская военная школа (1700-1917). – В 2-х т. – М.: Академия ПВ ФПС России, 1997. – Т.1. – 278 с.

⁴⁵ Назаров А.Н. Подготовка военных кадров и культура офицерского корпуса России. – М., 1994. – 258 с.; Назаров А.Н. Формирование нравственной культуры у воспитанников военно-учебных заведений в России. – М., 1997. – 243 с.

⁴⁶ Машкин Н.А. Высшая военная школа Российской империи XIX – начала XX веков. – М.: Academia, 1997. – 348 с.

⁴⁷ Крылов В.М. Кадетские корпуса и российские кадеты. – СПб.: Издательство Военно-исторического музея артиллерии и инженерных войск, и войск связи, 1998. – 669 с.

⁴⁸ Ионов В.В. Подготовка военных кадров в России XIX – начало XX веков. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1998. – 536 с.

⁴⁹ Ионов В.В. К вопросу о подготовке унтер-офицерских кадров в русской армии в первой половине XIX века // Клио. – 1998. – №6. – С.25-36.

⁵⁰ Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444с.

⁵¹ Кадетские корпуса в России. Литература к теме на русском языке за 1766-1997 годы / Составители С.В. Апрашкин, Л.Ф. Капралова. – СПб., 1997. – 24с.

⁵² Мироненко С.В. Страницы тайной истории самодержавия. – М.: Мысль, 1990. – 235 с.; Мироненко С.В. Николай I // Российские самодержцы. – М.: Международные отношения, 1993. – С.91-158.

⁵³ Заичкин И.А., Почкаев И.Н. Русская история от Екатерины Великой до Александра II. – М.: Мысль, 1994. – 765 с.; Миронов Г.Е. История государства Российского: Историко-библиографические очерки. XIX век. – М.: Книжная палата, 1995. – 734с.

⁵⁴ Выскочков Л.В. Император Николай I: Человек и государь. – СПб.: Типография Санкт-Петербургского университета, 2001. – 644с.

⁵⁵ Там само. – С. 582.

⁵⁶ Curtiss J. The Russian army under Nicholas I, 1825-1855. – Durham: Duke univ. press, 1965. – 346 с.; Lincoln W.B. Nicolas I: Emperor a autocrat off all the Russias. – London, 1978. – 424 p.; Байрау Дитрих. Империя и ее армия // Новый часовой. – СПб., 1997. - №5. – С.19-39; Van Dyke C. Russian imperial military doctrine and

---

education. 1832-1917. – New York: Greenwood press,1990. – 193 с.; Riasanovsky N.V. Nicolas I and official nationality in Russia. – Los-Angeles,1959. – 296 p.; Riasanovsky N.V. A parting of ways. Government and educated public in Russia (1801-1855). – Oxford, Clarendon press,1976. – 323 p.

⁵⁷ РДВИА. – Ф.326. – Комитет о военно-учебных заведениях под председательством К.И. Оппермана. – 1826-1831 гг. – 37 ед. хр.

⁵⁸ Историческое обозрение военно-сухопутного управления с 1825 по 1850 годы. – СПб.: Военная типография, 1850. – 286 с.

⁵⁹ Краткий отчет о положении и ходе военно-учебных заведений в 25-летнее царствование Государя императора. – СПб.: Типография Военного министерства, 1851. – 306 с.

⁶⁰ Пекарский П.П. Русские мемуары XVIII века // Современник. – 1856. – №4. – С.53-90; Пекарский П.П. Русские мемуары XVIII века // Современник. – 1856. – №5. – С.29-62; Пекарский П.П. Русские мемуары XVIII века // Современник. – 1856. – №6. – С.63-120.

⁶¹ Чечулин Д.И. Мемуары, их значение и место в ряду исторических источников. – СПб.,1891. – 16 с.

⁶² Тартаковский А.Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX века. От рукописи к книге. – М.: Наука, 1991. – 288 с.; Тартаковский А.Г. Летописец или “просто человек” // В раздумьях о России (XIX век). – М.: Наука, 1996. – 268 с.

⁶³ Тартаковский А.Г. Летописец или “просто человек” // В раздумьях о России (XIX век). – М.: Наука, 1996. – С.75.

⁶⁴ Архив СПб. ИР РАН. – Ф.16. – 1775-1846 гг. – 3165 ед. хр.

⁶⁵ Имеретинский Н.К. Пажеский корпус в 1843 – 1848 гг. Записки старого пажа // Русский вестник.-1887. - №8. – С.663-703; Имеретинский Н.К. Пажеский корпус в 1843 – 1848 гг. Записки старого пажа // Русский вестник.-1887. - №9. – С.221-254.

⁶⁶ ВПД ДИМ. – Ф.445. – Оп. 1. – Спр.88. Пажеский корпус в 1843 – 1848 гг. Из воспоминаний старого пажа, князя Н.Имеретинского. – 1864-1865 гг. – 402 лл.

⁶⁷ ЦДАУК. – Ф.261. – Оп.1. – Спр.233. Дараган Д.И. Мои воспоминания – 19 декабря 1885 – 15 мая 1887 года. – 315 лл.

⁶⁸ Драке Л.Л. Кадетский быт 50-х годов. – СПб.: В. Березовский,1911. – 32 с.; Крыжановский П.А. Штрихи из прошлого. (Воспоминания из последнего десятилетия царствования Николая I) // Исторический вестник. – 1915. - №8. – С.453-471; Ушаков Л.А. Корпусное воспитание при императоре Николае I // Голос минувшего. – 1915. - №6. – С.90-133; Корсаков А.Н. Воспоминания московского кадета // Русский архив. – 1879. - №7. – С.304-326; Корсаков А.Н. Воспоминания московского кадета // Русский архив. – 1880. - №2. - С.449-473; Корсаков А.Н. Воспоминания московского кадета // Русский архив. – 1882. - №2. - С.358-376; Скалон Д.А. Воспоминания // Русская старина. – 1907. - №9. – С.516-526; Скалон Д.А. Воспоминания // Русская старина. – 1907. - №11. – С.75-81; Скалон Д.А. Воспоминания // Русская старина. – 1908. - №3. – С.692-709; Скалон Д.А. Воспоминания // Русская старина. – 1908. - №4. – С.185-195; Воронов Н.И. Воспоминание об императоре Николае I и его семье бывшего кадета 2-го корпуса // Исторический вестник. – 1908. - №11. – С.253-270; Крылов Н.А. Кадеты сороковых годов. (Личные воспоминания) // Исторический вестник. – 1901. - №9. – С.943-967; Бутовский А.Д. Годы

моего учения в Петровско-Полтавском кадетском корпусе // Педагогический сборник. – 1915. - №11. – С.315-337; Бутовский А.Д. Годы моего учения в Петровско-Полтавском кадетском корпусе // Педагогический сборник. – 1915. - №12. – С.468-495.

⁶⁹ Милютин Д.А. Воспоминания 1816-1843 гг. / Под ред. доктора исторических наук, профессора Л.Г. Захаровой. – М.: Студия ТРИТЭ – Российский архив, 1997. – 495 с.; Милютин Д.А. Воспоминания 1860-1862 гг. / Под ред. доктора исторических наук, профессора Л.Г. Захаровой. – М.: Редакция альманаха Российский Архив, 1999. – 559 с.; Милютин Д.А. Воспоминания 1843-1856 гг. / Под ред. доктора исторических наук, профессора Л.Г. Захаровой. – М.: Редакция альманаха Российский Архив, 2000. – 527 с.; Голицын Н.С. Императорская Военная академия в 1834-1848 гг. Воспоминания князя Н.С. Голицына о его службе в Академии // Русская старина. – 1883. - №2. – С.409-428; Голицын Н.С. Императорская Военная академия в 1834-1848 гг. Воспоминания князя Н.С. Голицына о его службе в Академии // Русская старина. – 1883. - №3. – С.703-712; Зайковский К.В. Воспоминания об императоре Николае Павловиче // Исторический вестник. – 1886. - №4. – С.112-119; Тимченко-Рубан И.Р. Из воспоминаний о прошлом // Исторический вестник. – 1890. - №5. – С.332-354; Тимченко-Рубан И.Р. Из воспоминаний о прошлом // Исторический вестник. – 1890. - №6. – С.610-633; Тимченко-Рубан И.Р. Из воспоминаний о прошлом // Исторический вестник. – 1890. - №7. – С.94-114; Тимченко-Рубан И.Р. Из воспоминаний о прошлом // Исторический вестник. – 1890. - №8. – С.304-333.

⁷⁰ Дубельт Л.В. Заметки г.-л. Л.В. Дубельта // Голос минувшего. – 1913. - №3. – С.120-171; Записки графа А.Х. Бенкендорфа (1832-1837) // Шильдер Н.К. Император Николай Первый. – В 2-х книгах. – М.: Чарли, 1997. – Кн.2. – С.514-634; Портфель графа А.Х. Бенкендорфа. Мемуары шефа жандармов // Русские мемуары. Николай I. Муж. Отец. Император. – М.: СЛОВО/SLOVO, 2000. – С.332-416.

⁷¹ Гагерн Ф.Б. Дневник путешествия по России в 1839 году // Русская старина. – 1886. - №7. – С.21-54; Гагерн Ф.Б. Дневник путешествия по России в 1839 году // Русская старина. – 1890. - №2. – С.321-339; Кюстин А. де. Россия в 1839 году. В 2-х томах / Пер. с фр. под ред. В. Мильчиной; коммент. В. Мильчиной и А. Осповата. – М.: Издательство им. Сабашниковых, 1996. – Т.1. – 528 с.; Кюстин А. де. Россия в 1839 году. В 2-х томах / Пер. с фр. под ред. В. Мильчиной; коммент. В. Мильчиной и А. Осповата. – М.: Издательство им. Сабашниковых. – М., 1996. – Т.2. – 480 с.

⁷² Краткий обзор состояния русской армии в царствование императора Николая I // Военный сборник. – 1896. - №7. – С.I-XX.

⁷³ Там само. – С.Х.

⁷⁴ Переселенков С.А. Систематический указатель статей, напечатанных в неофициальной части Педагогического сборника за 50 лет (1864-1914). – Пг., 1917.

⁷⁵ Карабанов А.П. 125-летний юбилей 1-го Кадетского корпуса. 1732-1857. – СПб.: Типография товарищества Общественная польза, 1857. – 244с.; Ломан Н.Л. Историческое обозрение 2-го Кадетского корпуса. – СПб.: Типография товарищества Общественная польза, 1862. – 201 с.; Карцов П.П. Исторический очерк Новгородского графа Аракчеева кадетского корпуса и Нижегородской военной гимназии 1834-1884. – СПб.: Типография Ф.В. Сушинского, 1884. – 416 с.; Поливанов

А.Н. Пятидесятилетие 2-го Московского кадетского корпуса. – М.: Образование, 1899. – 156 с.

⁷⁶ Лушников А.М. Армия, государство и общество: система военного образования в социально-политической истории России. – Ярославль: Ярославский государственный технический университет, 1996. – С. 5.

⁷⁷ РДВИА. – Ф.326. – Оп.1. – Спр.1. Образование и деятельность Комитета о военно-учебных заведениях в России. – 1826 год май 13 – 1826 год июнь 15. – арк. 3-4.

⁷⁸ Ключевский В.О. Курс русской истории // Сочинения в 9-ти томах. – М.: Мысль, 1989. – Т.5. – С.152.

⁷⁹ Пиксанов Н. Дворянская реакция на декабризм // Звенья. – М.-Л.: Academia, 1933. – Сб.2. – С. 152, 154, 169-171.

⁸⁰ Гросул В.Я., Итенберг Г.С., Твардовская В.А., Шацилло К.Ф., Эймонтова Р.Г. Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – С.121.

⁸¹ Кюстин А. де. Россия в 1839 году. В 2-х томах / Пер. с фр. под ред. В.Мильчиной; коммент. В. Мильчиной и А. Осповата. – М.: Издательство им. Сабашниковых, 1996. – Т.1. – С. 151.

⁸² Соллогуб В.А. Повести. Воспоминания. – Л.: Художественная литература, 1988. – С. 418.

⁸³ ВР РДБ. – Ф.332. – Оп.1. – Спр.2. Чижов Ф.В. Дневник. 1826 год, апрель 26 – октябрь 29. – Арк. 7.

⁸⁴ Кедрина Л.Е. Из воспоминаний // Русский архив. – 1917. - №1. – С.103.

⁸⁵ ВПД ДИМ. – Ф.174. – Оп.1. – Спр.4. Дневник заграничного путешествия неустановленного лица. Статья о царствовании Николая I. – 1855 год. – Арк. 49 зв.

⁸⁶ Лалаев М.С. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению с 1700 по 1880 гг. В 3-х ч. – СПб.: Типография М.Стасюлевича, 1880. – Ч.2. – С. 3.

⁸⁷ РДВИА. – Ф.326. – Комитет о военно-учебных заведениях под председательством К.И. Оппермана. – 1826-1831 гг. – 37 од. зберг.

⁸⁸ РДВИА. – Ф.326. – Оп.1. – Спр.1. Образование и деятельность Комитета о военно-учебных заведениях в России. – 1826 год май 13 – 1826 год июнь 15. – Арк. 1-1 зв.

⁸⁹ Там само. – Арк. 87 зв.

⁹⁰ Там само. – Арк. 113-114.

⁹¹ РДВИА. – Ф.326. – Оп.1. – Спр.14. Вопросные листы для гг. членов Комитета о военно-учебных заведениях. – 1827 год январь 20 – 1829 год декабрь 15. – Арк. 28 зв. - 29.

⁹² Там само. – Арк. 27 зв.

⁹³ Там само. – Арк. 37 зв.

⁹⁴ Лалаев М.С. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению с 1700 по 1880 гг. В 3-х ч. – СПб.: Типография М.Стасюлевича, 1880. – Ч.2. – С.94.

---

⁹⁵ Столетие Военного министерства. Главное управление военно-учебных заведений. Исторический очерк / Составитель П.В.Петров – СПб.: Типография Военного министерства, 1907. – Т.10. – Ч.2. – С.11.

⁹⁶ Воронов Н.И. Воспоминание об императоре Николае I и его семье бывшего кадета 2-го корпуса // Исторический вестник. – 1908. - №11. – С.266.

⁹⁷ Рота Его Императорского Высочества Великого князя Михаила Павловича. – СПб.: Военная типография, 1887. – С.11-12.

⁹⁸ Бооль В.Г. фон. Воспоминания педагога // Русская старина. – 1904. - №5. – С. 391.

⁹⁹ Дубельт Л.В. Заметки г.-л. Л.В.Дубельта // Голос минувшего. – 1913. - №3. – С.144.

¹⁰⁰ Алпатов Н.И. Опыт кадетских корпусов – суворовским училищам // Пограничник. – 1945. - №2. – С.44.

¹⁰¹ Гросул В.Я., Итенберг Г.С., Твардовская В.А., Шацилло К.Ф., Эймонтова Р.Г. Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – С.123.

¹⁰² Карамзин Н.М. О древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях // Карамзин Н.М. История государства Российского. – В 4-х кн. – Ростов-н/Д.: Феникс, 1995. – Кн.4 (т.Х-ХII). – С. 498.

¹⁰³ Там само. – С.527.

¹⁰⁴ Заусцинский П. Кодификация русского военного права в связи с историей развития русского войска до реформ XIX века. – СПб.: Военная типография, 1909. – С.289-291.

¹⁰⁵ Ячменихин К.М. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. – 1997. - №2. – С. 34-48.

¹⁰⁶ Столетие военного министерства. Комплектование войск в царствование императора Николая I / Составитель В.В.Щепетильников. – СПб.: Типография Военного министерства, 1907. – Т.4. – Ч.2. – Кн.1. – Отд.2. – С.3.

¹⁰⁷ Там само. – С. 6.

¹⁰⁸ ПСЗ. II. – Т.VI. – №4563.

¹⁰⁹ Устав рекрутский. – СПб.: Военная типография, 1831. – § 3.

¹¹⁰ Там само. – § 8.

¹¹¹ Там само. – § 10.

¹¹² Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России. – М.: Наука, 1973. – С.8.

¹¹³ Устав рекрутский. – СПб.: Военная типография, 1831. – §§ 90-135.

¹¹⁴ Там само. – § 94.

¹¹⁵ ПСЗ II. – Т.ХХVIII. - №27727.

¹¹⁶ ЦДИАУК. – Ф.533. – Оп.5. – Спр.1166. Дело об отдаче в рекруты 119-ти заключенных, осужденных за воровство и бродяжничество, содержащихся в тюрьмах Киевской губернии. – 1827-1829 гг. – 344 л.; ЦДИАУК. – Ф.533. – Оп.3. – Спр.361. Дело об отдаче в рекруты крестьян вдовы г-м Г.Нарышкиной, присвоивших себе дворянское звание. – 1828 г. – 5 л.

- ¹¹⁷ Русская военная сила. История развития военного дела от начала Руси до нашего времени / Под ред. А.Н. Петрова. – В 2-х т. – М.: А.Е. Пирогов, 1897. – Т.2. – С.424.
- ¹¹⁸ Устав рекрутский. – СПб.: Военная типография, 1831. – §§ 303-393.
- ¹¹⁹ Там само. – §§ 340-341.
- ¹²⁰ Столетие военного министерства. Комплектование войск в царствование императора Николая I / Составитель В.В.Щепетильников. – СПб.: Типография Военного министерства, 1907. – Т.4. – Ч.2. – Кн.1. – Отд.2. – С. 39.
- ¹²¹ ПСЗ. II. – Т.VI. – №4869.
- ¹²² ПСЗ. II. – Т.VI. – №4563. – Пп.1-19.
- ¹²³ ПСЗ. II. – Т.VI. – №4927.
- ¹²⁴ ПСЗ II. – Т.VII. – №5251.
- ¹²⁵ ПСЗ II. – Т.VIII. – №5877.
- ¹²⁶ ПСЗ II. – Т.VII. – №5458.
- ¹²⁷ ПСЗ II. – Т.VIII. – №5730.
- ¹²⁸ ПСЗII. – Т.IX. – №7317.
- ¹²⁹ Там само. – №7318.
- ¹³⁰ ПСЗ II. – Т.XIV. – №12515.
- ¹³¹ Столетие военного министерства. Комплектование войск в царствование императора Николая I / Составитель В.В.Щепетильников. – СПб.: Типография Военного министерства, 1907. – Т.4. – Ч.2. – Кн.1. – Отд.2. – С.192-193,196.
- ¹³² Там само. – С.225.
- ¹³³ ПСЗ II. – Т. XII. - №7374.
- ¹³⁴ Филимонов Н. Постепенное развитие мероприятий по мобилизации русской кадровой армии в XIX веке. – СПб.: Военная типография, 1908. – С.5-6.
- ¹³⁵ Русская военная сила. История развития военного дела от начала Руси до нашего времени / Под ред. А.Н. Петрова. – В 2-х т. – М.: А.Е. Пирогов, 1897. – Т.2. – С.425.
- ¹³⁶ Свод военных постановлений. Образование военных учреждений. Образование военно-учебных заведений с их управлением. – СПб.: Военная типография, 1838. – Кн.3. – Ч.1. – 480 с.
- ¹³⁷ ПСЗ I. – Т.XXXVI. – №27998.
- ¹³⁸ Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России. – М.: Наука, 1973. – С.131.
- ¹³⁹ РДВИА. – Ф.351. – Оп.1. – Т.3. – Спр.4819. Дело о переименовании Главного артиллерийского училища в Михайловское артиллерийское училище. – 1849год, октябрь. – арк.7.
- ¹⁴⁰ Артиллерийское училище в 1845 году // Русская старина. – 1904. – №5. – С.423-443; Артиллерийское училище в 1845 году // Русская старина. – 1904. – №6. – С.591-620.
- ¹⁴¹ Фирсов Н.Н. Воспоминание об императоре Николае Павловиче // Исторический вестник. – 1887. – №9. – С.566.
- ¹⁴² Хлебников К.Д. Записки // Русский архив. – 1907. – №3. – С.383.
- ¹⁴³ Фирсов Н.Н. Новички // Русская старина. – 1903. – №10. – С.43-63.

---

¹⁴⁴ Там само. – С.566.

¹⁴⁵ Волков С.В. Русский офицерский корпус. – М.: Воениздат, 1993. – С. 126.

¹⁴⁶ К характеристике Николая I // Исторический вестник. – 1885. – №8. – С.338 – 351.

¹⁴⁷ Лушников А.М. Армия, государство и общество: система военного образования в социально-политической истории России. – Ярославль: Ярославский государственный технический университет, 1996. – С.62.

¹⁴⁸ Там само. – С.61.

¹⁴⁹ Богданович М.И. Воспоминания о бароне Н.В. Медеме // Русская старина. – 1877. – Т.19. – №5. – С.428.

¹⁵⁰ Мельницкий Н. Сборник сведений о военно-учебных заведениях в России: Сухопутное ведомство. – В 4-х тт. – СПб.: Типография Главного штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1857. – Т.2. – С.102.

¹⁵¹ Там само. – С.106.

¹⁵² Глиноецкий Н.П. Исторический очерк Николаевской академии Генерального штаба. – СПб.: Типография Штаба Гвардии и Петербургского военного округа, 1882. – С.2.

¹⁵³ Там само. – С.3.

¹⁵⁴ РДВИА. – Ф. 544. – Оп. 1. – Спр. 1. Дело о рассмотрении проектов генерал-адъютанта Жомини по преобразованию Генерального штаба и учреждению военной академии. – 1826 года, января 21 – 1834 года, апреля 29. – Арк.93.

¹⁵⁵ Там само. – Арк.47.

¹⁵⁶ Там само. – Арк.168 зв. – 170.

¹⁵⁷ Императорская Николаевская военная академия // Военная быль. – 1972. - № 144. – С.2.

¹⁵⁸ Глиноецкий Н.П. Исторический очерк Николаевской академии Генерального штаба. – СПб.: Типография Штаба Гвардии и Петербургского военного округа, 1882. – С.22.

¹⁵⁹ Там само. – С.1.

¹⁶⁰ РДВИА. – Ф.544. – Оп.1. – Спр.349. Переписка с канцеляриями Военного министра и Генерального штаба, и штабами и генерал-инспектора инженерных войск, и командующего гвардейским и гренадерскими корпусами о рассмотрении в Совете академии причин недостаточного числа офицеров, желающих поступить в академию, и о мерах к их привлечению путем предоставления различных льгот и преимуществ для лиц, окончивших академию. – 1851 год, сентябрь 29 – 1852 год, апрель 22. – Арк.6.

¹⁶¹ Глиноецкий Н.П. Исторический очерк Николаевской академии Генерального штаба. – СПб.: Типография Штаба Гвардии и Петербургского военного округа, 1882. – С.18.

¹⁶² Машкин Н.А. Высшая военная школа Российской империи XIX – начала XX веков. – М.: Academia, 1997. – С.105-166.

¹⁶³ ЦДИАУК. – Ф.261. – Оп.1. – Спр.233. Дараган Д.И. Мои воспоминания – 19 декабря 1885 – 15 мая 1887 года. – Арк.73 зв.

¹⁶⁴ Там само. – Арк.85 зв.

---

¹⁶⁵ Харламов В.И. Русская военная школа (1700-1917). – В 2-х т. – М.: Академия ПВ ФПС России, 1997. – Т.1. – С.168.

¹⁶⁶ Голицын Н.С. Императорская Военная академия в 1834-1848 гг. Воспоминания князя Н.С. Голицына о его службе в Академии // Русская старина. – 1883. – №2. – С.410.

¹⁶⁷ Милютин Д.А. Воспоминания 1843-1856 гг. / Под ред. доктора исторических наук, профессора Л.Г. Захаровой. – М.: Редакция альманаха Российский Архив, 2000. – С.101.

¹⁶⁸ Глиноецкий Н.П. Исторический очерк Николаевской академии Генерального штаба. – СПб.: Типография Штаба Гвардии и Петербургского военного округа, 1882. – С.39.

¹⁶⁹ Жуковский В.П. Военное образование в России: преемственность, опыт, традиции. – Саратов: Издательство Саратовского государственного технического университета, 1999. – С.52.

¹⁷⁰ Богданович М.И. Воспоминания о бароне Н.В. Медеме // Русская старина. – 1877. – Т.19. – №5. – С.429.

¹⁷¹ Там само.

¹⁷² Глиноецкий Н.П. Исторический очерк Николаевской академии Генерального штаба. – СПб.: Типография Штаба Гвардии и Петербургского военного округа, 1882. – С.48.

¹⁷³ Записки стратегии // Военный журнал. – 1847. – № 5. – С. 171.

¹⁷⁴ Милютин Д.А. Воспоминания 1843-1856 гг. / Под ред. доктора исторических наук, профессора Л.Г. Захаровой. – М.: Редакция альманаха Российский Архив, 2000. – С.102.

¹⁷⁵ Отчет директора Императорской Военной академии генерал-адъютанта Сухозанета за 1836 г. – СПб.: Военная типография, 1937. – С.22.

¹⁷⁶ Милютин Д.А. Воспоминания 1843-1856 гг. / Под ред. доктора исторических наук, профессора Л.Г. Захаровой. – М.: Редакция альманаха Российский Архив, 2000. – С.158.

¹⁷⁷ Глиноецкий Н.П. Исторический очерк Николаевской академии Генерального штаба. – СПб.: Типография Штаба Гвардии и Петербургского военного округа, 1882. – С.186.

¹⁷⁸ Голицын Н.С. Императорская Военная академия в 1834-1848 гг. Воспоминания князя Н.С. Голицына о его службе в Академии // Русская старина. – 1883. – №2. – С.420.

¹⁷⁹ Голицын Н.С. Императорская Военная академия в 1834-1848 гг. Воспоминания князя Н.С. Голицына о его службе в Академии // Русская старина. – 1883. – №3. – С.710.

¹⁸⁰ Голицын Н.С. Императорская Военная академия в 1834-1848 гг. Воспоминания князя Н.С. Голицына о его службе в Академии // Русская старина. – 1883. – №2. – С.410.

¹⁸¹ Милютин Д.А. Воспоминания 1843-1856 гг. / Под ред. доктора исторических наук, профессора Л.Г. Захаровой. – М.: Редакция альманаха Российский Архив, 2000. – С.229.

---

¹⁸² Глиноецкий Н.П. Исторический очерк Николаевской академии Генерального штаба. – СПб.: Типография Штаба Гвардии и Петербургского военного округа, 1882. – С.107.

¹⁸³ Голицын Н.С. Императорская Военная академия в 1834-1848 гг. Воспоминания князя Н.С. Голицына о его службе в Академии // Русская старина. – 1883. - №2. – С.416.

¹⁸⁴ Там само. – С.417.

¹⁸⁵ Глиноецкий Н.П. Исторический очерк Николаевской академии Генерального штаба. – СПб.: Типография Штаба Гвардии и Петербургского военного округа, 1882. – С.106.

¹⁸⁶ РДВИА. – Ф.544. – Оп.1. – Спр. 66. Приказы по академии и рапорт директора академии генерала Сухозанета военному министру об упущениях по службе вице-директора академии Зедделера, обнаруженных при инспекторском смотре и ходатайство о его отстранении. – 1834 год, сентябрь 27 – 1835 год, октябрь 3. – Арк.8.

¹⁸⁷ Голицын Н.С. Императорская Военная академия в 1834-1848 гг. Воспоминания князя Н.С. Голицына о его службе в Академии // Русская старина. – 1883. - №2. – С.413.

¹⁸⁸ РДВИА. – Ф.846. – Оп.16. – Спр. 1231. Дело о переписке директора Императорской военной академии генерал-адъютанта Сухозанета 1-го с генерал-квартирмейстером генерал-адъютантом Бергом относительно выбора офицеров, поступающих в академию. – 1848 год. – Арк.2.

¹⁸⁹ К 100-летию юбилею со дня рождения Императора Николая I. – СПб.: Типография Николаевской военной академии, 1896. – С.15.

¹⁹⁰ Милютин Д.А. Воспоминания 1843-1856 гг. / Под ред. доктора исторических наук, профессора Л.Г. Захаровой. – М.: Редакция альманаха Российский Архив, 2000. – С.178.

¹⁹¹ РДВИА. – Ф.544. – Оп.1. – Спр.349. Переписка с канцеляриями Военного министра и Генерального штаба, и штабами и генерал-инспектора инженерных войск, и командующего гвардейским и гренадерскими корпусами о рассмотрении в Совете академии причин недостаточного числа офицеров, желающих поступить в академию, и о мерах к их привлечению путем предоставления различных льгот и преимуществ для лиц, окончивших академию. – 1851 год, сентябрь 29 – 1852 год, апрель 22. – Арк.51 зв. – 52 зв.

¹⁹² Приказ военного министра № 32 от 1852 г. – СПб.: Военная типография, 1852.

¹⁹³ Милютин Д.А. Воспоминания 1843-1856 гг. / Под ред. доктора исторических наук, профессора Л.Г. Захаровой. – М.: Редакция альманаха Российский Архив, 2000. – С.230.

¹⁹⁴ К 100-летию юбилею со дня рождения Императора Николая I. – СПб.: Типография Николаевской военной академии, 1896. – С.12.

¹⁹⁵ ПСЗ II. – Т.V. - №3975.

¹⁹⁶ РДВИА. – Ф.544. – Оп.1. – Спр.1056. Доклады по академии, исторические справки и переписка с Главным штабом о переименовании Николаевской академии Генерального штаба в Императорскую Николаевскую академию и расширении ее профиля в смысле развития общего военного образования офицеров армии, а не

только подготовки офицеров для Генерального штаба. – 1895 год, январь – 1895 год, февраль 5. – Арк.2.

¹⁹⁷ ПСЗ II. – Т. XXX. – №29623.

¹⁹⁸ ПСЗ I. – Т. XXVI. – №20452.

¹⁹⁹ ПСЗ II. – Т. II. – №919.

²⁰⁰ Левшин Д.М. Пажеский Его Императорского Величества корпус за 100 лет. 1802-1902. – СПб.: Пажеский юбилейный комитет, 1902. – С.358-360.

²⁰¹ Лалаев М.С. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению с 1700 по 1880 гг. В 3-х ч. – СПб.: Типография М.Стасюлевича, 1880. – Ч.2. – С.24.

²⁰² РДВИА. – Ф.35. – Оп.1. – Зв'язка 2. – Спр.106. Дело о принятии в Пажеский Его Императорского Величества корпус сына полковника Дарагана. – 5-го сентября 1823 года. – Арк.1.

²⁰³ Там само. – Арк. 3.

²⁰⁴ РДВИА. – Ф.35. – Оп.1. – Зв'язка 4. – Спр.17. О помещении в Пажеский корпус пажа Дмитрия Дарагана на казенное содержание. – 2 февраля – 19 марта 1826 года – Арк. 6.

²⁰⁵ РДВИА. – Ф.35. – Оп.1. – Зв'язка 6. – Спр.165. Дело о помещении в пажи сына полковника Стороженки, Владимира. – апрель 1828 года. – 9 л.

²⁰⁶ РДВИА. – Ф.400. – Оп.12. – Спр.18386. Дело о назначении пенсии вдове члена Александровского Комитета, генерала от инфантерии Дмитрия Дарагана. – 1892 года, июля 5. – Арк.35-36 зв.

²⁰⁷ ЦДИАУК. – Ф.261. – Оп.1. – Спр.233. Дараган Д.И. Мои воспоминания – 19 декабря 1885 – 15 мая 1887 года. – Арк.262 зв.

²⁰⁸ Бельгард В.А. Автобиографические воспоминания // Русская старина. – 1899. – Т.97. - №1. – С.166.

²⁰⁹ ЦДИАУК. – Ф.261. – Оп.1. – Спр.233. Дараган Д.И. Мои воспоминания – 19 декабря 1885 – 15 мая 1887 года. – Арк.47 зв.

²¹⁰ ЦДИАУК. – Ф.261. – Оп.1. – Спр.233. Дараган Д.И. Мои воспоминания – 19 декабря 1885 – 15 мая 1887 года. – Арк.263 зв.

²¹¹ Имеретинский Н.К. Пажеский корпус в 1843 – 1848 гг. Записки старого пажа // Русский вестник.-1887. - №9. – С.240.

²¹² Там само. – С.245.

²¹³ ЦДИАУК. – Ф.261. – Оп.1. – Спр.233. Дараган Д.И. Мои воспоминания – 19 декабря 1885 – 15 мая 1887 года. – Арк.64 зв.-65.

²¹⁴ Там само. – Арк.45.

²¹⁵ Там само. – Арк. 48-48 зв.

²¹⁶ Там само. – Арк. 263.

²¹⁷ Бельгард В.А. Автобиографические воспоминания // Русская старина. – 1899. – Т.97. - №1. – С.168.

²¹⁸ ЦДИАУК. – Ф.261. – Оп.1. – Спр.233. Дараган Д.И. Мои воспоминания – 19 декабря 1885 – 15 мая 1887 года. – Арк.58.

²¹⁹ Бельгард В.А. Автобиографические воспоминания // Русская старина. – 1899. – Т.97. - №1. – С.168.

-
- ²²⁰ ЦДИАУК. – Ф.261. – Оп.1. – Спр.233. Дараган Д.И. Мои воспоминания – 19 декабря 1885 – 15 мая 1887 года. – Арк.59-60 зв.
- ²²¹ Там само. – Арк. 99 зв.
- ²²² Там само. – Арк. 99 зв. – 100.
- ²²³ Имеретинский Н.К. Пажеский корпус в 1843 – 1848 гг. Записки старого пажы // Русский вестник. – 1887. – №9. – С.240.
- ²²⁴ Имеретинский Н.К. Пажеский корпус в 1843 – 1848 гг. Записки старого пажы // Русский вестник. – 1887. – №8. – С.671.
- ²²⁵ Там само.
- ²²⁶ Бельгард В.А. Автобиографические воспоминания // Русская старина. – 1899. – Т.97. – №1. – С.167.
- ²²⁷ РДВИА. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.766. Об экзаменовании камер-пажей и пажей по выпуске их в офицеры. – 1829 год. – Арк.26.
- ²²⁸ Столетие Военного министерства. Главное управление военно-учебных заведений. Исторический очерк / Составитель П.В.Петров – Спб.: Типография Военного министерства, 1907. – Т.10. – Ч.2. – С.149 с.
- ²²⁹ Имеретинский Н.К. Пажеский корпус в 1843 – 1848 гг. Записки старого пажы // Русский вестник. – 1887. – №9. – С.221.
- ²³⁰ Там само. – Арк.232.
- ²³¹ ЦДИАУК. – Ф.261. – Оп.1. – Спр.233. Дараган Д.И. Мои воспоминания – 19 декабря 1885 – 15 мая 1887 года. – Арк.263 зв.
- ²³² Жуковский В.П. Военное образование в России: преемственность, опыт, традиции. – Саратов: Издательство Саратовского государственного технического университета, 1999. – С.41.
- ²³³ Кренке В.Д. Кадетский быт двадцатых-тридцатых годов. 1826-1834 г. // Исторический вестник. – 1882. – №5. – С.344.
- ²³⁴ Рогов Г. Исторический очерк пожертвований в пользу военно-учебных заведений. – Спб.: Типография С.Н. Степанова, 1871. – С.14.
- ²³⁵ Краткий отчет о положении и ходе военно-учебных заведений в 25-летнее царствование Государя императора. – Спб.: Типография Военного министерства, 1851. – С.23-25.
- ²³⁶ ЦДИАУК. – Ф.267. – Оп.1. – Спр.68. Копии приказов военного министерства об учреждении Полтавского кадетского корпуса. – 1830-1842 годы. – Арк.3.
- ²³⁷ Там само.
- ²³⁸ ЦДИАУК. – Ф. 442. – Оп.66. – Спр.304. Дело по отношению Малороссийского военного губернатора о высылке ему из Киевской казенной палаты суммы, необходимой для строительства Полтавского кадетского корпуса. – 1834 год. – Арк. 4-5.
- ²³⁹ ЦДИАУК. – Ф.486. – Оп.1. – Спр.6814. Указы Сената за 1836 год, касающиеся военно-учебных заведений и военного ведомства вообще. – 1836 год. – Арк. 211.
- ²⁴⁰ Жуковский В.П. Военное образование в России: преемственность, опыт, традиции. – Саратов: Издательство Саратовского государственного технического университета, 1999. – С.39-40.

-
- ²⁴¹ ГА РФ. – Ф.666. – Оп.1. – Спр.109. Краткое обозрение преподавания учебных предметов в военно-учебных заведениях, состоящих в ведении Его Императорского Высочества Великого Князя Михаила Павловича. – 1845-1846 годы. – Арк. 3.
- ²⁴² Алпатов Н.И. Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатного типа. (Из опыта кадетских корпусов и военных гимназий в России). – М.: Учпедгиз, 1958. – С.14.
- ²⁴³ ВПД ДИМ. – Ф.450. – Оп.1. – Спр.833. Воспоминания о главных событиях моей жизни. Мемуары Шипова. – 1790-1832. – Арк. 68.
- ²⁴⁴ ПСЗ II. – Т.V. – №3598.
- ²⁴⁵ Жуковский П.В. В образцовом кавалерийском полку 1844-1845 гг. // Русская старина. – 1887. – №7. – С.156.
- ²⁴⁶ Там само. – С.160.
- ²⁴⁷ Воспоминания бывшего воспитанника 2-го Кадетского корпуса // Военный сборник. – 1861. – №7. – С. 162.
- ²⁴⁸ Ореус И.И. Школа гвардейских подпрапорщиков и кавалерийских юнкеров в воспоминаниях одного из ее воспитанников // Русская старина. – 1884. – №1. – С.203.
- ²⁴⁹ Боровков А.Д. Автобиографические записки // Русская старина. – 1898. – №9. – С.549.
- ²⁵⁰ Одинцов А.А. Посмертные записки // Русская старина. – 1889. – №11. – С.290.
- ²⁵¹ Ольшевский М.Я. Первый кадетский корпус в 1826-1833 гг. // Русская старина. – 1886. – №1. – С.63.
- ²⁵² Мемуары П.П. Семенова-Тяньшанского. Детство и юность (1827-1855 годы). – Петроград: Издательство семьи, 1917. – Т.1. – С.172.
- ²⁵³ Януш Л.И. Полвека назад // Русская школа. – 1907. – №5/6. – С.34.
- ²⁵⁴ Семенов П.А. Воспоминание о Московском кадетском корпусе 1824-1829 гг. // Русская старина. – 1882. – №11. – С. 364.
- ²⁵⁵ Воспоминания бывшего воспитанника 2-го Кадетского корпуса // Военный сборник. – 1861. – №7. – С. 143.
- ²⁵⁶ Там само. – С.145.
- ²⁵⁷ Заильский А. Кадетская юность. Воспоминания офицера // Отечественные записки. – 1862. – №11. – С.190-191.
- ²⁵⁸ Януш Л.И. Полвека назад // Русская школа. – 1907. – №7/8. – С.216.
- ²⁵⁹ Дворянский полк в воспоминаниях одного из его воспитанников // Русская старина. – 1891. – №3. – С.684.
- ²⁶⁰ Заильский А. Кадетская юность. Воспоминания офицера // Отечественные записки. – 1862. – №11. – С.191.
- ²⁶¹ РДВИА. – Ф.326. – Оп.1. – Спр.27. Афоризмы о воспитании кадет, составленные неизвестным автором, присланные из Главного Штаба и рассмотрены инженер-генерал-лейтенантом К.И.Опперманом. – 7 августа 1827 г. – Арк. 2.
- ²⁶² Заильский А. Кадетская юность. Воспоминания офицера // Отечественные записки. – 1862. – №12. – С. 603.
- ²⁶³ Мельницкий Н. Сборник сведений о военно-учебных заведениях в России: Сухопутное ведомство. – В 4-х тт. – СПб.: Типография Главного штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1857. – Т.2. – С.74-77.

-
- ²⁶⁴ Рот М.М. Из воспоминаний старого кадета о государе императоре Николае Павловиче // Русская старина. – 1912. – №8. – С.239-240.
- ²⁶⁵ Домонтович М.А. Полтавский кадетский корпус в первые годы его существования // Исторический вестник. – 1890. – №11. – С.472 – 473.
- ²⁶⁶ Мемуары П.П. Семенова-Тяньшанского. Детство и юность (1827-1855 годы). – Петроград: Издательство семьи, 1917. – Т.1. – С.151.
- ²⁶⁷ Алпатов Н.И. Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатного типа. (Из опыта кадетских корпусов и военных гимназий в России). – М.: Учпедгиз, 1958. – С. 75.
- ²⁶⁸ Заилийский А. Кадетская юность. Воспоминания офицера // Отечественные записки. – 1862. – №11. – С.196.
- ²⁶⁹ Ольшевский М.Я. Первый кадетский корпус в 1826-1833 гг. // Русская старина. – 1886. – №1. – С.72.
- ²⁷⁰ Мещеряков П. Из недавнего прошлого (1830-1867) // Русская беседа. – 1896. – №9. – С.102.
- ²⁷¹ РДВИА. – Ф.725. – Оп.1. – Спр.34. Правила о назначении балов воспитанникам военно-учебных заведений за поведение. – 1842 год. – Арк. 3.
- ²⁷² Януш Л.И. Полвека назад // Русская школа. – 1907. – №5/6. – С.49.
- ²⁷³ Ольшевский М.Я. Первый кадетский корпус в 1826-1833 гг. // Русская старина. – 1886. – №1. – С.83.
- ²⁷⁴ Алпатов Н.И. Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатного типа. (Из опыта кадетских корпусов и военных гимназий в России). – М.: Учпедгиз, 1958. – С.78.
- ²⁷⁵ Драке Л.Л. Кадетский быт 50-х годов. – СПб.: В. Березовский, 1911. – С.23-24.
- ²⁷⁶ РДВИА. – Ф.326. – Оп.1. – Спр.2. Учебные планы и программы по общеобразовательным и специальным предметам для военно-учебных заведений. – 1827 год. – 186 л.
- ²⁷⁷ Шомпулев В.А. Спартанское воспитание кадет старого времени. Из записок старого помещика // Русская старина. – 1913. – №2. – С.433.
- ²⁷⁸ Крылов Н.А. Кадеты сороковых годов. (Личные воспоминания) // Исторический вестник. – 1901. – №9. – С.945.
- ²⁷⁹ Миклашевский А.М. Дворянский полк в 1840 году // Русская старина. – 1891. – №1. – С.111.
- ²⁸⁰ РДВИА. – Ф.314. – Оп.1. – Т.4. – Спр.7554. Журнал воспитательного комитета 1-го Кадетского корпуса. – 1835 год. – Арк. 5-14.
- ²⁸¹ Марков М.А. Воспоминания старого инвалида о службе лейб-гвардии в Павловском полку. 1828-1835 // Русская старина. – 1890. – №10. – С.82.
- ²⁸² Гершензон М. Николай I и его эпоха. – М.: Захаров, 2001. – С.108-109.
- ²⁸³ Симонов И.С. Русская военно-педагогическая старина (Из приказов генерал-майора Я.И. Ростовцева по второму КК) // Педагогический сборник. – 1915. – №4. – Ч.2 неофициальная. – С.459.
- ²⁸⁴ Несколько заметок о втором кадетском корпусе // Военный сборник. – 1862. – №4. – С.390, 402.

-
- ²⁸⁵ Архів СПб. ІРІ РАН. – Кол.154. – Оп.1. – Спр.41. Записка о состоянии Российской империи в отношении внутреннего ее устройства. – 1826 год. – Арк. 28 зв.
- ²⁸⁶ Януш Л.И. Полвека назад // Русская школа. – 1907. – №5/6. – С.37.
- ²⁸⁷ Ушаков Л.А. Корпусное воспитание при императоре Николае I // Голос минувшего. – 1915. – №6. – С.107.
- ²⁸⁸ Ольшевский М.Я. Первый кадетский корпус в 1826-1833 гг. // Русская старина. – 1886. – №1. – С.72.
- ²⁸⁹ Крылов Н.А. Кадеты сороковых годов. (Личные воспоминания) // Исторический вестник. – 1901. – №9. – С.956.
- ²⁹⁰ ВР РНБ. – Ф.874. – Оп.2. – Спр.374. Слезкинский А.Г. Дедушкины рассказы из прошлого. – 17 февраля 1899 г. – Арк. 1 зв.
- ²⁹¹ Тимченко-Рубан И.Р. Из воспоминаний о прошлом // Исторический вестник. – 1890. – №5. – С.354.
- ²⁹² Воспоминания бывшего воспитанника 2-го Кадетского корпуса // Военный сборник. – 1861. – №7. – С.148.
- ²⁹³ Несколько заметок о втором кадетском корпусе // Военный сборник. – 1862. – №4. – С.393.
- ²⁹⁴ Кренке В.Д. Кадетский быт двадцатых-тридцатых годов. 1826-1834 г. // Исторический вестник. – 1882. – №5. – С.350.
- ²⁹⁵ ВПД ДІМ. – Ф.282. – Оп.1. – Спр.477. Воспоминания А. Богородского о бунте в Старой Руссе. – 1831 год. – Арк.22 зв. – 23.
- ²⁹⁶ Тимченко-Рубан И.Р. Из воспоминаний о прошлом // Исторический вестник. – 1890. – №6. – С.613.
- ²⁹⁷ Ольшевский М.Я. Первый кадетский корпус в 1826-1833 гг. // Русская старина. – 1886. – №1. – С.89.
- ²⁹⁸ Воронов Н.И. Воспоминание об императоре Николае I и его семье бывшего кадета 2-го корпуса // Исторический вестник. – 1908. – №11. – С.259.
- ²⁹⁹ Из воспоминаний о маневрах под Елисаветградом // Киевская старина. – 1885. – №1. – С.201.
- ³⁰⁰ Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. Л.: Искусство, 1971. – С.29-50.
- ³⁰¹ Дубельт Л.В. Заметки г.-л. Л.В.Дубельта // Голос минувшего. – 1913. – №3. – С.144.
- ³⁰² Мещеряков П. Из недавнего прошлого (1830-1867) // Русская беседа. – 1896. – №9. – С.114.
- ³⁰³ Карцов П.П. Из прошлого. Личные и служебные воспоминания. 1831 – 1876. – СПб.: Типография товарищества Общественная польза, 1888. – С.52.
- ³⁰⁴ Бооль В.Г. фон. Воспоминания педагога // Русская старина. – 1904. – №8. – С. 303.
- ³⁰⁵ Волховский К. 1 -й Кадетский корпус. 1732-1863. – СПб.: Военная типография, 1884. – С.75.

- ³⁰⁶ Баграмов И. Краткий исторический обзор отбывания военной службы нашим дворянством и образование государственного ополчения // Военный сборник. – 1899. – №11. – С.174.
- ³⁰⁷ РДИА. – Ф.1150. – Оп.3. – Спр.2. Дело о порядке производства в офицерский чин юнкеров, унтер-офицеров и вольноопределяющихся. – 1834 год. – Арк. 6.
- ³⁰⁸ Историческое обозрение военно-сухопутного управления с 1825 по 1850 годы. – СПб.: Военная типография, 1850. – С.46.
- ³⁰⁹ РДАДА. – Ф.1289. – Оп.3. – Спр.50. Щербатов А.Г. Мои воспоминания. – 1844-1847 гг. – Арк. 3.
- ³¹⁰ Глиноецкий Н. Исторический очерк развития офицерских чинов и системы чинопроизводства в русской армии // Военный сборник. – 1887. – №4. – С.279.
- ³¹¹ Романович – Славатинский А.В. Дворянство в России от начала XVIII до отмены крепостного права. – СПб.: Типография Министерства внутренних дел, 1870. – С.219.
- ³¹² Глиноецкий Н. Исторический очерк развития офицерских чинов и системы чинопроизводства в русской армии // Военный сборник. – 1887. – №4. – С.279.
- ³¹³ ПСЗ II. – Т. XIX. – №17887.
- ³¹⁴ Попов Н.А. Из заметок старого ремонтера // Русская старина. – 1912. – №1. – С.177.
- ³¹⁵ Дондуков-Корсаков А.М. Мои воспоминания // Старина и новизна. – 1902. – №5. – С.187.
- ³¹⁶ Двенадцать лет молодости. Воспоминания Григория Дмитриевича Щербачева. – М.: Университетская типография, 1892. – С.5.
- ³¹⁷ ПСЗ II. – Т. III. – № 2874.
- ³¹⁸ ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.82. – Спр.648. О правилах поступления дворян на военную службу. Из циркуляра генерал-губернатора от 1 февраля 1849 года. – 1849 год. – Арк. 4 зв.
- ³¹⁹ Двенадцать лет молодости. Воспоминания Григория Дмитриевича Щербачева. – М.: Университетская типография, 1892. – С. 8.
- ³²⁰ Юнкерские школы // Военный сборник. – 1861. – №6. – С.378.
- ³²¹ ЦДАУК. – Ф.1196. – Оп.1. – Спр.85. Положение о порядке управления учебными заведениями, находящимися при штабе гренадерского корпуса, перечень предметов, изучаемых в юнкерском училище и каталог книг библиотеки. – 1823 – 1856 годы. – Арк. 1-4 зв.
- ³²² Приказ по 4-му армейскому корпусу № 106 от 1859 года.
- ³²³ Цит. по: Федоров А.В. Русская армия 50-70-х годов XIX века. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1959. – С.176-177.
- ³²⁴ Глиноецкий Н. Исторический очерк развития офицерских чинов и системы чинопроизводства в русской армии // Военный сборник. – 1887. – №4. – С.280.
- ³²⁵ Ден В.И. Записки генерал-лейтенанта Владимира Ивановича Дена // Русская старина. – 1890. – №1. – С.68.
- ³²⁶ РДВИА. – Ф.310. – Оп.1. – Спр.30. Приказы начальника артиллерийского училища. – 1844 год. – Арк. 5.
- ³²⁷ Свод военных постановлений. – СПб.: Военная типография, 1838. – Т. V. – Ст.7.

- ³²⁸ Двенадцать лет молодости. Воспоминания Григория Дмитриевича Щербачева. – М.: Университетская типография, 1892. – С.43.
- ³²⁹ Степанов П.А. Двадцать пять лет лейб-гвардии в Егерском полку // Военный сборник. – 1877. - №7. – С.179.
- ³³⁰ Ден В.И. Записки генерал-лейтенанта Владимира Ивановича Дена // Русская старина. – 1890. - №1. – С. 67.
- ³³¹ Еленский О. Мои воспоминания о забытом корпусе // Русская старина. – 1895. - №6. – С.145.
- ³³² Волков С.В. Русский офицерский корпус. – М.: Воениздат, 1993. – С.39.
- ³³³ Скарятин Н.Я. Из воспоминаний молодости // Русский архив. – 1893. – №5. – С.19.
- ³³⁴ Служба в армии в тридцатых годах // Полярная звезда. – 1881. – №6. – С.87.
- ³³⁵ Воспоминания из времен императора Николая I Д.И. Никифорова. – М.: Университетская типография, 1903. – С.53.
- ³³⁶ Скарятин Н.Я. Из воспоминаний молодости // Русский архив. – 1893. – №5. – С. 20.
- ³³⁷ ВР РДБ. – Ф.101. – Картон 4812. Жемчужников А.М. Военные афоризмы для гг. Штаб и Обер-офицеров, с применением к понятиям нижних чинов. – 1842 год. – Арк. 2.
- ³³⁸ Военная энциклопедия / Под ред. В.Ф.Новицкого и др. – СПб., 1913. – Т.ХII. – С.355.
- ³³⁹ Лохвицкий. Юбилейная памятка Павловского военного училища 1798-1898. – СПб.: Военная типография, 1899. – С.4.
- ³⁴⁰ Столетие Военного министерства. Главное управление военно-учебных заведений. Исторический очерк / Составитель П.В.Петров – СПб.: Типография Военного министерства, 1907. – Т.10. – Ч.2. – С.84.
- ³⁴¹ ПСЗ I. – Т.ХХVIII. – №21125.
- ³⁴² Русский военно-исторический словарь. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – С.242.
- ³⁴³ Отрывки из воспоминаний А.Я. Стороженко // Стороженки. Семейный архив. – К.: Типография Кульженко, 1902. – Т.1. – С.280.
- ³⁴⁴ РДВИА. – Ф.405. – Оп.2. – Спр.1452. Дело об изменении правил о кантонистах военного поселения. – 1829 год, февраль 8 – 1830 год, апрель 21. – Арк. 15.
- ³⁴⁵ ПСЗ II. – Т.VIII. - №5877.
- ³⁴⁶ ПСЗ II. – Т.IX. – №6797.
- ³⁴⁷ РДВИА – Ф.405. – Оп.2. – Спр.8247. Высочайшие указы Клейнмихелю и подтвержденные докладные записки, положения и правила за 1833 год. – 1833 год, январь 1 – декабрь 23. – Арк.3.
- ³⁴⁸ Воспоминания М.А. Кретчера // Исторический вестник. – 1888. – №5. – С.367.
- ³⁴⁹ ПСЗ II. – Т.I. – №720.
- ³⁵⁰ Федоров Д.В. Игрушечная армия. (Из быта южнорусских кантонистов) // Исторический вестник. – 1899. – №10. – С.163.
- ³⁵¹ Из дневника П.Г. Дивова // Русская старина. – 1898. – №3. – С. 501.

---

³⁵² Потапенко Н. Пути всеблагого промысла божьего в моей жизни // Херсонские епархиальные ведомости. – 1881. – №19. – С.515.

³⁵³ Ицкович И.И. Воспоминания архангельского кантониста // Еврейская старина. – 1912. – Т.5. – Вып.1. – С.55.

³⁵⁴ ЦДИАУК. – Ф.533. – Оп.2. – Спр.148. Представление Киевского губернского правления о получении предписания министра внутренних дел и копия предписания о предании суду жителей Староконстантинова, выступивших против указа о проведении рекрутского набора среди лиц еврейской национальности. – 1827 год. – 5 л.

³⁵⁵ ЦДИАУК. – Ф.442. – Оп.69. – Спр.188. Дело о порядке отбывания евреями Киевской и Подольской губерний рекрутской повинности. – 1837 – 1840. – 18 л.; ЦДИАУК. – Ф.442. – Оп.69. – Спр.327. Дело о правилах отбывания рекрутской повинности еврейскими обществами Волынской губернии. – 1837 – 1842 годы. – 280 л.; ЦДИАУК. – Ф.442. – Оп.147. – Спр.77. Дело по отношению министра внутренних дел о беспорядках, происходивших в Ровенском уезде при наборе рекрутов из евреев. – 1838 – 1841 годы. – 70 л.

³⁵⁶ Коробков Х. Еврейская рекрутчина в царствование Николая I // Еврейская старина. – 1913. – Т. VI. – Вып.1-4. – С.236.

³⁵⁷ Потапенко Н. Пути всеблагого промысла божьего в моей жизни // Херсонские епархиальные ведомости. – 1881. – №19. – С.515.

³⁵⁸ Архив СПб. ИРІ РАН. – Кол. 226. – Оп.1. – Спр.413. Свидетельство Киевской врачебной управы. – 1828 год. – 1 л.

³⁵⁹ ЦДИАУК. – Ф.533. – Оп.3. – Спр.388. Дело о переосвидетельствовании негодных к службе рекрутов. – 1828 год. – 28 л.

³⁶⁰ Архив СПб. ИРІ РАН. – Кол. 226. – Оп.1. – Спр.412. Свидетельство Киевской врачебной управы. – 1828 год. – 1 л.

³⁶¹ РДВІА. – Ф.405. – Оп.5. – Т.1. – Спр.1056. – Прошения жителей Тамбовской губернии, поданные Николаю I во время его вояжа, об оставлении при них сыновей. – 1836 год, октябрь 2 – 1837 год, июль 26. – 17 л.; РДВІА. – Ф.405. – Оп.5. – Т.1. – Спр.1059. – Прошения жителей Пензенской губернии, поданные Николаю I, об оставлении при них для призрения в старости их сыновей-кантонистов. – 1836 год, октябрь 2-9. – 5 л.; РДВІА. – Ф.405. – Оп.5. – Т.1. – Спр.1075. – Прошение об исключении из числа кантонистов сыновей жителей Владимирской губернии. – 1836 год, октябрь 28 – 1837 год, февраль 27. – 27 л.; РДВІА. – Ф.405. – Оп.5. – Т.1. – Спр.1081. – Прошение об исключении из числа кантонистов сыновей жителей Казанской губернии. – 1836 год, октябрь 29 – ноябрь 21. – 22 л.; РДВІА. – Ф.405. – Оп.5. – Т.1. – Спр.1083. – Прошение об исключении из числа кантонистов сыновей жителей Симбирской губернии. – 1836 год, октябрь 29 – ноябрь 18. – 34 л.; РДВІА. – Ф.405. – Оп.5. – Т.1. – Спр.1084. – Прошение об исключении из числа кантонистов сыновей жителей Пензенской губернии. – 1836 год, октябрь 29 – ноябрь 11. – 47 л.; РДВІА. – Ф.405. – Оп.5. – Т.1. – Спр.1088. – Прошение об исключении из числа кантонистов сыновей жителей Рязанской губернии. – 1836 год, октябрь 30 – 1837 год, июнь 18. – 49 л.

-
- ³⁶² ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.62. – Спр.419. Дело по отношению министра внутренних дел о наборе в рекруты евреев, рожденных после ревизии. – 1833 год. – 4 л.
- ³⁶³ Хроника солдатского сына Дмитрия Журбы // Современник. – 1865. – Октябрь. – С.98.
- ³⁶⁴ Федоров Д.В. Игрушечная армия. (Из быта южнорусских кантонистов) // Исторический вестник. – 1899. – №10. – С.166.
- ³⁶⁵ ЦДІАУК. – Ф.533. – Оп.3. – Спр.25. Дело по жалобе крестьянок Мемрички, Максименко и крестьянина Ермоленко за отдачу в рекруты и содержание под стражей их единственных сыновей. – 1827 год. – 11 л.
- ³⁶⁶ ДА РФ. – Ф.1019. – Оп.1. – Спр.530. Дневник В.Д. Олсуфьева. – 1829-1841 годы. – Арк. 5.
- ³⁶⁷ ЦДІАУК. – Ф.533. – Оп.2. – Спр.443. Дело о награждении штаб-лекаря Волынского за участие в комиссии по набору рекрутов. – 1828 год. – 4 л.
- ³⁶⁸ Шпигель М. Из записок кантониста // Еврейская старина. – 1911. – №2. – С.254.
- ³⁶⁹ Лучинский Ф.Я. Провинциальные нравы за последние полвека // Русская старина. – №9. – С.636.
- ³⁷⁰ Федоров В.П. Аракчеев в приказах его по военным поселениям // Русская старина. – 1911. - №3. – С.549.
- ³⁷¹ Имеретинский Н.К. Из записок старого преображенца // Русская старина. – 1893. – №4. – С.45.
- ³⁷² ВПД ДІМ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.44. Мысли, которые иногда приходят в голову. Записная книжка. – 1858 год. – Арк. 31.
- ³⁷³ ВР РНБ. – Ф.874. – Оп.2. – Спр.241. Добровольский К.Н. Воспоминания об императорах Николае Павловиче и Александре Николаевиче. – 1887 год. – Арк.2.
- ³⁷⁴ Бородкин М.М. Венчанный рыцарь и его тернистый путь. – Харьков, 1914. – Арк.33.
- ³⁷⁵ Столетие военного министерства. Главный военно-санитарный комитет. Исторический очерк / Сост полковник С.И. Езерский. СПб.: Типография Военного министерства, 1902. – Т.3. – Отд.2. – Арк. 34-35.
- ³⁷⁶ Шпигель М. Из записок кантониста // Еврейская старина. – 1911. – №2. – С.256.
- ³⁷⁷ Федоров Д.В. Игрушечная армия. (Из быта южнорусских кантонистов) // Исторический вестник. – 1899. – №10. – С.165.
- ³⁷⁸ Бородкин М.М. Венчанный рыцарь и его тернистый путь. – Харьков, 1914. – С.32.
- ³⁷⁹ Федоров Д.В. Игрушечная армия. (Из быта южнорусских кантонистов) // Исторический вестник. – 1899. – №10. – С.162.
- ³⁸⁰ Воспоминания М.А. Кретчмера // Исторический вестник. – 1888. - №3. – С.647.
- ³⁸¹ Ицкович И.И. Воспоминания архангельского кантониста // Еврейская старина. – 1912. – Т5. – Вып.1. – С.57.

- ³⁸² Шпигель М. Из записок кантониста // Еврейская старина. – 1911. – №2. – С.255.
- ³⁸³ Воспоминания М.А. Кретчмера // Исторический вестник. – 1888. – №3. – С.645.
- ³⁸⁴ Никитин В.Н. Свежо предание // Наблюдатель. – 1889. – №6. – С.220.
- ³⁸⁵ Кренке В.Д. Быт саперов 50 лет назад // Исторический вестник. – 1885. – №8. – С. 291.
- ³⁸⁶ Гладилов И.И. Отрывки из дневника ротного командира. Подневные записки // Русский архив. – 1901. – №6. – С.287.
- ³⁸⁷ Записки солдата Памфила Назарова // Русская старина. – 1878. – №8. – С.541.
- ³⁸⁸ ЦДИАУК. – Ф.261. – Оп.1. – Спр.233. Дараган Д.И. Мои воспоминания – 19 декабря 1885 – 15 мая 1887 года. – Арк. 183.
- ³⁸⁹ Липранди Р.П. Генерал от инфантерии Липранди // Военный сборник. – 1900. – №12. – С.220.
- ³⁹⁰ Из жизни императора Николая Павловича // Русская старина. – 1905. – №4. – С.166.
- ³⁹¹ Муравьев-Карский Н.Н. Записки // Русский архив. – 1893. - №11. – С.326.
- ³⁹² Муравьев-Карский Н.Н. Записки // Русский архив. – 1894. - №10. – С.182-183.
- ³⁹³ Положение о полном составе поселенного пешего полка и его обязанности. – СПб.: Военная типография, 1826. – С.28.
- ³⁹⁴ РДВИА. – Ф.405. – Оп.2. – Спр.1. Высочайшие указы Клейнмихелю и подтвержденные всеподданнейшие доклады и положения за 1827 год... – 1827 год, январь 20 – декабрь 29. – Арк. 1; РДВИА. – Ф.405. – Оп.2. – Спр.12411. Переписка об учреждении при Петербургском батальоне военных кантонистов школы писарей. – 1835 год, январь 17 – февраль 19. – 23 л.; РДВИА. – Ф.405. – Оп.2. – Спр.5600. Высочайшие указы Клейнмихелю и Чернышову и подтвержденные докладные записки, положения и правила за 1832 год. – 1832 год, февраль 6 – декабрь 31. – 159 л.
- ³⁹⁵ ПСЗ II. – Т. I. – №633.
- ³⁹⁶ Там само. - №739.
- ³⁹⁷ Воинский устав о пехотной службе. Кн. 1. Рекрутская школа. – СПб.: военная типография, 1831. – С.25.
- ³⁹⁸ ПСЗ II. – Т. 10. - № 8009.
- ³⁹⁹ РДВИА. – Ф.405. – Оп.5. – Т.1. – Спр.3837. Дело об отпуске учебных припасов 4-му учебному карабинерному полку. – 1839 год, октябрь 23 – 1840 год, сентябрь 30. – Арк. 13-20.
- ⁴⁰⁰ РДВИА. – Ф.405. – Оп.5. – Т.2. – Спр.5196. Порядок комплектования пехотных полков армии унтер-офицерами, прошедших подготовку в учебных карабинерных полках. 1836 год. – Арк.9.
- ⁴⁰¹ РДВИА. – Ф.405. – Оп.5. – Т.4. – Спр.16383. Отчеты об инспекторских смотрах учебных карабинерных полков за 1842 год. – 1842 год, январь 18 – декабрь 24. – Арк.4, 8-10, 54, 124.
- ⁴⁰² Историческое обозрение военно-сухопутного управления с 1825 по 1850 годы. – СПб.: Военная типография, 1850. – С. 174.

---

⁴⁰³ Записки князя Николая Сергеевича Голицына // Русская старина. – 1880. – №11. – С.601.

⁴⁰⁴ РДВИА. – Ф.405. – Оп.5. – Т.2. – Спр.5143. Дело о порядке направления офицеров, унтер-офицеров и рядовых для обучения строевой службе в Образцовом пехотном полку. – 1838 год. – Арк.6.

⁴⁰⁵ ПСЗ I. – Т.XXX. - №23603.

⁴⁰⁶ РДВИА. – Ф.25. – Оп.2/161а. – Спр.532. Назначение в комитет составления штатов учебных карабинерных полков, Учебного кавалерийского эскадрона и составление положения штата и табели этого эскадрона... - 1827 год – 1828 год. – Арк.69.

⁴⁰⁷ РДВИА. – Ф.25. – Оп.2/161а. – Спр.201. Учреждение Учебного гвардейского батальона в Санкт-Петербурге, школ верховой езды для кавалерийских полков, учебной команды при первой драгунской дивизии, учебных отделений при 27 и 28 пехотных дивизиях для частей Отдельного Литовского корпуса и Варшавского гвардейского отряда; командировка военных чинов от полков в эти учреждения и в школы. Ваканционное производство офицеров, юнкеров и унтер-офицеров в лейб-гвардии Московский и Финляндский полк. – 1816 – 1828 годы. – Арк.23.

⁴⁰⁸ Дистерло Н.А. Офицерская кавалерийская школа. Исторический очерк. 1803-1903. – СПб.: Товарищество Р.Голике и А. Вильборг,1909. – С.29.

⁴⁰⁹ Вроченский М.А. Из военного быта недавнего прошлого // Исторический вестник. – 1897. – №8. – С.517.

⁴¹⁰ РДВИА. – Ф.405. – Оп.5. – Спр.1093. О сформировании в округах поселенной кавалерии из военных кантонистов учебных эскадронов и артиллерийских батарей. – 1836 год, ноябрь 2 – 1838 год, август 31. – Арк.48.

⁴¹¹ Федоров Д.В. Игрушечная армия. (Из быта южнорусских кантонистов) // Исторический вестник. – 1899. - №10. – С.167.

⁴¹² Там само. – С.172.

⁴¹³ Приказ военного министра № 189 от 1839 г. – СПб.,1839

⁴¹⁴ РДВИА. – Ф.405. – Оп.5. – Спр.4811. Перечень предметов, преподаваемых в мастерских командах и ремесел, которым обучаются кантонисты. – 1837 год. – Арк.48.

⁴¹⁵ РДВИА. – Ф.405. – Оп.5. – Спр.11049. Об инспекторском смотре командиром учебного карабинерного полка Московской мастерской команды военных поселений. – 1848 год, октябрь 20 – 1849 год, январь 18. – Арк.1.

⁴¹⁶ ПСЗ II. – Т.II. – №1366.

⁴¹⁷ ПСЗ II. – Т.VII. – №5253.

⁴¹⁸ Столетие военного министерства. Комплектование войск в царствование императора Николая I / Составитель В.В.Щепетильников. – СПб.: Типография Военного министерства,1907. – Т.4. – Ч.2. – Кн.1. – Отд.2. – С.270.

⁴¹⁹ ПСЗ II. – Т. 10. – № 7800.

⁴²⁰ ПСЗ II. – Т.XXI. – №20218.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. Архів СПб. ІРІ РАН – Архів Санкт-Петербурзького відділу Інституту російської історії Російської Академії Наук
2. ВПД ДІМ – Відділ письмових джерел Державного історичного музею (м. Москва)
3. ВР РДБ – Відділ рукописів Російської державної бібліотеки (м. Москва)
4. ВР РНБ – Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург)
5. ДА РФ – Державний архів Російської Федерації
6. РДАДА – Російський державний архів давніх актів
7. РДВІА – Російський державний військово-історичний архів
8. РДІА – Російський державний історичний архів
9. ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України м. Київ
10. ПСЗ І – Полное собрание законов Российской империи. 1-е собрание
11. ПСЗ ІІ – Полное собрание законов Российской империи. 2-е собрание
12. Вел. кн. – великий князь
13. ВЙІВК – Власна Його Імператорської Величності Канцелярія
14. Г.-л. – генерал-лейтенант
15. Г.-м. – генерал-майор
16. Головний штаб ЙІВ – Головний штаб Його Імператорської Величності
17. Л-гв. – лейб-гвардії
18. УКП – Учбовий карабінерний полк

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

I. ДЖЕРЕЛА

A. АРХІВНІ

1. Архів Санкт-Петербурзького відділу Інституту російської історії Російської Академії Наук

Ф.16. – Балашовы. 1775-1846 гг. – 3165 ед. хр.

Кол.154. – Оп.1. – Спр.41.

Кол. 226. – Оп.1. – Спр.412,413.

2. Відділ письмових джерел Державного історичного музею (м. Москва)

Ф.2. – Оп.1. – Спр.44.

Ф.174. – Оп.1. – Спр.4.

Ф.282. – Оп.1. – Спр.477.

Ф.445. – Оп. 1. – Спр.88.

Ф.450. – Оп.1. – Спр.833.

3. Відділ рукописів Російської державної бібліотеки (м.Москва)

Ф.101. – Картон 4812.

Ф.332. – Оп.1. – Спр.2.

4. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург)

Ф.874. – Оп.2. – Спр.241, 374.

5. Державний архів Російської Федерації

Ф.666. – Оп.1. – Спр.109.

Ф.1019. – Оп.1. – Спр.530.

6. Російський державний архів давніх актів

Ф.1289. – Оп.3. – Спр.50.

7. Російський державний військово-історичний архів

Ф.25. – Оп.2/161а. – Спр.201, 532.

Ф.35. – Оп.1. – Зв'язка 2. – Спр.106.

Ф.35. – Оп.1. – Зв'язка 4. – Спр.17.

Ф.35. – Оп.1. – Зв'язка 6. – Спр.165.

Ф.310. – Оп.1. – Спр.30.

Ф.318. – Оп.1. – Спр.766.

Ф.326. – Оп.1. – Спр.1, 14, 27.

Ф.351. – Оп.1. – Т.3. – Спр.4819.

Ф.400. – Оп.12. – Спр.18386.

Ф.405. – Оп.2. – Спр.1, 1452, 5600, 8247, 12411.

Ф.405. – Оп.5. – Спр. 1056, 1059, 1075, 1081, 1083, 1084, 1088, 1093, 3837, 4811, 5143, 5196, 11049, 16383.

Ф. 544. – Оп. 1. – Спр. 1, 66, 349, 1056.

Ф.725. – Оп.1. – Спр.34.

Ф.846. – Оп.16. – Спр. 1231.

8. Російський державний історичний архів

РДІА. – Ф.1150. – Оп.3. – Спр.2.

---

9. ЦДАУК – Центральний державний історичний архів України м. Київ

- Ф.261. – Оп.1. – Спр.233.
Ф.267. – Оп.1. – Спр.68.
Ф.442. – Оп.62. – Спр.419.
Ф.442. – Оп.66. – Спр.304.
Ф.442. – Оп.69. – Спр.188, 327.
Ф.442. – Оп.82. – Спр.648.
Ф.442. – Оп.147. – Спр.77.
Ф.486. – Оп.1. – Спр.6814.
Ф.533. – Оп.2. – Спр.148, 443.
Ф.533. – Оп.3. – Спр.25, 361, 388.
Ф.533. – Оп.5. – Спр.1166.
Ф.1196. – Оп.1. – Спр.85.

Б. МАТЕРІАЛИ ЗАКОНОДАВЧОГО ХАРАКТЕРУ

- Воинский устав о пехотной службе [Текст]. – СПб., 1831.
Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание первое [Текст]. – СПб., 1830.
Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание второе [Текст]. – СПб., 1830-1948.
Положение о полном составе поселенного пешего полка и его обязанности [Текст]. – СПб., 1826. – 128 с.
Приказ военного министра № 189 от 1839 г. [Текст]. – СПб., 1839.
Приказ военного министра № 32 от 1852 г. [Текст]. – СПб., 1852.
Приказ по 4-му армейскому корпусу № 106 от 1859 года [Текст]. – СПб., 1859.
Свод военных постановлений [Текст]. Кн. 1-24. – СПб., 1838-1914.
Устав Военной академии [Текст]. – СПб., 1832.
Устав рекрутский [Текст]. – СПб., 1831.

В. ДРУКОВАНІ СТАТИСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ

- Отчет директора Императорской Военной академии генерал-адъютанта Сухозанета за 1836 г. [Текст]. – СПб. : Военная типография, 1937. – 46 с.
Историческое обозрение военно-сухопутного управления с 1825 по 1850 годы [Текст]. – СПб. : Военная типография, 1850. – 286 с.

Краткий отчет о положении и ходе военно-учебных заведений в 25-летнее царствование Государя императора [Текст]. – СПб. : Типография Военного министерства, 1851. – 306 с.

Г. ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

- Артиллерийское училище в 1845 году [Текст]// Русская старина. – 1904. – №5. – С.423-443.
Артиллерийское училище в 1845 году [Текст]// Русская старина. – 1904. – №6. – С.591-620.
Бельгард, В.А. Автобиографические воспоминания [Текст]/ Бельгард В.А. // Русская старина. – 1899. – Т.97. - №1. – С.159-179.

-
- Богданович, М.И. Воспоминания о бароне Н.В. Медеме [Текст]/ Богданович М.И. // Русская старина. – 1877. – Т.19. – №5. – С.428-430.
- Бооль, В.Г. фон. Воспоминания педагога [Текст]/ Бооль В.Г. // Русская старина. – 1904. – №5. – С.379-392.
- Бооль В.Г. фон. Воспоминания педагога [Текст]/ Бооль В.Г. // Русская старина. – 1904. – №8. – С.287-305.
- Боровков, А.Д. Автобиографические записки [Текст]/ Боровков А.Д.// Русская старина. – 1898. – №9. – С.546-559.
- Бутовский, А.Д. Годы моего учения в Петровско-Полтавском кадетском корпусе [Текст]/ Бутовский А.Д.// Педагогический сборник. – 1915. – №11. – С.315-337.
- Бутовский, А.Д. Годы моего учения в Петровско-Полтавском кадетском корпусе [Текст]/ Бутовский А.Д.// Педагогический сборник. – 1915. – №12. – С.468-495.
- Волховский, К. 1-й Кадетский корпус. 1732-1863 [Текст]/ Волховский К. – СПб. : Военная типография, 1884. – 135 с.
- Воронов, Н.И. Воспоминание об императоре Николае I и его семье бывшего кадета 2-го корпуса [Текст]/ Воронов Н.И.// Исторический вестник. – 1908. – №11. – С.253-270.
Воспоминания бывшего воспитанника 2-го Кадетского корпуса [Текст]/ Военный сборник. – 1861. – №7. – С.141-164.
- Воспоминания из времен императора Николая I Д.И. Никифорова. [Текст]– М. : Университетская типография, 1903. – 63 с.
- Воспоминания, М.А. Кретчера [Текст]/ Воспоминания М.А.// Исторический вестник. – 1888. – №3. – С.631-653.
- Воспоминания, М.А. Кретчера [Текст]/ Воспоминания М.А.// Исторический вестник. – 1888. – №5. – С.361-380.
- Вроченский, М.А. Из военного быта недавнего прошлого [Текст]/ Вроченский М.А.// Исторический вестник. – 1897. – №8. – С.514-524.
- Гагерн, Ф.Б. Дневник путешествия по России в 1839 году [Текст]/ Гагерн Ф.Б. // Русская старина. – 1886. – №7. – С.21-54.
- Гагерн, Ф.Б. Дневник путешествия по России в 1839 году [Текст]/ Гагерн Ф.Б. // Русская старина. – 1890. – №2. – С.321-339.
- Гладилов, И.И. Отрывки из дневника ротного командира. Подневные записки [Текст]/ Гладилов И.И.// Русский архив. – 1901. – №6. – С.278-292.
- Голицын, Н.С. Императорская Военная академия в 1834-1848 гг. Воспоминания князя Н.С. Голицына о его службе в Академии [Текст]/ Голицын Н.С.// Русская старина. – 1883. – №2. – С.409-428.

Голицын, Н.С. Императорская Военная академия в 1834-1848 гг. Воспоминания князя Н.С. Голицына о его службе в Академии [Текст]/ Голицын Н.С.// Русская старина. – 1883. – №3. – С.703-712.

Двенадцать лет молодости. Воспоминания Григория Дмитриевича Щербачева [Текст]. – М. : Университетская типография, 1892. – 198 с.

Дворянский полк в воспоминаниях одного из его воспитанников [Текст]// Русская старина. – 1891. – №3. – С.677-697.

Ден, В.И. Записки генерал-лейтенанта Владимира Ивановича Дена [Текст]/ Ден В.И.// Русская старина. – 1890. – №1. – С.55-90.

Домонтович, М.А. Полтавский кадетский корпус в первые годы его существования [Текст]/ Домонтович М.А.// Исторический вестник. – 1890. – №11. – С.444-476.

Дондуков-Корсаков, А.М. Мои воспоминания [Текст]/ Дондуков-Корсаков А.М.// Старина и новизна. – 1902. – №5. – С.119-234.

Драке, Л.Л. Кадетский быт 50-х годов [Текст]/ Драке Л.Л. – СПб. : В. Березовский, 1911. – 32 с.

Дубельт, Л.В. Заметки г.-л. Л.В. Дубельта [Текст]/ Дубельт Л.В.// Голос минувшего. – 1913. – №3. – С.120-171.

Еленский, О. Мои воспоминания о забытом корпусе [Текст]/ Еленский О. // Русская старина. – 1895. - №6. – С.143-169.

Жемчужников, Л.М. Мои воспоминания из прошлого [Текст]/ Жемчужников Л.М. – Л. : Искусство, 1971. – 448 с.

Жуковский, П.В. В образцовом кавалерийском полку 1844-1845 гг. [Текст]/ Жуковский П.В.// Русская старина. – 1887. – №7. – С.155-163.

Заилийский, А. Кадетская юность. Воспоминания офицера [Текст]/ Заилийский А.// Отечественные записки. – 1862. – №11. – С.185-234.

Заилийский, А. Кадетская юность. Воспоминания офицера [Текст]/ Заилийский А.// Отечественные записки. – 1862. – №12. – С.596-614.

Зайковский, К.В. Воспоминания об императоре Николае Павловиче [Текст]/ Зайковский К.В.// Исторический вестник. – 1886. – №4. – С.112-119.

Записки графа А.Х. Бенкендорфа (1832-1837) [Текст]// Шильдер Н.К. Император Николай Первый: в 2-х книгах. Кн.2. – М. : Чарли, 1997. – С.514-634.

Записки князя Николая Сергеевича Голицына [Текст]// Русская старина. – 1880. – №11. – С.599-616.

Записки солдата Памфила Назарова [Текст]// Русская старина. – 1878. – №8. – С.529-556.

Из воспоминаний о маневрах под Елисаветградом [Текст]// Киевская старина. – 1885. – №1. – С.200-205.

Из дневника П.Г. Дивова [Текст]// Русская старина. – 1898. – №3. – С.489-521.

Из жизни императора Николая Павловича [Текст]// Русская старина. – 1905. – №4. – С.164-174.

Имеретинский, Н.К. Из записок старого преображенца [Текст]/ Имеретинский Н.К.// Русская старина. – 1893. – №4. – С.21-50.

Имеретинский, Н.К. Пажеский корпус в 1843-1848 гг. Записки старого пажа [Текст]/ Имеретинский Н.К.// Русский вестник. – 1887. – №8. – С.663-703.

Имеретинский, Н.К. Пажеский корпус в 1843-1848 гг. Записки старого пажа [Текст]/ Имеретинский Н.К.// Русский вестник. – 1887. – №9. – С.221-254.

Ицкович, И.И. Воспоминания архангельского кантониста [Текст]/ Ицкович И.И.// Еврейская старина. – 1912. – Т5. – Вып.1. – С.54-65.

К характеристике Николая I [Текст]// Исторический вестник. – 1885. – №8. – С.338 – 351.

Карцов, П.П. Из прошлого. Личные и служебные воспоминания. 1831 – 1876. [Текст]/ Карцов П.П. – СПб. : Типография товарищества Общественная польза, 1888. – 804 с.

Карцов, П.П. Исторический очерк Новгородского графа Аракчеева кадетского корпуса и Нижегородской военной гимназии 1834-1884 [Текст]/ Карцов П.П. – СПб. : Типография Ф.В. Сущинского, 1884. – 416 с.

Кедрина, Л.Е. Из воспоминаний [Текст]/ Кедрина Л.Е.// Русский архив. – 1917. – №1. – С.102-135.

Коробков, Х. Еврейская рекрутчина в царствование Николая I [Текст]/ Коробков Х.// Еврейская старина. – 1913. – Т.VI. – Вып.1-4. – С.233-245.

Корсаков, А.Н. Воспоминания московского кадета [Текст]/ Корсаков А.Н. // Русский архив. – 1879. – №7. – С.304-326.

Корсаков, А.Н. Воспоминания московского кадета [Текст]/ Корсаков А.Н. // Русский архив. – 1880. – №2. – С.449-473.

Корсаков, А.Н. Воспоминания московского кадета [Текст]/ Корсаков А.Н. // Русский архив. – 1882. – №2. – С.358-376.

Кренке, В.Д. Быт саперов 50 лет назад [Текст]/ Корсаков А.Н.// Исторический вестник. – 1885. – №8. – С.265-294.

Кренке, В.Д. Кадетский быт двадцатых-тридцатых годов. 1826-1834 г. [Текст]/ Корсаков А.Н.// Исторический вестник. – 1882. – №5. – С.344-363.

Крыжановский, П.А. Штрихи из прошлого. (Воспоминания из последнего десятилетия царствования Николая I) [Текст]/ Крыжановский П.А.// Исторический вестник. – 1915. – №8. – С.453-471.

Крылов, В.М. Кадетские корпуса и российские кадеты [Текст]/ Крылов В.М. – СПб. : Издательство Военно-исторического музея артиллерии и инженерных войск, и войск связи, 1998. – 669 с.

Крылов, Н.А. Кадеты сороковых годов. (Личные воспоминания) [Текст]/ Крылов В.М.// Исторический вестник. – 1901. – №9. – С.943-967.

Кюстин, А. де. Россия в 1839 году [Текст] : в 2-х томах. Т.1./ Кюстин А. де ; пер. с фр. под ред. В.Мильчиной; коммент. В. Мильчиной и А. Осповата. – М. : Издательство им. Сабашниковых, 1996. – 528 с.

Кюстин, А. де. Россия в 1839 году [Текст] : в 2-х томах. Т. 2./ Кюстин А. де ; пер. с фр. под ред. В.Мильчиной; коммент. В. Мильчиной и А. Осповата. – М. : Издательство им. Сабашниковых. – М.,1996. – 480 с.

Липранди, Р.П. Генерал от инфантерии Липранди [Текст]/ Липранди Р.П.// Военный сборник. – 1900. – №12. – С.213-235.

Лучинский, Ф.Я. Провинциальные нравы за последние полвека [Текст]/ Лучинский Ф.Я.// Русская старина. – №9. – С.633-658.

Марков, М.А. Воспоминания старого инвалида о службе лейб-гвардии в Павловском полку. 1828-1835 [Текст]/ Марков М.А.// Русская старина. – 1890. – №10. – С.81-135.

Мемуары П.П. Семенова-Тяньшанского. Детство и юность (1827-1855 годы) [Текст]. – Петроград : Издательство семьи, 1917. – Т.1. – 332 с.

Мещеряков, П. Из недавнего прошлого (1830-1867) [Текст]/ Мещеряков П. // Русская беседа. – 1896. – №9. – С.93-128.

Миклашевский, А.М. Дворянский полк в 1840 году [Текст]/ Миклашевский А.М. // Русская старина. – 1891. – №1. – С.111-125.

Милютин, Д.А. Воспоминания 1816-1843 гг. [Текст]/ Милютин Д.А. ; под ред. доктора исторических наук, профессора Л.Г. Захаровой. – М. : Студия ТРИТЭ – Российский архив, 1997. – 495 с.

Милютин, Д.А. Воспоминания 1843-1856 гг. [Текст]/ Милютин Д.А. ; под ред. доктора исторических наук, профессора Л.Г. Захаровой. – М. : Редакция альманаха Российский Архив, 2000. – 527 с.

Милютин, Д.А. Воспоминания 1860-1862 гг. [Текст]/ Милютин Д.А. ; под ред. доктора исторических наук, профессора Л.Г. Захаровой. – М. : Редакция альманаха Российский Архив, 1999. – 559 с.

Муравьев-Карский, Н.Н. Записки [Текст]/ Муравьев-Карский Н.Н.// Русский архив. – 1893. – №11. – С.317-364.

Муравьев-Карский, Н.Н. Записки [Текст]/ Муравьев-Карский Н.Н.// Русский архив. – 1894. – №10. – С.145-206.

Несколько заметок о втором кадетском корпусе [Текст]// Военный сборник. – 1862. – №4. – С.389-436.

Никитин, В.Н. Свежо предание [Текст]/ Никитин В.Н.// Наблюдатель. – 1889. – №6. – С.219-239.

Одинцов, А.А. Посмертные записки [Текст]/ Одинцов А.А.// Русская старина. – 1889. – №11. – С.289-322.

Ольшевский, М.Я. Первый кадетский корпус в 1826-1833 гг. [Текст]/ Ольшевский М.Я.// Русская старина. – 1886. – №1. – С.63-95.

Ореус, И.И. Школа гвардейских подпрапорщиков и кавалерийских юнкеров в воспоминаниях одного из ее воспитанников [Текст]/ Ореус И.И.// Русская старина. – 1884. – №1. – С.203-216.

Отрывки из воспоминаний А.Я. Стороженко [Текст]// Стороженки. Семейный архив. Т.1. – К. : Типография Кульженко, 1902. – 560 с.

Попов, Н.А. Из заметок старого ремонтера [Текст]/ Попов Н.А.// Русская старина. – 1912. – №1. – С.175-188.

Портфель графа А.Х. Бенкендорфа. Мемуары шефа жандармов [Текст]// Русские мемуары. Николай I. Муж. Отец. Император. – М. : СЛОВО/SLOVO, 2000. – С.332-416.

Потапенко, Н. Пути всеблагого промысла божьего в моей жизни [Текст]/ Потапенко Н.// Херсонские епархиальные ведомости. – 1881. – №19. – С.514-535.

Рот, М.М. Из воспоминаний старого кадета о государе императоре Николае Павловиче [Текст]/ Рот М.М.// Русская старина. – 1912. – №8. – С.239-249.

Семенов, П.А. Воспоминание о Московском кадетском корпусе 1824-1829 гг. [Текст]/ Семенов П.А.// Русская старина. – 1882. – №11. – С.355-364.

Скалон, Д.А. Воспоминания [Текст]/ Скалон Д.А.// Русская старина. – 1907. – №11. – С.75-81.

Скалон, Д.А. Воспоминания [Текст]/ Скалон Д.А.// Русская старина. – 1907. – №9. – С.516-526.

Скалон, Д.А. Воспоминания [Текст]/ Скалон Д.А.// Русская старина. – 1908. – №3. – С.692-709.

Скалон, Д.А. Воспоминания [Текст]/ Скалон Д.А.// Русская старина. – 1908. – №4. – С.185-195.

Скарятин, Н.Я. Из воспоминаний молодости [Текст]/ Скарятин Н.Я.// Русский архив. – 1893. – №5. – С.18-22.

Служба в армии в тридцатых годах [Текст]/ Полярная звезда. – 1881. – №6. – С.65-102.

Соллогуб, В.А. Повести. Воспоминания [Текст]/ Соллогуб В.А. – Л. : Художественная литература, 1988. – 486 с.

Степанов, П.А. Двадцать пять лет лейб-гвардии в Егерском полку [Текст]/ Степанов П.А.// Военный сборник. – 1877. – №7. – С.172-188.

Тимченко-Рубан, И.Р. Из воспоминаний о прошлом [Текст]/ Тимченко-Рубан И.Р.// Исторический вестник. – 1890. – №5. – С.332-354.

Тимченко-Рубан, И.Р. Из воспоминаний о прошлом [Текст]/ Тимченко-Рубан И.Р.// Исторический вестник. – 1890. – №6. – С.610-633.

Тимченко-Рубан, И.Р. Из воспоминаний о прошлом [Текст]/ Тимченко-Рубан И.Р.// Исторический вестник. – 1890. – №7. – С.94-114.

Тимченко-Рубан, И.Р. Из воспоминаний о прошлом [Текст]/ Тимченко-Рубан И.Р.// Исторический вестник. – 1890. – №8. – С.304-333.

Ушаков, Л.А. Корпусное воспитание при императоре Николае I [Текст]/ Ушаков Л.А.// Голос минувшего. – 1915. – №6. – С.90-133.

Федоров, В.П. Аракчеев в приказах его по военным поселениям [Текст]/ Федоров В.П.// Русская старина. – 1911. – №3. – С.548-556.

Федоров, Д.В. Игрушечная армия. (Из быта южнорусских кантонистов) [Текст]/ Федоров Д.В.// Исторический вестник. – 1899. – №10. – С.148-172.

Фирсов, Н.Н. Воспоминание об императоре Николае Павловиче [Текст]/ Фирсов Н.Н.// Исторический вестник. – 1887. – №9. – С.565-581.

Фирсов, Н.Н. Новички [Текст]/ Фирсов Н.Н.// Русская старина. – 1903. – №10. – С.43-63.

Хлебников, К.Д. Записки [Текст]/ Хлебников К.Д.// Русский архив. – 1907. – №3. – С.377-451.

Хроника солдатского сына Дмитрия Журбы [Текст]/ Современник. – 1865. – Октябрь. – С.94-146.

Шомпулев, В.А. Спартакское воспитание кадет старого времени. Из записок старого помещика [Текст]/ Шомпулев В.А.// Русская старина. – 1913. – №2. – С.431-435.

Шпигель, М. Из записок кантониста [Текст]/ Шпигель М.// Еврейская старина. – 1911. – №2. – С.249-259.

Януш, Л.И. Полвека назад [Текст]/ Януш Л.И.// Русская школа. – 1907. – №5/6. – С.34-66.

Януш, Л.И. Полвека назад [Текст]/ Януш Л.И.// Русская школа. – 1907. – №7/8. – С.204-225.

Д. ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

Военная энциклопедия [Текст] : словарь / под ред. В.Ф. Новицкого. – СПб., 1913. – Т.ХІІ. – 556 с.

Галушко, Ю.А. Школа русского офицерства. Исторический справочник [Текст] : справочник/ Галушко Ю.А., Колесников А.А. ; сост. Ю.А.Галушко, А.А.Колесников. – М. : Русский мир, 1993. – 221 с.

Кадетские корпуса в России. Литература к теме на русском языке за 1766-1997 годы [Текст] / сост. С.В. Апрашкин, Л.Ф. Капралова. – СПб., 1997. – 24с.

Краткий отчет о положении и ходе военно-учебных заведений в 25-летнее царствование Государя императора [Текст]. – СПб. : Типография Военного министерства, 1851. – 306 с.

Переселенков, С.А. Систематический указатель к официальной части Педагогического сборника за 50 лет (1864-1914) [Текст]/ сост. С.А. Переселенков. – Пг., 1917.

Русский военно-исторический словарь [Текст]/ сост. В.Г. Краснов, В.О. Дайнес. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 656 с.

ІІ. ЛІТЕРАТУРА

Алпатов, Н.И. Историческая справка о кадетских корпусах в России в XIX в. [Текст]/ Алпатов Н.И.// Советская педагогика. – 1945. – №20. – С44-48.

Алпатов, Н.И. Опыт кадетских корпусов – суворовским училищам [Текст]/ Алпатов Н.И.// Пограничник. – 1945. – №2. – С.42-48.

Алпатов, Н.И. Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатного типа. (Из опыта кадетских корпусов и военных гимназий в России) [Текст]/ Алпатов Н.И. – М. : Учпедгиз, 1958. – 244 с.

Ашукин, Н.С. Николай Палкин. Как жилось солдатам и крестьянам во времена Николая Первого [Текст]/ Алпатов Н.И. – М. : Красная новь, 1924. – 32 с.

Баграмов, И. Краткий исторический обзор отбывания военной службы нашим дворянством и образование государственного ополчения [Текст]/ Баграмов И.// Военный сборник. – 1899. – №11. – С.172-193.

Байрау Дитрих. Империя и ее армия [Текст]/ Байрау Дитрих// Новый часовой. – СПб., 1997. – №5. – С.19-39.

Бескровный, Л.Г. Военное образование в России в XIX веке [Текст] : доклад на секции сравнительной военной истории XIII Международного конгресса исторических наук/ Бескровный Л.Г. – М.,1970. – 13 с.

Бескровный, Л.Г. Из истории высшей военной школы в России [Текст]/ Бескровный Л.Г.// Военная мысль. – 1946. – №10. – С.107-122.

Бескровный, Л.Г. Очерки военной историографии [Текст]/ Бескровный Л.Г. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1962. – 318 с.

Бескровный, Л.Г. Очерки по источниковедению военной истории России [Текст]/ Бескровный Л.Г. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1957. – 453 с.

Бескровный, Л.Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России [Текст]/ Бескровный Л.Г. – М. : Наука, 1973. – 616 с.

Бородкин, М.М. Венчанный рыцарь и его тернистый путь [Текст]/ Бородкин М.М. – Харьков, 1914. – 92 с.

Волков, С.В. Русский офицерский корпус [Текст]/ Волков С.В. – М. : Воениздат, 1993. – 367с.

Высочков, Л.В. Император Николай I: Человек и государь [Текст]/ Высочков Л.В. – СПб. : Типография Санкт-Петербургского университета, 2001. – 644с.

Галенковский, П.А. Воспитание юношества в прошлом. Исторический очерк педагогических средств при воспитании в военно-учебных заведениях (1700-1856 гг.) [Текст]/ Галенковский П.А. – СПб. : Типография И. Генералова, 1904. – 122с.

Гершензон, М. Николай I и его эпоха [Текст]/ Гершензон М. – М. : Захаров, 2001. – 230 с.

Глиноецкий, Н. Исторический очерк развития офицерских чинов и системы чиновпроизводства в русской армии [Текст]/ Военный сборник. – 1887. – №4. – С.266–290.

Глиноецкий, Н.П. Исторический очерк Николаевской академии Генерального штаба [Текст]/ Глиноецкий Н.П. – СПб. : Типография Штаба Гвардии и Петербургского военного округа, 1882. – 793 с.

Готье, Ю.В. Император Николай I. Опыт характеристики [Текст]/ Готье Ю.В. – М. : М. и С. Сабашниковы, 1913. – 132 с.

Греков, Ф.В. Краткий исторический очерк военно-учебных заведений: 1700-1910 [Текст]/ Греков Ф.В. – М. : Типография Вильде, 1910. – 192 с.

Гросул, В.Я. Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика [Текст]/ Гросул В.Я., Итенберг Г.С., Твардовская В.А., Шацилло К.Ф., Эймонтова Р.Г. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 440 с.

Дистерло, Н.А. Офицерская кавалерийская школа. Исторический очерк. 1803-1903 [Текст]/ Дистерло, Н.А. – СПб. : Товарищество Р.Голике и А. Вильборг, 1909. – 124 с.

Жесткова, Т.П. Кадетские корпуса. Краткий исторический очерк [Текст] : дис... канд. ист. наук: 07.00.02. Жесткова Т.П. – М.,1944.

Жуковский, В.П. Военное образование в России: преемственность, опыт, традиции [Текст]/ Жуковский В.П. – Саратов : Издательство Саратовского государственного технического университета, 1999. – 253 с.

Заичкин, И.А. Русская история от Екатерины Великой до Александра II [Текст]/ Заичкин И.А., Почкаев И.Н. – М. : Мысль, 1994. – 765 с.

Зайончковский, А.М. Восточная война 1853-1856 гг. в связи с современной ей политической обстановкой [Текст] : в 2-х т. Т.1/ Зайончковский А.М. – СПб. : Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1908. – Т.1. – 763 с.

Зайончковский, А.М. Восточная война 1853-1856 гг. в связи с современной ей политической обстановкой [Текст] : в 2-х т. Т.2. Ч.1/ Зайончковский А.М. – СПб. : Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1913. – 642 с.

Зайончковский, А.М. Восточная война 1853-1856 гг. в связи с современной ей политической обстановкой [Текст] : в 2-х т. Т.2. Ч.2/ Зайончковский А.М. – СПб. : Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1913. – 643 с.

Записки стратега [Текст]// Военный журнал. – 1847. – № 5. – С. 136-191.

Заусцинский, П. Кодификация русского военного права в связи с историей развития русского войска до реформ XIX века [Текст]/ Заусцинский П. – СПб. : Военная типография, 1909. – 548 с.

Изонов, В.В. К вопросу о подготовке унтер-офицерских кадров в русской армии в первой половине XIX века [Текст]/ Изонов В.В.// Клио. – 1998. – №6. – С.25-36.

Изонов, В.В. Подготовка военных кадров в России XIX – начало XX веков [Текст]/ Изонов В.В. – СПб. : Издательство Санкт-Петербургского университета, 1998. – 536 с.

Императорская Николаевская военная академия [Текст]// Военная бьль. – 1972. – № 144. – С.2-10.

К 100-летию юбилею со дня рождения Императора Николая I [Текст]. – СПб. : Типография Николаевской военной академии, 1896. – 20 с.

Каменев, А.И. История подготовки офицерских кадров в России [Текст]/ Каменев А.И. – М. : Издательство Военно-политической академии им. В.И. Ленина, 1990. – 188с.

Карабанов, А.П. 125-летний юбилей 1-го Кадетского корпуса. 1732-1857 [Текст]/ Карабанов А.П. – СПб. : Типография товарищества Общественная польза, 1857. – 244с.

Карамзин, Н.М. О древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях // Карамзин Н.М. История государства Российского : в 4-х кн. Кн.4 (т.X-XII). – Ростов-н/Д. : Феникс, 1995. – 544 с.

Кизеветтер, А.А. Внутренняя политики императора Николая Павловича [Текст]// Кизеветтер А.А. Исторические очерки. – М. : ОКТО, 1912. – С. 419-502.

Кизеветтер, А.А. Император Николай I как конституционный монарх [Текст]// Кизеветтер А.А. Исторические очерки. – М. : ОКТО, 1912. – С.402-412.

Ключевский, В.О. Курс русской истории [Текст]// Ключевский В.О. Сочинения в 9-ти томах : Т.5. – М. : Мысль, 1989. – 476 с.

Кончаков, Б.М. Педагогические кадры военно-учебных заведений в царской России [Текст]/ Кончаков Б.М.// Труды Высшего военно-педагогического института им. М.И. Калинина. – Л., 1947. – №2. – С.154-189.

Корнилов, А.А. Курс истории России XIX века [Текст]/ Корнилов А.А. – М. : Высшая школа, 1993. – 446 с.

Краткий обзор состояния русской армии в царствование императора Николая I [Текст]//Военный сборник. – 1896. – №7. – С.I-XX.

Лалаев, М.С. Император Николай I. Зиждатель русской школы. Исторический очерк [Текст]/ Лалаев М.С. – СПб. : Типография М. Стасюлевича, 1896. – 276 с.

Лалаев, М.С. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению с 1700 по 1880 гг. [Текст] : в 3-х ч. Ч.2./ Лалаев М.С. – СПб. : Типография М. Стасюлевича, 1880. – 283 с.

Лебедев, Н.А. Исторический взгляд на учреждение училищ, школ, учебных заведений, кадетских корпусов, послуживших к образованию русского народа с 1025 по 1855 год [Текст]/ Лебедев Н.А. – СПб. : Типография А. Циммермана, 1875. – 228 с.

Левшин, Д.М. Пажеский Его Императорского Величества корпус за 100 лет. 1802-1902 [Текст]/ Левшин Д.М. – СПб. : Пажеский юбилейный комитет, 1902. – 718 с.

Ломан, Н.Л. Историческое обозрение 2-го Кадетского корпуса [Текст]/ Ломан Н.Л. – СПб. : Типография товарищества “Общественная польза”, 1862. – 201 с.

Лохвицкий. Юбилейная памятка Павловского военного училища 1798-1898 [Текст]/ Лохвицкий. – СПб. : Военная типография, 1899. – 20 с.

Лушников, А.М. Армия, государство и общество: система военного образования в социально-политической истории России [Текст]/ Лушников А.М. – Ярославль : Ярославский государственный технический университет, 1996. – 151 с.

Машкин, Н.А. Высшая военная школа Российской империи XIX – начала XX веков [Текст]/ Машкин Н.А. – М. : Academia, 1997. – 348 с.

Медем, Н.В. Мнение о том, какие недостатки обнаруживаются в наших военно-учебных заведениях [Текст]/ Медем Н.В. – СПб. : Типография Главного штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1863. – 26 с.

Мельницкий, Н. Сборник сведений о военно-учебных заведениях в России: Сухопутное ведомство [Текст] : в 4-х т./ Мельницкий Н. – СПб. : Типография Главного штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1857-1860.

Мироненко, С.В. Николай I [Текст]/ Мироненко С.В. // Российские самодержцы. – М. : Международные отношения, 1993. – С.91-158.

Мироненко, С.В. Страницы тайной истории самодержавца [Текст]/ Мироненко С.В. – М. : Мысль, 1990. – 235 с.

Мионов, Г.Е. История государства Российского: Историко-библиографические очерки. XIX век [Текст]/ Мионов Г.Е. – М. : Книжная палата, 1995. – 734с.

Михеев, С.П. История русской армии [Текст] : в 6-ти выпусках. Вып.4. Переходная эпоха/ Михеев С.П. – М. : Издательство С. Михеева и Казачкова, 1911. – 72 с.

Назаров, А.Н. Подготовка военных кадров и культура офицерского корпуса России [Текст]/ Назаров А.Н. – М., 1994. – 258 с.

Назаров, А.Н. Формирование нравственной культуры у воспитанников военно-учебных заведений в России [Текст]/ Назаров А.Н. – М., 1997. – 243 с.

Пекарский, П.П. Русские мемуары XVIII века [Текст]/ Пекарский П.П.// Современник. – 1856. – №4. – С.53-90.

Пекарский, П.П. Русские мемуары XVIII века [Текст]/ Пекарский П.П.// Современник. – 1856. – №5. – С.29-62.

Пекарский, П.П. Русские мемуары XVIII века [Текст]/ Пекарский П.П.// Современник. – 1856. – №6. – С.63-120.

Пиксанов, Н. Дворянская реакция на декабризм [Текст]/ Пиксанов Н.// Звенья. – М.-Л. : Academia, 1933. – Сб.2. – 202 с.

Поливанов, А.Н. Пятидесятилетие 2-го Московского кадетского корпуса [Текст]/ Поливанов А.Н. – М. : Образование, 1899. – 156 с.

Полиевктов, М.А. Николай I: Биография и обзор царствования [Текст]/ Полиевктов М.А. – М. : Издательство М. и С. Сабашниковых, 1918. – 392 с.

Пресняков, А.Е. Апогей самодержавия. Николай I [Текст]/ Пресняков А.Е. Российские самодержцы. – М. : Книга, 1990. – С.245-302.

Редигер, А.Ф. Комплектование и устройство военной силы [Текст] : в 2-х ч. Ч.2/ Редигер А.Ф. – СПб. : Типография Николаевской военной академии, 1914. – 189 с.

Рогов, Г. Исторический очерк пожертвований в пользу военно-учебных заведений [Текст]/ Рогов Г. – СПб. : Типография С.Н. Степанова, 1871. – 61 с.

Романович-Славатинский, А.В. Дворянство в России от начала XVIII до отмены крепостного права [Текст]/ Романович-Славатинский А.В. – СПб. : Типография Министерства внутренних дел, 1870. – 564 с.

Рота Его Императорского Высочества Великого князя Михаила Павловича [Текст]. – СПб. : Военная типография, 1887. – 122 с.

Русская военная сила. История развития военного дела от начала Руси до нашего времени [Текст] : в 2-х т. Т.2/ под ред. А.Н. Петрова. – М. : А.Е. Пирогов, 1897. – 569 с.

Симонов, И.С. Русская военно-педагогическая старина (Из приказов генерал-майора Я.И. Ростовцева по второму КК) [Текст]/ Симонов И.С.// Педагогический сборник. – 1915. – №4. – Ч.2 (неофициальная). – С.445-461.

Столетие Военного министерства. Главное управление военно-учебных заведений. Исторический очерк [Текст]/ сост. П.В. Петров – СПб. : Типография Военного министерства, 1907. – Т.10. – Ч.2. – 164 с.

Столетие Военного министерства. Главный военно-санитарный комитет. Исторический очерк [Текст]/ сост. полковник С.И. Езерский. – СПб. : Типография Военного министерства, 1902. – Т.3. – Отд.2. – 185 с.

Столетие Военного министерства. Комплектование войск в царствование императора Николая I [Текст]/ сост. В.В. Щепетильников. – СПб. : Типография Военного министерства, 1907. – Т.4. – Ч.2. – Кн.1. – Отд.2. – 330 с.

Тарасов, Е. Николаевщина (Время Николая I) [Текст]/ Тарасов Е. – Пг. : Освобожденная Россия, 1917. – 16 с.

Тартаковский, А.Г. Летописец или “просто человек” [Текст]/ Тартаковский А.Г.// В раздумьях о России (XIX век). – М. : Наука, 1996. – 268 с.

Тартаковский, А.Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX века. От рукописи к книге [Текст]/ Тартаковский А.Г. – М. : Наука, 1991. – 288 с.

Толстой, Л.Н. Николай Палкин [Текст]/ Толстой Л.Н. – М. : Посредник, 1917. – 15 с.

Федоров, А.В. Русская армия 50-70-х годов XIX века [Текст]/ Федоров А.В. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1959. – 291 с.

Филимонов, Н. Постепенное развитие мероприятий по мобилизации русской кадровой армии в XIX веке [Текст]/ Филимонов Н. – СПб. : Военная типография, 1908. – 123 с.

Харламов, В.И. Русская военная школа (1700-1917) [Текст]: в 2-х т. Т.1/ Харламов В.И. – М. : Академия ПВ ФПС России, 1997. – 278 с.

Чечулин, Д.И. Мемуары, их значение и место в ряду исторических источников [Текст]/ Чечулин Д.И. – СПб., 1891. – 16 с.

Шильдер, Н.К. Император Николай Первый, его жизнь и царствование [Текст] : в 2-х книгах. Кн.1/ Шильдер Н.К. – М. : Чарли, 1997. – 752 с.

Шильдер, Н.К. Император Николай Первый, его жизнь и царствование [Текст] : в 2-х книгах. Кн.2/ Шильдер Н.К. – М. : Чарли, 1997. – 640 с.

Юнкерские школы [Текст]// Военный сборник. – 1861. – №6. – С.374-385.

Ячменихин, К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавца [Текст]/ Ячменихин К.М. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444с.

Ячменихин, К.М. Экономический потенциал военных поселений в России [Текст]/ Ячменихин К.М.// Вопросы истории. – 1997. – №2. – С 34-48.

ЛІТЕРАТУРА ІНОЗЕМНИМИ МОВАМИ

Curtiss J. The Russian army under Nicholas I, 1825-1855. – Durham: Duke univ. press, 1965. – 346 с.

Lincoln W.B. Nicolas I: Emperor a autocrat off all the Russias. – London, 1978. – 424 p.

Riasanovsky N.V. A parting of ways. Government and educated public in Russia (1801-1855). – Oxford: Clarendon press, 1976. – 323 p.

Riasanovsky N.V. Nicolas I and official nationality in Russua. – Los-Angeles, 1959. – 296 p.

Van Dyke C. Russian imperial military doctrine and education. 1832-1917. – New Jork: Greenwood press, 1990. – 193 с.

Наукове видання

Козинець О.Г.

**РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ
ТА ПІДГОТОВКИ КАДРІВ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ У
ДРУГІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Монографія

Літературний редактор   О.О. Колотова
Коректор   О.С. Смелова
Комп'ютерний набір і верстка   В.М. Олефіренко
    Т.В. Коваленко
    М.С. Шадріна
    К.П.Руденко

З матеріалами збірника можна ознайомитися:

Електронна адреса (e-mail):

laws_inst@ukr.net

laws.inst@mail.ru

social67@mail.ru

Адреса web-сайту:

www.institut.ho.com.ua

Адреса інституту:

14037, м. Чернігів,

вул. 50 років ВЛКСМ, 1^А

тел. 2-50-23

Підписано до друку 31.03.2009. Формат 60x84 /16. Гарнітура Times New Roman. Друк на
RISOGRAPH. Папір офсетний. Умов. друк. арк. 10,56.

Тираж 300 прим. Зам. №111/09

Віддруковано в РВВ ЧДПСТП
14037, м. Чернігів, вул. 50 років ВЛКСМ, 1^б